

METSZETEK

A Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének

online társadalomtudományi folyóirata

2014/3. szám

KÖZELKÉP

tanulmányok

DOKTORI MŰHELYEKBŐL

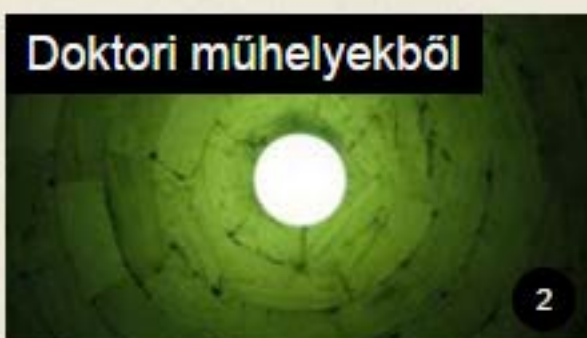
doktoranduszok
munkái

KEZDŐKÖR

egyetemi
hallgatók
munkái

SZERZŐINK

A. Gergely András
Bene Viktória
Blága Ágnes
Csurgó Bernadett
Czibere Ibolya
Horváth Ágnes
Kovács Imre
Kovács László Imre
Nagy Levente
Prazsák Gergő
Silló Ágota
Stumpf Péter
Szatmári Anita
Takács Erzsébet
Weaver, Eric Beckett

A. GERGELY ANDRÁS:
Hatalom és cselekvés ...

CZIBERE IBOLYA:
A nőtudomány útja az intézményesülésig

ERIC BECKETT WEAVER:
A Princip-kultusz és ami utána következik

GERGŐ PRAZSÁK:
Autonomy and Marginality

BLÁGA ÁGNES:
*Egy Székelyföldön szerveződő
kiscsoport sajátos munkamigrációja
Németországba*

SILLÓ ÁGOTA:
*Külföldi önkéntesek egy kolozsvári
civil szervezetnél*

BENE VIKTÓRIA:
*Derecske kulturális értékeinek szerepe
a helyi közösség életében*

A METSZETEK a Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének online társadalomtudományi folyóirata.

Lektorált folyóirat.

Székhely:
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

Megjelenik:
évente négyszer

Főszerkesztő:
Dr. Czibere Ibolya

Szerkesztőbizottság:
Dr. Balogh László Levente,
Dr. Csoba Judit, Dr. Fényes Hajnalka,
Sipos Flórián, prof. Dr. Valuch Tibor

Olvasószerkesztő:
Dr. Szekeres Melinda

Felelős kiadó:
a DE BTK PSZI igazgatója

ISSN:
2063-6415

E-mail:
metszetek@arts.unideb.hu

Tartalomjegyzék

Közelkép (tanulmányok)	3
A. Gergely András: Hatalom és cselekvés a politikai antropológia nézőpontjából.....	3
Czibere Ibolya: „Az asszonyok történetének megírásáról elfeledkezett még a történelem is” - A nőtudomány útja az intézményesülésig.....	18
Csurgó Bernadett – Szatmári Anita: Vidéki kultúra, helyi közösség és lokális identitás	33
Kovács László Imre – Stumpf Péter Bence: Az arányosságról a 2014-es parlamenti választás után	52
Nagy Levente: Képviselő és arányosság.....	63
Takács Erzsébet: A későmodernitás francia koncepciói a hazai ifjúság-, oktatás-, család szociológiai kutatások tükrében.....	73
Weaver, Eric Beckett: A Princip-kultusz és ami utána következik	124
Ágnes Horváth: Social Action and the Power of the Irrational	131
Gergő Prazsák: Autonomy and Marginality	138
Kutatás közben	148
Kovács Imre: A birtokrekonstrukciós módszer lehetőségei a magyar mezőgazdaság birtok- és földhasználat szerkezetének a kutatásában	148
Doktori műhelyekből.....	153
Blága Ágnes: Egy Székelyföldön szerveződő kiscsoport sajátos munkamigrációja Németországba.....	153
Silló Ágota: Külföldi önkéntesek egy kolozsvári civil szervezetnél.....	171
Kezdőkör (egyetemi hallgatók munkái)	183
Bene Viktória: Derecske kulturális értékeinek szerepe a helyi közösség életében.....	183
Szerzőink	196

A. GERGELY ANDRÁS

Hatalom és cselekvés a politikai antropológia nézőpontjából

A hatalom és a viselkedés, a cselekvés és a politikai természetű rítusok, kultuszok és reprezentációk szemlélésével számos politikatudományi részterület foglalkozik – jobbára érintőlegesen, de szinte sosem az intertextuális összefüggések rendszerében morfondírozva. A viselkedéstudományi, a politikai szimbolizációs és kommunikációs terekben folyó bekebelezési rítusok (befoglalás, inkorporálás, berekesztés, eltolás, kirekesztés, anti-communitas formálás, szakralizálás stb.) a leggyakoribb esetben úgy bánnak (vagy bánnak el) a társadalmi többség cselekvési szertartásaival, hogy mintegy magukba foglalják, eliminálóan kezelik a társadalmi test egészét, (közösségnek nevezve azt, vagy megfosztva ettől a jellegétől), és ráadásképpen még az emberi test konstruktumát is végletes fennhatóság alá vetik, intézményesített mechanizmusokkal alárendelik „a politikainak” nevezett szférák törleszkedéseinek.¹ Sőt, e két szféra közötti mikro-univerzumok keletkezési és átalakulási gyakorlatait, átjárhatósági útvonalaikat, s nem utolsósorban narratíváit is megkaparintják. Legszimplább példával: midőn a politikai közbeszédben szinte politikai vallásháborús tematizálásba kerül a jobb- és baloldal a kortárs Magyarországon, miközben folytonosan zajlik a hitel- és imázsrombolás, mikor a közéleti mumusképzés lesz úrrá a közgondolkodási-közpolitikai kapcsolatrendben, akkor legfőképpen a „szépek és szörnyetegek” drámai szereposztásaiba kerül át a közbeszéd és a politikai kapcsolatrend megannyi alapszabálya. Ebben a giccsesen klasszikusnak tetsző, ám professzionális ringben kerül szembe a politikai cselekvés és kommunikáció számos szereplője, s valójában a nagyszabásúnak tekintett érdekküzdelmek helyett gladiátor-próbák, sematizált lovagi tornák zajlanak, melyekben a párviadalok és pártviadalom kreatúrái (vagy nemegyszer az emberi test és társadalmi test sémáiba öltöztetett szerephordozók) leggyakrabban olyan szimbolikus politikai mezőbe terelik a szuverén egyén és a társadalmi érdekcsoportok közösségeit, ahol e mikro-univerzum valójában a keletkezés és megsemmisülés, kiszolgáltatottság és konstruálhatóság örök nagy narratívájának témájává válik, mintegy „teremtő” fennhatóságot biztosítva és közvetlen politikai felügyeletet körvonalazva/legitimálva. A hatalom és társadalom viszonyrendszerében ezáltal társadalmi test térbelisége, az erőnkultusz harsánysága áll a racionális, legális, érdekképviseleti performációkkal szemben, és a politikai testületek mint a test

¹ Lényegében a felvilágosodás óta már egyértelműen megnevezett az ókori tapasztalat és középkori tudás is, hogy a hatalom mindig aszimmetrikus viszonyok ok-okozati dimenziói között érvényesülő képesség, egyének lehetősége mások rábeszélésére egy adott cél szolgálataiban, akaratérvényesítés útján – bővebben lsd. Abélés 2007, bevezető fejezetek, továbbá Csepeli 2013.

intézményesítésének eszközei is olyan cselekvésméleti kérdéseket vetnek föl, melyekre a mainstream politikatudomány nem törekszik és nem is igen tud válaszokat adni. Előadásom ebben az uralmi teresedésben, belső neokolonizációban a narratív hatalomgyakorlás helyzeteit is érintő problematika körül keres válaszokat.

Tartozom mindenekelőtt annak körvonalazásával, milyen megfigyelői pozícióból nevezem meg szereplőimet, milyen szcénáról szólok konkrétan, s ha földeríthető valamely dramaturgiai vezérfonal, ez mit és miként tükröz. Megannyi esetet (példaképpen: politikai kommunikációs, internetes site-okon zajló nyelvi diskurzust, magatartáskutatási eredményt, narratív etnopolitikai célt, szimbolikus szférában alárendelő viselkedésmódot, stb.) fölkarol, alkalmanként föl is dolgoz a szakemberek némely köre, így ezekre nem térek ki részletesebben (lásd csak a Politikatudományi Intézet elmúlt három évének publikációit az MTA TK weboldalán és könyvesboltokban, vagy Csepeli György, Prazsák Gergely, Szabó Márton, Pál Gábor, Huszár Ágnes, Lányi Gusztáv, Szabó Andrea, Bene Márton, Kiss Balázs, Szabó Gabriella, Andits Petra, Mikecz Dániel, Feischmidt Margit utóbbi időkből kelt elemzéseit). Viszont annál inkább fókuszálnám a figyelmet arra az új kontrasztra, mely nem pusztán a kölcsönös haszonmaximalizáló törekvésnek és érzelmi-kommunikatív piaci alkufolyamatnak rendelődik alá (lásd Lányi 2002), hanem a vereség tétje mellett a hatalom-harácsolás és uralomfenntartás legitim fegyverei segítségével (pszichológiai eszközök, politikai érzelmek keltése és terelése, szublimált indulatok szítása és elaborálása, legalitást pótló látványos eljárásmodok preferálása stb.) a politikai csatatér szereplői közötti egyensúlykeresés helyett a markáns uszítás és hitelrontás, imázsrombolás és belevadítás fegyvereit veti be (lásd még a dramaturgiák és mélyáramok kérdéséről Lányi 2006). A politikai szcénában zajló harsány pankráció és professzionális küzdelem tétje láthatóan nem a kooperáció, konszenzus, megoldáskeresés, hitelesség, moralitás, egyezkedés, kommunikatív egymásratalálás, hanem vízió és averzió a politikai viselkedésben, totális tarolás a győzelem esetén, végső vereség kimérése és kiosztása, tétre menő (de befutóra optimalizált) személyesség, s ha csak szimbolikusan is, de véres fegyvernemi küzdelem a néven nevezett vagy sejtetni engedett ellenség legyőzéséért. Az archaikus típusú „ősi indulatok a nyilvánosság színpadán” (Lányi u.o.) és a modern polgári konvenciókat, sőt demokratikus játékszabályokat felülrétegző vagy elsőprő „győztesség” immár olyan hatékonysági mutatókkal vagy elvekké válik dominánssá, hogy abban a lerombolás és sóval bevetés szimbolikus győzedelmessége csupán parfümált képzet marad, helyette méltatlanul indulatossá sűrűsödik a kontrasztképzés. Mindezen játszmákat, több menetes versengést és „roncs-derby” jellegű tarolást részint a hétköznapi állampolgári viselkedés, esélylatolgatás, szavazói pedantéria, visszafogott ellenállás és oppozíciós gyakorlatokban megtestesülő szembenállás pozíciójából tekintem, bizonyos mértékig résztvevő megfigyelőként, az utcai szintű politizálás szcenikájának tanulmányozójaként; részint az érdekel, miképpen alakul (ha látható – s miként, ha rejtett) az a dramaturgia, amely a szereposztások és karakterkészletek újraelosztásában nyeri el társadalmi drámarendezői funkcióját. Úgy vélem: az érdekmegjelenítés tolerancia-hányadosa folyamatos romlást mutat az elmúlt húsz-huszonöt évben, s

ennek csupán feltételes/függő változója a politikai vállalkozók térnyerése, a morálpolitikai szféra esélyromlása, helyette pedig ringbe száll a szociokulturális stratégiák részint Kádár-rendszeri hagyományokra épülő, alapvetően paternalisztikus jellege, meghatározóbb részben viszont teret keres (és talál) a politikai viselkedést az érdekek harsánysága, a politikai tagoltság átmeneti sodrása, s maga a politikai folyamatba iktatott viselkedésminták számos archaizmusa révén kialakító stratégia.

Politikai antropológiai közelítésben ennek elsőként is annyiban van jelentősége, hogy maga a szaktudomány története már meglehetősen rácsudálkozással konstataulta a társadalmi opozíciók másságát, európai mintázattól eltérő jellegét az 1940-es évek afrikai politikai rendszerei esetében, majd a gyarmati ellenállási harcok második világháború utáni szakaszában, később a diákmozgalmak és alternatív ifjúsági létformák leírása közben, majd utóbb a globalizáció makropolitikai szcénáival szembeeső mikroközösségi stratégiákkal harmóniában. Ez pedig az a szféra, amelyben nem a pártok szavazatmaximalizációs stratégiája a döntő, nem is a politikai marketing esélyei és új narratívái, hanem az érdekek és kötődések térbeliségének átstrukturálódása, a mélységi (indulati, organikus, fatalitásig elnagyolt, szinte millenarisztikus mozgalmak szintjén elvakult) adaptációs stratégiák felszínre kerülése, s a legális/legitim politikai diskurzusok átcsúsztatása az érzelmi politizálás sejt-szintű, elemi akaródzásokra töredezett, de együttesen immár veszélyessé is váló politikai terekbe.

Ebben a szférában a társas kapcsolati tőke, a bizalmi alapú partnerség, a kulturális esélykülönbségek okozta méltányossághiány a Toffler megformálta jövősopek képlete szerint képes alakulni, vagy a Fukuyama ihlette bizalomremény keretében egy feltételezett cselekvéssorban esélyes kimenetelre épül. Úgy vélem, kulcsfogalom a szimbolikus erőszak intézményessége. De nemcsak abban a dimenzióban, melyben a vetélytárs vagy ellenfél megsemmisítése formalizáltan „jogszerű”, hanem abban is, amelyben a megkegyelmezés gesztusa szinte prognosztizálható bukást szimbolizál a „győztes” szerepviselkedés bajnoka számára. Az intézményiségnek itt nem pusztán a döntéshozó hatalom formalizált szerveit tekintem, hanem magát az elszánt öldöklést, a képviselői szervezet attitűdjeit és a másképp elkötelezett mindenkor. Másik totális felszámolására törekvés szándékát, az alkuképtelenséget és kíméletlenséget, parlamentáris pöffeszkedést és autoriter udvari kultúrát is. (Másképpen szólva: ha a bizalom lehet intézmény, a hiánya is az... Eltérően pedig: Soós – Körösi szerk. 2013).

A politikai antropológia dimenziójában ez a tradicionális fekete-afrikai királyságokra vagy óceániai szigetbirodalmakra emlékeztető túlcentralizált hatalmi tér valójában úgy működik, hogy nemcsak a központosítás intézményei szenvedik meg a túlzott igénybevételt és mikron-mértékű szabályozási kötelezettségeket, de a hatalmi döntések végrehajtói is méltó szervezeti ellenállást, folyamat-nehezítést segíthetnek elő. Ennek pedig fő oka a lojalitás maximalizálására törekvő intézményi főhatalommal szembeni szervezeti közöny, hátrítási és felelősség-eltozási közérzet, a minimális vagy szimbolikus alakzatú, de legalább még valamiképpen létező alsó szintű döntéshozatali önállóságba kapaszkodás, a szervezet-emberek önvédelmi logikája is... „Ha láttatom, hogy szükség van rám, hisz a döntési igény mindig jelentkezik, akkor biztosan megmaradok a

státuszomban...” – fogalmaz mintegy önmagáról az alkalmazotti eszélyesség, s ez azután majd a centralizálást komolyan vevő főhatósági szerepkör csorbításaként jelentkezik, amit épp az ilyen szervek nem igazán szívesen tolerálnak... (mint erre Bruszt László az egykor méltán elhíresült bürokratikus koordinációt áttekintő kutatásában rávilágított (1995), s előtte Zsille Zoltán a mesterséges avagy szervezett szervezetlenségről szóló kutatásában kimutatott húsz évvel korábban (1972)).

A politika antropológiai megközelítésének egyik legközvetlenebb területe épp a döntéshozatali mechanizmus, a szervezeti kultúra és kultúrában szerepet vivő szervezet viszonya, beleértve vagy fókuszpontba emelve a tényleges szereplőket. E szereplői színpad rendszerint sosem csak önmagában áll, hanem mindig körülveszi a szcena egésze, a múltbéli tapasztalat, a jelképtár, a jelentések és kommunikációs folyamatok hosszú távú, rétegzett mechanizmusa is. Engedve mind a Magyar Bálint-féle maffiaállam-konceptió vonzó módon és részletezően leíró tanulságainak, valamint a Lengyel László megjelenítette evolucionista alapképlet tetszetős felosztásának („növényevőkre” és zsákmányoló húsevőkre tagolt társadalom), de az élményközvetlenebb emberi szférába leskelődve, azt kell itt megvilágítani, miként formálnak önmagukról és egymásról tényleges fogalmat, szerepfunkciót vagy érzelmi motivációs sémát a konkrét résztvevők. Mivel a politikai rendszerváltás kommunikációjában is megjelenik mint poláris ellentétpár a szép és a szörnyeteg, ez elsősorban mint az „ellenség neve” és a hozzá tartozó morális-politikai üzenet kerül forgalmazásra. Az ellentábor, „ellenfél” mindenkor demonizálása, a „jó”, „jobbak” és „rosszak” táborának laza vonalakkal körülhatárolása vagy szimbolikus szférába tolt politikai megsemmisítése korántsem az európai típusú politikai kommunikáció-történetre jellemző alakzatokat ölt.² Falfirkáktól zászlóégetésig, fenyegetéstől morális lejáratásig, rémképektől a „politikai anime” jelképtáráig mindenütt a minősítések szimbolizációs folyamatai vesznek körül bennünket, ellenséget/ellenfelet és barátot/társat szegmentálva a társadalmi közéletben. A jó és a rossz, a gyűlölet és a berekesztés retorikai cselei ülik meg a közbeszédet – ennek politikai antropológiai belátása és a „rendszerváltás értelmének” körvonalazása lett immár olyan kihívássá, melyre a válaszkísérleteknek legalább alapszinten vállalkoznia érdemes. A közéleti „arculattervezések” korszakában, az akaratvezérelt légkörben, a múlt és jövő keretezése révén kialakult „elbeszélések”, kis és nagy Történetek jelzés-értékű lajstroma immár elvégezhető esetleg – ha ugyan nem politizálás ez maga is a tudomány szótárával... A „vad” és a „nemes” felvilágosodás-kori, a „primitív” és a „civilizált” újkori, a „főtt és a nyers” legújabbkori dualitásai mintegy folytonosan velünk élnek, kortól és rendszerektől vagy rendszerváltó hőbörgésektől csak látszólag függetleníthetően... Vagyis szépen és szörnyűen, de egyszerre...

Meggyőződésem, hogy a nevesítő, nomináló eljárás mód, vagyis a megnevezés („reakció”, „kozmpolita”, „áruló”, „hazaáruló”, kém és ügynök, az „imperialista

² „Az usal Ašmarin csuvas szótára (1921) szerint a rossz fogalma a következőket jelenti: 1. gonosz, rossz; kegyetlen; 2. rossz lény, rossz ember, gazember; 3. rossz, kár, ártalom; 4. ördög, tisztátalan szellem, tisztátalan erő; 5. szerencsétlenség, baj /néha megszemélyesítve/; 6. szemét, vacak, undorító dolog; 7. szerencsétlenség, balszerencse; 8. ördög /káromkodásban/; 9. hóvihar; 10. rosszul” (utalja Dallos 2013:37).

világpolitika bérence” stb.) vagy kinevezés mint eljárás olyan szimbolizációs eszköz – s maga az eszközhasználat olyan értékelt eljárás – melynek célja (Foucault szavaival) túlmegy a diskurzus elemzésén „abban a formájában, amelyben másutt létrejött és a hagyomány jóvoltából rendelkezésre állt. A reprezentáció elméletének megléte vagy hiánya, pontosabban szólva ezen elmélet elsődlegessége, vagy származtatottsága, teljességgel módosítja a rendszer egyensúlyát. Míg a reprezentáció önmagából indul ki a gondolkodás általános elemeként, a diskurzus elmélete minden lehetséges nyelvtan alapjával ér föl, ugyanakkor a megismerés elméletével is azonos” írja Michel Foucault *Az antropológiai szendergés-ben*.³ Az eszközök és értékek generálásában önértékét kiteljesítő politikai cselekvés épp ezért éleszti fel azt a folyamatot, melyben a szimbolikus politika a cselekvő, attraktív, beavatkozó, erőfitogtató reálpolitikává alakul át. Ebben a nyelv (mint normaképző eszköz) és a nyelvi hatás (mint dramaturgiai fegyvertár része) olyan ontológiai státuszra tör, melynek nemcsak megképződik a maga univerzuma, jelentésteré vagy térbeli kiterjedése, de totalizáló ereje egyenesen a birodalmias erőfölénybe hajol át ma már.

A szép és a szörnyeteg (avagy más, de analóg relációban a jó és a rossz) a legősbibb pre-archaikus toposz talán, mitológiai közhely, a tudás labirintusának és e labirintus bejárhatóságának vagy birtokbavételének legfélelmesebb ellentétpárja, sőt egyenesen perszifikált Minotauruszát legitimáló tüneménye. Csak éppen a minősítések „igazsága”, érvényességük kontrasztja hibádzik, empirikus igazolhatósága pedig főként közhelytárak, prekonceptiók révén a legesélyesebb, nem pedig az antropológiai árnyalás, az élményközelség elemző elbeszélése által. De mégis..., ha a világ hajlamos e bináris osztottságban megnevezni a jelenségeket, nem kell-e komolyan vennünk ezt kutatóként is? Ugyanakkor, s nem függetlenül a szakmai belső normáktól, hol leljük meg a megosztásban korántsem mutatkozni látszó komplexitást, amely nem használ minősítéseket „en bloc” szándékkal, nem beszél élménytávoli hidegséggel a hasznosság vagy hasznavehetőség felosztó elve alapján, hanem éppen ellenkezőleg: relativizálja magát a jót és kontrasztját is, a szépet és szörnyűségest épp oly dimenziók közé helyezve, mint a jellegtelen vagy hasznost.

Itt most szakmai, s nem közvetlen politikai vagy aktuálpolitikai feltételek közt megszólalva, érzékelhetően igyekszem „nempolitikai politikául” beszélni, hittel hívén persze, hogy „a” politikai nincsen is ténylegesen. Nagyönis van azonban a szimbolikus, nyelvi szférában, ahol a szavaknak „dolgoktól” függő émikus kategóriáit sikerülne talán kimutatnunk olyan textusokban, amelyekben a diskurzusok már magában a „napirendben”, a scénáriókban és protokollokban, vagy egyszerűbben szólva a definíciók rangjának definiálásában és a szimbolikus kommunikációk temérdek alakzatában is megjelennek, bábeli konstrukciók kontrasztjaként, amikre hivatkozva mindig lehet „néven nevezni végre” a jót és rosszat, ártalmast és félelmet, károst és üdvöst. Ez a nomináló, elnevezési játszmákban kimunkált retorikai uralom egyfajta (...figyelem, máris idézőjelek közt beszélek!) „kommunikációs forradalom” arculatában mutatkozik, melyben „tények” és értelmezések között csak maga a beszélő hivatott megkülönböztetést tenni, belátási logikák elemeivel gazdagon manipulálva, s

³ A szavak és a dolgok. Budapest, Osiris, 2000:377.

végso soron a következtetések logikai kényszerétől, levezetési szabványaitól magamagát teljességgel mentesítve. Ámde, a narratívákba burkolt, nyelvi köntösbe bugyolált értékalkotás és prefixált értelmezési kényszer már csak azért sem lehet elutasíthatónak mondható a befogadók által, mert minden irracionalitásai dacára életképesnek minősül.⁴ Életképesnek attól, hogy nem igazolásra szorul, hanem hitekre és lojalításokra számít. S ahol csak a lojalítás számít, ott a „tények” neve az átkereszteléstől függ elsősorban, a megértés legrosszabb esetben elmarad, vagy a befogadó kénytelen belátni, hogy esélytelen a visszabeszéddel, tépelődéssel, mérlegeléssel küzdeni a kételkedésmentes miliőben. Ebben a nyelvi-nyelvpolitikai jelentéstérben a jó (mondjuk) kétlábú, a rossz pedig több, a szép egynemű entitás, a rút pedig más érvű, másságát szégyenszemre hordozni kénytelen valami. Ez a „szimbolikus jelentéssel bíró láncolat” (Leach szavaival, 1996:168) kiváló körülményt biztosít a véleményvezérek szabta értékrendek terjedési hálózata számára. Az új parancsmodellek, centrális akarattal megformált deklamációk lényegében azt jelzik, hogy bármilyen határok nem a köztességben, hanem a felülről meghúzható frontvonalakon át definiálhatók, a megnevezett új tervgazdasági modell nem vár társadalmi jóváhagyásra, csak deklarálásra, a vak célkitűzések vak végrehajtása pedig a megkövetelhető lojalítás-hányadossal mérhető, de bármikor felül is írható, visszamenőlegesen is érvényesíthető. Ekképp a folytonossá tett „harc a mindenkori ellenség ellen” olyan permanens statárium bevezetését eredményezi, melyben a szükségállapot fennhatóság nem is elsősorban a hatalomgyakorlás szervei által gyakoroltak, hanem az alkalmazkodó közhangulat, az önkéntes feljelentést preferáló hithűség, a megbélyegzést maradéktalanul követő szélsőségeség, a kiszorítás-kirekesztés honvédő háborúja révén erőfelmutatásra merészek kezébe adja át.

Az a „morális fennség”, amely a közbeszéd és a politikai retorika egész holdudvarában megjelenik, alapvetően befolyásolja a vélemény-klimát, meghatározza a véleményformálók és protokoll-vezérek mutatkozási, sőt cselekvési minőségeit is. /A mutatkozás, a látható jelenlét persze sokszor alig több, mint vizualizált vagy akusztikus lenyomata a cselekvést pótló narratíváknak, szóképeknek, jelzéseknek. A szépek és szörnyetegek mintegy a „közmorál” legitim szereplőinek tetszenek legott, jelenlétüket akolmentalitás veszi körül, ennek révén pedig az egyes táborok híveinek törzsi törekvései szabályozzák a megfeleléskényszereket és érdekközösségeket. A szép olyanná lesz, mint a szolgálatkész alávetett, a szörny pedig öntudatosan öntelt, indokolatlanul magabizó fényében ítéltetik meg. A másik politikai térfélen ugyanez, csak tükrözött szereposztással, a vetélytárs diabolizálásával és fenevaddá minősítésével. Hóshöz ugyanis antihős is kell, ellenpólus, mely legitimálja. Ebben a szcenikai térben a rivalizáló elitek ideálképzési normarendje eltérő értéktartalmakat közvetít: versenytárs vagy ellenfél ritkábban, politikai ellenség viszont annál sűrűbben lesz azokból, akik a másik parton állnak. A „másik” mássága, a másik part lakójának közelsége és a vele lehetséges kapcsolati tartalom is befolyásolja ezt az ellentétviszonyt: a Másik, a Nem-

⁴ „Van egy élőlény, amelynek legfontosabb tulajdonságai közé tartozik, hogy kénytelen állást foglalni önmagával szemben — ehhez pedig szüksége van valamilyen »képre«, valamilyen értelmezési formulára” (Gehlen, 1976, 7. l.). Idézi Ankerl Géza: A globális káosz, avagy a civilizációs államok kora. Valóság, 2002/5. <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=340&lap=0>

Én lehet közvetlen közel is, lehet mondjuk a szomszéd is, de akár családtag is, s lehet a másságok partvidékén élő ismeretlen bennszülött. Így például „a nyugati” mint élőlény fél évszázadon át ellenség volt a harc képes szocializmusok időszakának ideológiai retorikájában (ígyen a burzsoá, a tőkés, a haszonelv, a liberális, az individuális vagy épp az egzisztenciális is a szörnyek bestiáriumba tartozott), de rögvest magasrendűvé, szépségessé tűnt át, midőn a kétpólusú világrend összeomlásával a vélemény-elit ezt tekintette már ideológiai főiránynak, a kapitalista vállalkozót korunk hőségnek, a leleményes megélhetést a méltó sikerképesség rangjának. A béke és forradalom permanens korszakának szép entellektüelje – mint a saját korának szcénáiba beleszóló vagy hozzászólni hivatott ellenbeszélő – ideális mintázatnak tetszett (lásd ellenzéki kerekasztal, tüntetések, demonstrációk, szamizdat, stb.). Ma pedig már a hozzászólni merész is szörnyetegnek minősülhet, ha saját színpadi körülményeit, játékerét illeti kritikával. A rendszer váltása evidensen mint jó és szép kontrasztja kapott megvilágítást, maga a váltás a Sein és a Sollen partvonalán tükrözte a megéltség bizalmasságát, az irányzatos elköteleződés igényét.

Emlékeztetnék a retorikai fordulatok néhány olyan analógiájára, mint az „eladósodás” vagy a „recessió”, amely kihallhatóan szörnyűséges, szemben „a megoldás” ígéretével, amely a jó kiteljesedésének üzenete lett. A gazdasági-politikai közbeszédben a „megszorítás” mint mumus szembekerül a „szabadságharccal”, a „liberalizmus” és „liberális szabadság” mint szitokszó kap konnotációt, szemben például a „tevékenység-alapú finanszírozással”, vagy a „beárazással”, mely a kereskedelem életvezetési trükkjéből lett strukturális védekező eszköz és vádirat a bankrendszeri logikák ellen. De megfigyelhetők ciklikus változások is ebben a retorikában: a „válságkezelés” lehetne például jó és szép, hisz célja nemes..., de mert kényszer szülte, s a kényszer már csak „relatív jó” lehet, szörnyű összefüggésrendet vizionál(tat); az „unortodox gazdaságpolitika” lehetne nemes cél, de ironikus tartalmat vett föl az elmúlt egy-két évben...; s ha mindmáig hatóan az „őszödi beszéd” a nemtelen szörnyszülemények prototípusának mutatkozásává lett is, párhuzamosan mintegy feljött a „kötcei beszéd” mint reményteli ellenigérvény... Olyan megnevezett képzetek, mint a „nyugdíjrendszer” vagy a „hitelnyújtás”, a „futballstadion-építés” vagy a „rendvédelmi beruházás” a maguk indifferens, politikai értéktartalom nélküli racionalitásával megúszhatták volna talán a „vádlott” státuszba kerülést. De mert a kontextus megváltozott körülöttük, jelentésük megmérgeződött az ártó vagy óvó célok révén.

A társadalom alap-stabilitását biztosítani látszó „rend” pedig többes jelentésmódosulást szenved el: a rend mint „rendszer” váltásra kerül 1989-ben és utána, a „Legyen végre rend!” már választási plakátszöveggé magasztosította akkoriban a definiálatlan elvárást, a „Rend a lelke mindennek ... !” közhely pedig felveszi a közhelyesen jó arculat helyett – az egyenruhás masírozási alakzat révén – az államrend veszélyeztetésének és lakossági fenyegetettségnek megfelelő pofázmányait. A tüntetéseken edződött mai politikai csoportelit immáron Bibó-kollégiumi máskéntbeszélő klánból az államasult és totalitarisztikus eszköztárral bíró csúcsmagisztrátussá vedlett át..., s maga a „tüntetés” is a közelmúlt két-négy év alatt

szükséges jóból tilalmas rosszá transzformálódott, a „civil ellenállás” iránti kötelezettségből álcivil társadalmi kormányimádás szertartása fejlett ki.

Nemcsak az értelmezési, kommunikációs tér, de a jelzős szerkezetek más formái is új életre kelnek: ha ma a „multik és oligarchák” szörnyű szitokszóvá vedlenek, miközben hazai multivá és oligarchává avanszálódik az új hatalmi pragmatizmus kíméletlen önérvényesítése (akár szocialista pártoldalon is), s ha a „rózsadombi paktum” mint szörnyképző vízió lesz eszköztár ahhoz, hogy a „politikailag korrekt” vagy épp „politikailag szép” ellenpólusán megjelenjen a „narancsos feelinget” elutasító identifikáció, akkor már lehetetlen nem észrevenni, hogy a nyelvi köntösbe bújó politikai pragmatizmus diadalmenetének vagyunk nézői, élvezői vagy épp elszenvedői. A „bársonyos forradalom” „narancsos forradalomra” átkeresztelése, Magyar Köztársaságból Hungáriává átvedlés, az antik közösségeszmény vulgáris összefogás-ideológiává és sportélménnyé silányítása, az érdemdús kritikák és véleménytudakoló viták korának átváltozása érdemtelen blogok korává, a politikai és hatalmi-gazdasági mohóság korábbi szitokszóból irányadó válságkezelési attrakcióvá avanszálódása... – mindezek immár olyan színházi állam kialakulási folyamatát illusztrálják, melyben a dikciók, szemben a distinkciókkal, a manipulációk, szemben a megértő jovialitással, a rögtönzések, szemben a scénáriókkal, a „rend”, szemben a rendtelenség szörnyképével mutatkoznak. Mindazonáltal e tünetmények olyan nyelvi kontextusú hatalomváltás jeleinek minősülnek vagy minősülhetnek, melyeknek elemzésében, interpretálásában a részvételre késztetett antropológiai elbeszélőmódnak is kétségtelen szerepe lett. Ha a kulturális és narratív közéletben mindenütt a minősítések szimbolizációs folyamatai vesznek körül bennünket, hűségesküvel és ellenségekpekkel szegmentálva a társadalmi közéletet, akkor a jó és a rossz, a kirekesztő gyűlölet és a berekesztő hódolat retorikai cselei ülik már meg a közbeszédet – ennek politikai antropológiai belátása a „rendszer-váltás értelmének” körvonalazása révén kényszerít minket válaszkísérletekre. A politikai, s kitüntetetten az uralmi térhasználat erőszakos megváltoztatási kísérleteinek folyamata (példaképpen akár a centrális akarat parancsmodelljét szolgáló eljárások, a miniszteriális szintű vagy képviselői indítványba formált totális konszenzusképtelenség is) nem csupán az értékek rendjének megváltozási kényszerét rejtí magában (mint erről a Szomorú trópusokban Lévi-Strauss is meghatározóan ír, 1973:240), hanem olyan új hagyományteremtésnek és hagyománytermelésnek is alapjává válik, melyre Hobsbawm ad példákat az ünnepstruktúrák elemzésében (1987:12-197), elősegítve ezek interiorizálódásának felfedezését, midőn az ismétlés-ismétlődés révén teszi beláthatóvá, kontrasztot érzékeltetve a fennhatóság elfogadását („papagáj-kommandó”), s ezáltal az intellektuális „hangosbeszélés” felelősségéről, az észvezérelt döntések esélyéről lemondva az érzelmvezérelt politikai presztízsek ütköző-zónáját formálja meg saját struktúra-építési korszakában.

Viszont a bináris toposz kialakulása /szép és szörny/ nem „genetikai” áthagyományozódás vagy kultúrafejlődési funkcionalitás kérdése, hanem dialógusrendszerek eredménye, melyeknek dichotómiákba tagoltsága vagy értelmezési szilárdsága a sok évszázados kutatási távlatosságnak is köszönhető. Ha az emberről van szó, akkor csak értelmező felelősséggel szólhatunk; s csak látszólag van könnyebb

dolgunk, ha a „nemes” és „vad” bennszülötteket saját társadalmunkban keresünk, meg ha a szakterületünkön bevált ábrázolási konvenciókat elkülönítve (pontosabban olyanokat kimutatva, amiket kutatóként tapasztaltunk) fölismerhetünk. A megismerés- és értelmezés-történeteket helyettesítő politikai és tudományos ellenségképek mint toposzok mai megsokasodása korántsem meglepő: a kizárás- vagy bekebelezés-fókuszált uralmi cselekvés-modell ősi minta, Carl Schmitt vagy Reinhart Koselleck ellenség-kategóriái ókori példákra mennek vissza, s a kortárs antropológiai kutatások tereptapasztalatai sem oly távoliak ettől (lásd Abélès, Bourdieu, Eriksen, Barley, Feischmidt, Biczó, Andits, Laclau, Csepeli munkáit).

Nem áll tehát távol ettől a nézőponttól, hogy a politikai antropológia történetileg fundált előképeit is használjuk, vagy empirikus leírásait így értelmezünk, egyszóval megtaláljuk a politikai magatartások olyan dimenzióit, amelyek révén az őslakos, a kortárs politikai szcéna alanyi szereplője is ekképp azonosítható. Ezzel némi esélyt kapunk talán arra is, hogy kulturális relativistaként járjunk el, bár a dramaturgiai, narratív stb. elemekkel, cselekménybeli ok-okozati összefüggésekkel még így sem biztos, hogy könnyű szintézist tudunk teremteni. Lehetséges analógiákból sok van: az említett Lengyel László-féle húsevők-ragadozók és növényevők békétlen, de örök kontrasztja; vagy a populáris kultúra etnospecifikus beállítódásokat kínáló magatartás-mintái (Feischmidt-nél, Csepelinél, Andits-nál); vagy a politikai idegen felfogását kísérő gondolkodási tradíciók és nyelvi konstrukciók diszkurzív mintázatai (Szabó Mártonnál); vagy a „vad népek” pszichikai jegyeire utaló neo-törzsiség megjelenési alakzatai Maffesolinál); de akár a politikai cselekvésre, irányításra vonatkozó felkentség, átruházás és bizalom-többség kérdései a politikai filozófiák/antropológiák/szociológiák nyugati történetében (Abélès alapkönyvében, vagy Krasztev és Van Til szövegválogatásában, Szabó Andrea racionálisan lázadó egyetemi hallgatói körében, stb.). Mindezek amikor egy történeti keretbe ágyazottan, historikus és térbeli folyamatba illeszkedően, retrospektívan vagy dekonstruktívan megjelennek, nem pusztán narratívákba kanyarodnak át, hanem utcai politizálásba, sarki pofozkodásba, térkiszajátítási mozgásokba, területpolitikai stratégiákba, korlátokba és határokba simulnak, s olyan távol kerülnek a diszkussziótól, hogy arra már a klasszikus politikai eszményeknek, filozófiáknak, értékigazságoknak nemhogy nincs ráhatásuk, de direktén ezek ellen is fogannak szinte.

Helyzetleíró „tereptapasztalataim” vagy megfigyeléseit, olvasataim ismertetésének e pontján – úgy érzem – kezd tarthatatlanná válni a nyelvi kontextusú felsorolás, az egymásra rétegződött identitás-szintek és ismeretminőségek klasszifikálásának folytathatósága. Mentségemül szóljon, hogy a kiterjesztett értelemben vett „terepem” nemcsak saját társadalmam, a hatalom és cselekvés anatómiájának vagy kórélettanának megértése, hanem saját létem és saját létünk nyelvi uralomnak kitett szenvedő alanyisága is, vagyis kollektív tereptapasztalat, mely egyúttal mentesít attól, hogy a saját kultúrában kutató antropológus látszólagos eligazodás-készségét evidenciaként kezeljük, s lemondjunk a „közgondolkodás versus szakmai szótár”, „közfelfogás versus narratív elbeszélésmód”, „politikai uralom versus résztvevő jelenlét” lapidárisan relativizáló képletének alkalmazásáról. Arról a téri beszédmódról is beszélni kell ugyanis, mely a harsány és öntelt hatalmi központosítást „centrális erőternek” nevezi,

és hozzásegít bennünket is ahhoz, hogy mondjuk az utca- és térátnevezésekben, a Károlyi-szoborszáműzésben és más szimbolizációs eljárásokban, a sztrájkokat helyettesítő lájkokban, vagy akár az Alaptörvénynek és asztalainak legitimálási folyamatában a magánosított közpolitikát lássuk meg elsősorban, avagy olyan retribalizációs eljárások hajnalát, amelyben a realizmustól az absztrakcióig, a tényinterpretációtól az értékkövetésig, az élményszintézistől a honi kakasviadatok „sűrű leírásáig” megannyi új témakört fedezhetünk fel az alkalmazott vagy politikai antropológiai kutatások számára. A politikai kampányvilágok és utcai diskurzusok narratív szintje⁵ sem ma kerül először elemző pillantás alá, de a most beinduló posztkommunista tervgazdasági folyamatok (az erőterek centralizálása, a sajtó, nyilvánosság, közbizalom és politikai másképpgondolkodás totális felszámolása, az igazságosság és politikai ellensúlyok intézményeinek megszüntetése, az akarátvezérelt populáció ideája, vezér- és alvezércserék állandósított rotációja, apparátusi szervezeti tőke amortizálása, politikai kampánystratégiákban megnyilvánuló manipuláció intézményesítése, az elvonások ajándékkénti tálalása, a mentális haderőtartalékok konstans készenléti állapotba helyezése és hadtápellátása, a külső ellenségek képek újraformálása külső támogatások lekérése mellett, a hadüzenetek gyorsajton előállítás nap-mint-napi ismétlésben, stb.), és e totalizált akarátvezéreltség történeti előképek revitalizálása melletti erősítése olyan szcenárió kialakítását vizionálja, melynek kontrollját sem külső, sem hazai, sem politikai, sem morális vagy mentális erők nem lehetnek képesek már kontrollálni. Tudván tudva, hogy a politikai narratívákban az értékelő gesztusokkal csakis győzni lehet a morális arénában, hogy a minősítő eljárasmódok a hatalmi cselekvés új, mediatizált, popularizált eszköztára mellett legfőképp a definíciós uralmat rejtik az erőfölény színlapjai mögött, adódik a feladat az antropológiai interpretáció számára, hogy e társas narratívákban megjelenő jók és rosszak, szépek és szörnyetegek megnevezésével az élményközeli distinkciót avassuk megismerő módszerré, önkreatív eszközzé. Nem utolsósorban is azért, mert a politikatudomány szótárának nyugati fordításai, feltáró eszközeinek nyers logisztikája és helyzetidegen interpretációinak sematikus érvényesítése nem segít már abban, hogy a társadalmi változásfolyamatokat magaslesről, a drámai romlást toronyőri szerepben, a súlyos és sáros eseménymenetet pedig logikai derivátumokban fogalmazzuk meg pusztán. Állami dramaturgia (akadémiai intézmény-összevonások, formális központosítás, megtérülés-orientált költségvetési játszmák, projekt-menedzselt tudástér, etatizált szcenikai eszköztár, központilag gyártott drámai politikai szövegolvasatok, stb.) mellett a kortárs társadalmi valóságképek formálása az életközeli és érintetti szférában (az értelmiség áruvá válását elkerülendő is) olyan szakmatudományos kötelezettség lenne, amely korántsem a szűkítés, inkább a horizont ésszerű tágítása céljával serkentene új belátásokat. Mindez ismét csak nem új szcenárió. Trianon vagy Jalta előtt és után is voltak polgári demokratikus eszméink, (ha sokszor rejtetten, ideákban vagy világképekben megbújva is), volt archaikus eredetű fogalmi képünk az emberszabásúan működő hatalomról, „a

⁵ (az érzelmek kanalizálásának politikatudományi szakkérdéséről lásd újabban Kiss Balázs munkáját és Mikecz Dániel, Tóth András vagy Pál Gábor elemzéseit).

zemberekért” vállalt mindenkori politikusi szerep gyanúságáról, az alávetés értékelvének becstelenségéről, a kiszolgáltatottságot okozó fölérendelődés hitványságáról, az intézményesített közbizalmatlanság felelősségéről. A gyakorlatba viszont erőszak, doktrínák, megszállások, totalizált testületiség, belső mumuskeresés, uralmi cselvetések, képviseleti rendszerbe ágyazott agresszivitások és szerves minták épültek be, összekutyulva azt is, ami az uralomgyakorlás bornírt értékrendjében még egyáltalán fölismerhető, megnevezhető volt. Uralomra futni úgy, hogy mindenkit letaposni közben... – ha volt is kényszerű megtűrése, sosem volt méltó elismertsége mint közhasznú aktivitásnak, legitim volta mindig is kétségekkel övezett maradt, ártalmas következményei rendszerint csak a messzi jövőben váltak átláthatóvá. Cselekvést és hatalmat a legalizáló és legitimáló akaratformálás biztosíthat hosszú távon, s ezért lesz drámai fordulattá, hogy éppen eszközeink hiányoznak legtöbbször az indolenciák akadályozása, a közös normák és gátak emelése, a politikai elvitathatóság megfogalmazása, az erkölcsi nemesség hiányának sérelmezése terén (lásd „az elmúlt nyolcév” és „az elmúlt négyév” közbizalmatlansági vitáit, imázsromboló és nemzeti karaktergyilkos stratégiáit, a belső ellenségek kipellengérezésének és közcibálatra bocsátásának technikáit, a sajtóhatalom és parlamenti szavazógépezet kézivezérelt működtetését, túlf finanszírozását, a fortélyos félelem új napjainak nemzeti ünneppé nyilvánítását, stb.).

Magyarországon a politikai hatalom már az első rendszerváltozó évben önmagát a „delegitimációval”, a bolsevik párturalom megtagadásával akarta elfogadtatni, és a „múlttal való szakítást” hirdette meg programként. Láthatóan csak taktikai okokból tette, s közben továbbra is értékeket számolt föl, perspektívákkal számolt le, érdekkörök és partnerségek egész arzenálját likvidálta, majd újjáépítette föl esetleg fél- vagy egész évtizedek múltán. Szakítania kellett a „rossz hagyománnyal”, a terrorisztikus gyakorlattal, hogy a politikai bizalmatlanság légkörét fölszámolhassa – majd erre a rossz előképre, a „szörny” víziójára hivatkozó attitűddel új bizalmatlanságot épített ki maga körül. Uralmi jogának megtartásához igényelte a jövőkép megfestésének jogát is, majd a kivitelezést, a „tárgyalásos” rendszerváltási egyezkedés-folyamat végső eredményeinek önértékelő felhasználását is. Erre következtek hasonló, de más és más színezetű további kormányok, melyek a tagadás tagadásával vagy épp totális vállalásával kívánták újralegitimálni önmagukat. A „magyarság” mint egyetemleges érték, olykor médiaesemény, pártprogram, hivatkozási alap vagy támadási felület ismételtelen olyan kreálmány-formát öltött, mely evidensen és elvitathatatlanul igényt tart a közpolitikai jovialításra, alattvalói hűségre, morális és szakrális fennsége, netán a nemzet mint makroközösség definíció nélküli vállalására.

Ugyanakkor a közép- és kelet-európai új nemzetek recens története arra: nincs egységes nemzeti változástörténet, „típusos” kelet-európai példa, egyetemlegessé tehető értékelv. Minálunk a ciklusonként presztízsét veszítő pártvezetést is nemegyszer saját apparátusai falták föl, illetve területi és ágazati oligarchiák ültették tüzes trónra. A „végső harc” negyvenéves nyugalma után kiderült a pártállam reformálhatatlansága, a rendszer öngyilkosságát pedig segítették-siettetették a látszatreformerek vezető politikusok is, akik uralmi energiáik átmentését peresztrójkázással fedezték. Ez első időszak párhuzamai persze jól látszanak szlovák, szerb, román vagy ukrán politikai terekben is,

rímelő példatár olvasható a poszt-jugoszláv és román, vagy horvát és lengyel, magyar és fehérorosz átalakulásban. S ha nincs is a demokratikus átalakulásnak evidens modellje, annyi mégiscsak közössé vált az elmúlt negyedszázad közpolitikai és nemzetpolitikai színterén, hogy szinte maga a társadalom „rendeli meg”, hagyja jóvá önmaga megszállását, s önként megy elébe a szolidaritásra hivatkozó újnacionalista köztörténeti csalásnak, a kulturális identitás nemzeti színű átrajzolását is elfogadva, a saját „komprádor burzsoázia” uralmi térnyerésébe belenyugodva, a gyarmatosító politikai elit, kapcsolati- és tőke-burzsoázia érdekeinek megfelelő alkuba sem szólva bele. A praktikum roppant ügyes tehát, s épít a társadalmi megosztottság előidézhető, hagyománykööttségben leledző, ellenállási vehemenciákat csak ritkásan erjesztő kompromisszum-kényszereire is, de éppígy a külső (európai) „gyarmatosítás” elleni késztetés eredményességére, az „idegenellenesség” magatartási ideállá válására, radikális értelmiség-ellenességre is építve.

A mondvacsinált reformerség, a gravaminális kivagyiság, a „közérdekre” hivatkozó központosítás azonban csupán egyik, de nem egyetlen eszköze a társadalom (újra)gyarmatosításának. Jól láthatósága a határok kijelölésével, a játékszabályok megalkotásával, a törvényi garanciák legitimálásával (inkább hivatkozásával) védi magát, teszi ugyanis mindezt a „Ti akartátok!”, „Ti hatalmaztatok föl!” gesztusával, mely megfellebbezhetetlen érv, hisz ki ne kezdene gyanakodni a szomszédjára, ki ne érezne ilyenkor, hogy egyedül van a kételyeivel és ellenérzéseivel, s ki bízna önfeladón a látszólag egyetértőkre saját valódi akaródzásait, vagy tenne „névtelen feljelentést” pusztá „közérdekű” céllal? Mindez persze morális és érzelmi, világképi és egzisztenciális válsággal jár, noha ezzel csak fenyeget rendszerint a hatalom, de jól tudja, mélyen ott van ez a társadalmi térben, identitásokban, a röghöz kötöttek és alávetettek mindenkori hajlandóságában, hogy ne az erős fennséget, hanem a még gyengébb partnerséget vegyék célba, ha ellentábor keresnek a cselekvésekhez. Mindennek épp a válságok korszakai kedveznek, amikor mindig és mindenütt van „felelős”, okolható ősz vagy feleletre szorítható partner, akinek még kevesebb az önlegitimáló mersze... Mindez így együtt nemcsak válság-, hanem vészhelyzet is, melyben épp a politikai válságkezelés válsága és a társadalmi megegyezés hiánya hozza magával, hogy a gazdasági és politikai téren is kudarcot valló politikai vezetés minduntalan „megszorításoktól mentes” intézkedésekre vállalkozik, s a hatalmi apparátusok ismét új meg új csomagtervekből keresik ki a „túlélésre” alkalmas ideológiákat, ellenségképeket, túlhatalmi mintázatokat. S közben minden szereplő, kinek e struktúra vállalása és elfogadtatása nem érdeke, leginkább „kivár”, időt nyer, „új hagyomány” kialakításán fáradozik, régiúj eszmerészségek felé kapirgál, önnön létét is eredethivatkozásokkal próbálja elfogadtatni („mindannyian a Turulból jöttünk”, félázsiai fajta vagyunk, előbb voltunk keresztények, mint Európa, s megvédjük a gyarmatosító multiktól és európaiaktól a mi földünket, stb.). Evvel párhuzamosan szinte egyként (és egyeztetés nélkül is) föláldoznak minden régi, áttekinthető kooperációs gyakorlatot, tekintet nélkül azok eredetére, értelmére, érdekháttérre, közhasznára, nemes mivoltára. Ez pedig beszédes tünet: „a múltat végképp eltörölni” csak végképp letaglózott jelen esetén lehet. Illetve: a „westernizálódás” kalandos útjára lépő Köztes-Európában is megesik alkalomadtán, (szinte mindenhol, ha alaposabban

körülnézünk), s szerte Közép-Európában hasonló individualizációs folyamat, közösségfosztási stratégia, magánosítási önkényesség és önlegitimálási eszmeképzetek tolatodnak előtérbe, mintegy a nemzeti önállóságot Európától védve, s belülről formálva öngyarmatosítást. Példa erre a román belpolitika éppúgy, mint az ukrán, a szlovák és magyar nemkülönb... a biztonság- és védelempolitikák, katonai és rendpolitikai eszmények, feudális típusú királyi testőrség antiterrorista mezbe öltöztetése, a stratégiai információk és titkosszolgálati technológiák felvirágoztatása és még számos szcenikai elem, melyek a harsány sikert előidéző show-műsort hivatottak biztosítani.

A „végső harcot” meghirdető, „Endlösungokat” kereső diktatúrák termékeny talajra találtak minálunk egykoron is, s találnak újra. Mindig van jóféle kiszolgáló-elitünk, felelőtlenül rövidlátó és önhasznára tekintő értelmiségünk, pária parasztságunk és karakter nélküli közeposztályunk – akik hajlamosak tapsikolva kiszolgálni úrhatnám korszakokat. Ilyen lenne a Bibó Istvántól elhíresült „zsákutcás magyar” sorsformálás? Netán a demokráciától félni képes látens ideológiai bizonytalanság, vagy egyenesen a nemzeti önképünk részeként elkönyvelt „gyáva korcs” mivoltunk az oka ennek? Utóbbit a nemzetvédők, előbbit a historikus elemzők vagy társadalomkritikusok taglalják kimerítően, ezúttal nélkülözném az érvelések gazdag szakirodalmának idézését. A mind gyakrabban születő térség-gazdasági, anti-uniós, „családvédő” szociálpolitikai és egyéb „csomagtervekből”, pártprogramokból hiányzik az önkormányzatiság tiszteletben tartása, a lakosi szuverenitás elismerése, a gyakorlati lokális életképesség érvényre juttatása, a helyi társadalmak tolerálása, a közép- és nyugat-európai illúziók helyett a természetes tájegységi vagy etnikai tagozódás, lokális történeti örökség és mintaképesség komolyanvétele. S hiányzik a társadalmi alrendszerek kezelésének ismerete is, leginkább a partnerség és respektus elfogadása... – mint esély arra, hogy politiká(ka)t nem valakik ellen, hanem valakikért és valakikkel közösen kellene érvényesíteni. S ha még idealisztikus minőségében is, de komolyan vehető egy ideológiai tradíció, mely az ókortól napjainkig megannyi formációban hozhatott szervezeti célt, természetjogi hivatkozási alapot, funkcionális ürügyet minden létező hatalomnak. Ez ideát kivitelezni, védeni, képviselni hivatott demokratikus szerveződés-folyamat persze mindig is terhes (vagy sokszor túlterhelt) volt a közhaszonért tenni igyekvő közhatalom jótéteményeitől, de voltak talán időszakok, amikor társadalmi összefejlődés szintjén tűnt értelmes célrendszernek az elnyomások csökkentése, a partnerség érdekrendjének és normájának szorgalmazása is...

Sőt, a „szép és a szörnyeteg” példatárában, kortárs bestiárium szimbolikus lapjain a patkányirtás és patás-szarvas mumus mutogatása mint „politikailag korrekt” preferált beszédmód, a parlamenti szónokok narratív háborúja és hadüzenetei mint stratégiai gyakorlatok, a sajtó egyirányúsítása mint „spontán” piaci folyamat egyaránt a felé hat, hogy feledésbe megy: a szentimentális történetben a szépek világában szörnyetegként is képesek viselkedni a nem annyira szépek, és a szörnyeteg katakombáiban a szebbik világ álmával-illúziójával lesz emberien jószívű, szolidáris a leszorultak és kirekesztettek miliője. E mentális-morális menedékhely lakosai, a kiskorúsító és vezérelvű közpolitikában csalódott menedékesek a félelem légköréből menekülnek a

klandesztinitásba, miközben „odafönt” a politikai felhőkakukkvarban a hars irigység, kiszorítósi és erőfitogtatósi teátrumi történései kapnak gyöngé tónusfényt. Mindezekről ha elemzések rendre napvilágot látnak is, egyre inkább szükségessé válik, hogy alig megkezdett terepmunka-naplóinkat elkészítsük, hogy teljesebben-komplexebben ábrázolt társadalmi élményanyagunk nevet kaphasson a jövőben...

Irodalom

- Abélès, Marc (2007): Az állam antropológiája. Századvég, Budapest.
- Andits Petra (2012): Antiracist movements in Barcelona. Kutatási jelentés, kézirat, Budapest.
- Balogh István (2006): Igazságosság és politika. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Barley, Nigel (2009): Egy zöldfülű antropológus kalandjai. Typotex, Budapest.
- Bene Márton (2013): Az időskor politikai konstrukciója az online társalgások tükrében. Vitaanyag, 21 oldal, MTA TK PTI, Budapest.
- Berényi Eszter – Erőss Gábor – Neumann Eszter szerk. (2013): Tudás és politika. A közpolitika-alkotás gyakorlata. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Biczó Gábor (2009): Hasonló a hasonlónak... Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról. Kalligram, Budapest.
- Bourdieu, Pierre (2002): A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Bruszt László (1995): A centralizáció csapdája. Savaria University Press, Szombathely. Átiratok, 11.
- Csepeli György – Prazsák Gergely (é.n.)
www.csepeli.hu/cikkek/csepeli_prazsak_paradigmavaltas.pdf
- Csepeli György 2013 A hatalom anatómiája. Kossuth, Budapest.
- Dallos Edina (2013): A rossz a pogány csuvasoknál. Vallástudományi Szemle, (9) 3:37-48.
- Eriksen, Thomas Hylland (2006): Kis helyek – nagy témák. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Feischmidt Margit (szerk.) (2010): Etnicitás. Különbségteremtő társadalom. Gondolat, MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Huszár Ágnes (1990): Bevezetés a gendernyelvészetbe. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kiss Balázs (2013): Érzelmek és politikatudomány. Politikatudományi Szemle, XXII/3:7-28.
- Krasztev Péter – Jon Van Til szerk. (2013): Tarka ellenállás. Kézikönyv rebelliseknek és békésekknek. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Laclau, Ernesto (2011): A populista ész. Noran Libro, Budapest.
- Lányi Gusztáv (2002): Kampányjátzmák. A 2002-es magyar országgyűlési választások néhány pszichológiai tanulsága. Politikatudományi Szemle, XI/1–2:51-72.
- Lányi Gusztáv (2006): Homo Politicus Networkiensis. Az Internet mint politikai színpad. Csepeli György 60. születésnapjára.
http://www.csepeli.hu/csepeli_com/index.html

- Leach, Edmund (1996): Szociálintropológia. Osiris, Budapest.
- Lengyel László (2014): A szabadság melankóliája. Kossuth, Budapest.
- Maffesoli, Michel (1988): Le temps des tribus, le déclin de l'individualisme dans les sociétés de masse. Méridiens Klincksieck, Paris.
- Magyar Bálint (2013): Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam. Noran Libro, Budapest.
- Mikecz Dániel (2010): Az ellenállás kultúrája. Kultúra, identitás a mozgalmakutatás irodalmában. Politikatudományi Szemle, XIX/2:110-126.
- Mikecz Dániel (2013): Köztér és köztársaság: 4k! In Krasztev Péter – Jon Van Til szerk. 2013 Tarka ellenállás. Kézikönyv rebelleknek és békéseknek. Napvilág Kiadó, Budapest 352-377.
- Pál Gábor (2011): Tereket nyitó kulcskategória. A gyűlöletbeszéd fogalma a magyar politikai diskurzusban, 1994–2004. Politikatudományi Szemle, 1:97-116.
- Soós Gábor – Körösenyi András szerk. (2013): Azt tették, amit mondtak? Választási ígérek és teljesítésük, 2002–2006. MTA TK PTI, Budapest.
- Szabó Andrea (szerk.) (2014): Racionálisan lázadó hallgatók II.: Apátia – radikalizmus – posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében. Belvedere Meridionale, Szeged – MTA TK PTI, Budapest.
- Szabó Gabriella (2012): Trendek a magyar politikai kommunikációban (társszerző: Kiss Balázs). In Boda Zsolt – Körösenyi András szerk. Van irány? Trendek a magyar politikában. Új Mandátum, Budapest, 110-127.
- Szabó Márton (2006): Politikai idegen. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Szabó Márton (2011): Politikai episztemológia. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Tóth András (2013): LMP: kísérlet a politikai tér újraalkotására. In Krasztev Péter – Jon Van Til szerk. Tarka ellenállás. Kézikönyv rebelleknek és békéseknek. Napvilág Kiadó, Budapest, 179-233.
- Zsille Zoltán (1972): Munkamorál a mesterséges szervezetlenség viszonyai között. In Kozák Gyula szerk. Napjaink műszaki fejlődésének társadalmi feltételei és várható hatásai. MTESZ Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság Szociológiai Szakosztályának III. szociológiai konferenciájára Balatonfüreden. 1972. szeptember 26–28. Balatonfüred. (A kötet nem jelent meg, még a nyomdából elszállították és bezúzták).

CZIBERE IBOLYA

*„Az asszonyok történetének megírásáról elfeledkezett
még a történelem is”¹*

A nőtudomány útja az intézményesülésig

1. Felfedezni a nőt a történelemnek – feminista törekvések az 'egység és különbözőség' feszültségében

Van-e a nőknek történelmük? Ez a kérdés eredetileg a Scott (2001a) által szerkesztett kötet címadó kérdéseként jelent meg, amely ráirányította a figyelmet a feminista történettudományban a nők és férfiak, valamint a nők és nők közötti különbségek problémáira és ezek ábrázolási formáira. A feminizmus – hosszú történetisége folyamán – ezen különbségek ellentmondásos következményeivel küszködik, melynek alapja, hogy a feministák egyfelől tagadják azt az elképzelést, hogy a nők egyetlen, közös biológiai tulajdonságokon alapuló csoportot alkotnak. Érvelésükben az anatómia nem jelent sorsszerű elrendeltetést, „az elmének, a léleknek, a polgárnak nincs neve”. Másfelől nemzeti és nemzetközi politikai mozgalmakat indítottak a tanuláshoz és a munkához való jogért, a szavazójogért és a reprodukciós jogért arra hivatkozva, hogy összeköti őket „valami”, hogy a nőt nem csupán a kirekesztettség közös tapasztalatai határozzák meg, hanem a hasonló társadalmi és lélektani „feminin” tulajdonságok is. A feministáknak az a törekvése, hogy felfedezzék a nőt a történelemnek, messzire vezető, összetett és ellentmondásos folyamat. Az azonosság-különbözőség rejtélye feszül benne, amellyel a feministák már régóta szembesülnek, amikor a férfakkal való egyenjogúság mellett érvelnek. A nők helyzetének javítását célul kitűző történészek évszázadokon át kutatták a múltat annak érdekében, hogy kortól és céltól függően példaadó személyeket találjanak, tudós nőket, írónőket, művésznőket, politikusnőket. Olyan történeteket gyűjtöttek, amelyekkel képesek voltak megcáfolni a kor leíró irodalmában vagy törvénykönyveiben deklarált, a nők

¹ A cím idézet: Kiss Lajos (1955): A szegény emberek élete. Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest, 275. old.

alkadatlanúságáról szóló feltételezéseket. „Amikor az érvelés az oktatásról szólt, a feministák kiváló nők példáit sorolták fel, hogy bebizonyítsák, a tanulás nem torzította el a nőiséget, illetve - ennél radikálisabban -, hogy a nemnek nincs köze az agyműködéshez. Amikor a feministák a 18. század demokratikus forradalmi során polgárjogot követeltek, rámutattak a királynők és Jeanne d'Archoz hasonló nők politikai képességeire, s így érveltek: nemük miatt a politikai jogot nem szabad megtagadni tőlük” (Scott 2001a: 11).

Vajon létezhet-e egyáltalán a nők általános érvényű, közös identitása, ha az életfeltételek és a tetteik jelentése alapvetően különbözött a mai kor nőinek hasonló jellemzőitől? Az olyan megválaszolatlan kérdések, mint pl., hogy a nők csoportja egyedülálló vagy radikálisan összetett kategória-e, hogy a „nők” olyan társadalmi kategória-e, amely már a történelem előtt is létezett vagy a történelem hozta-e létre, mind a feminista történelemnek, mind a feminizmus történetének a középpontjában állnak. A feminizmus politikája a „nőkhöz” fordul, akiknek a nevében cselekszik, mintha állandó és világosan megkülönböztethető társadalmi csoportot alkotnának, mert koherens politikai mozgalomba akarja tömöríteni őket. A feminizmus története ezért a különbségek (osztály, faj, nemiség, etnikum, politika, vallás és társadalmi-gazdasági helyzet) csökkentésének története abból a célból, hogy közös női identitás alakuljon ki (rendszerint a férfiuralommal szemben). Amennyiben a feminista történetírás a feminizmus politikai céljait szolgálja, részt vesz e lényeginek tekintett, közös női identitás megteremtésében. Ugyanakkor azonban a feminista történetírás úgy elemzi a közös női identitást létrehozó vagy létre nem hozó feltételeket, hogy megvizsgálja azokat a különböző környezeteket, amelyekben a nők éltek, annak különböző hatásait, hogy tudomásul vették vagy elutasították-e azokat a viselkedési szabályokat, amelyeket a társadalmak felállítottak számukra. Az elemzések eredményei alapvető különbségeket mutatnak a nőknek tulajdonított és a nők által elismert identitások között. Ezek az identitások időről időre változnak, különböző társadalmakban mások és mások, sőt ugyanazon nőknél is környezettől függően változnak. A nők közötti, rendkívül nagyfokú történeti és kulturális különbségek láthatóan lehetetlenné teszik, hogy a történetírás e társadalmi csoportot homogén csoportként kezelje, a különbségeknek maguknak is történetük van, amelyet vizsgálni lehet. Ezek a különbségek meghatározott környezetben jönnek létre, és „(...) az eltérések olyan kapcsolatokat teremtenek a csoportokban, amelyek rendszerint hierarchikusak, és lehetővé teszik, hogy az összetettségről, ellentmondásról és belső egyenlenségről ne vegyenek tudomást. Hogy a különbség miképp és milyen mértékben működik (többszörös utalásaival és metaforikus társításaival), olyan kérdés, amelyet csak az egyes példákban lehet megválaszolni” (Scott 2001a: 9). Ebben az

olvasatban a nők történelme nem annyira az elnyomás vagy a hősiesség vizsgálatát jelenti, mint inkább annak feltárását, hogy a nemi különbségeket miként használták a múltban különböző társadalmi és politikai szervezeti legitimációkra, bizonyos társadalmi normák megfogalmazására, illetve elutasítására. Scott véleményével egyetértve, az ez irányú kutatásokat nem a különbségek megszüntetése, hanem azok megismerése és megértése érdekében kell folytatni. A feminista történelem a nőket már a történelem előtt is létező társadalmi kategóriaként állította be, ugyanakkor bebizonyította, hogy a nők ezen társadalmi kategóriájának léte a történelem függvényében változott. „Rá kell jönnünk, hogy ha beleírjuk a nőket a történelembe, az szükségképpen magával hozza a történelmi jelentőségű hagyományos fogalmak új meghatározását és kitágítását, valamint a személyes, szubjektív tapasztalatok, illetve a közéleti és politikai tevékenységek keretbe foglalását. Nem túlzás azt állítani, hogy a bizonytalan kezdeti lépések ellenére ez a módszertan nemcsak a nők történetét, hanem magát a történelmet is újraírja.” (Gordon-Buhle-Shrom Dye 1976:89)

A '60-as években a nőkutató történészek már nemcsak a női jelenlétet kívánták kimutatni azokban az eseményekben, amelyről úgy tartják, hogy a történelmet alkotják, hanem annak bizonyítékait is, hogy ezekben a nők tevékenyen részt is vettek. Érvelésük szerint, ha a női alárendeltséget a múltban a nők láthatatlansága biztosította, azokkal – a társadalmi küzdelmekről és a politikai eredményekről szóló – művekkel, amelyek láthatóvá teszik őket, előmozdítják az emancipációs folyamatokat. Ezek a történészek, azzal, hogy felkutatták a nők aktivitásáról szóló történeteket, nem egyszerűen új információkat közöltek róluk, hanem új látásmódot és új felfogásmódot is azzal kapcsolatban, hogy mit tekintünk történelemnek. „Amikor felmerült a kérdés, hogy miért mellőzték e tényeket, és hogy miképp lehet őket most megérteni, a történelem több lett, mint tényfeltárás. Mivel a történelem új szemlélete a történész szempontjaitól és kérdésfeltevéseitől függött, a nők láthatóvá tétele már nem egyszerűen új tények előbányászása volt; inkább olyan új értelmezések felmutatása, amelyek nem csupán a politika új olvasatait kínálták, hanem a család és a nemiség változó jelentőségének megértését is” (Scott 2001a: 13). Mindezzel a történészek tapasztalati bizonyítékokat szolgáltatottak a nők közötti megszüntethetetlen különbségekre, cáfolva a homogén női egység feminista igényének jogosultságát. A feminista mozgalmak története tehát leginkább az egység és a különbözőség feszültségének jegyében értelmezhető. Kiválóan példázza ennek konfliktusát az a XX. század elején Franciaországban megtartott és dokumentált feminista gyűlés, amelyet pl. rendkívüli módon megszött az osztálykérdés. A vita abból robbant ki, hogy benyújtottak egy javaslatot, melyben szabadnapot követeltek a cselédnőknek, de a többség ezt azzal az indokkal utasította el, hogy a lányok majd szabadidejükben

prostituáltként fognak dolgozni. Ennek hatására a szocialisták azzal vádolták a feminizmust, hogy ez csak a középosztálybeli nők érdekeit leplezi. Azok viszont, akik a nőket mint homogén csoportot és egyben a feminizmust mint minden nő mozgalmát tekintették, erre úgy reagáltak, hogy mivel nincs két női nem, nem létezhet egyszerre burzsoá és szocialista feminizmus sem. Itt merült fel az a szempont is, hogy talán soha nem jöhet létre szolidaritás különböző osztályba tartozó nők között.

A XX. század második felének feminista mozgalmi viszont már egyértelműen a különbözőség mentén szervezték vitáikat, tematizálták mondanivalójukat, vagyis elismerték az osztálykülönbségek problematikáját is. Jól példázza ezt, hogy az 1970-es évek végén az Egyesült Államokban élő afro-amerikai nők felvették a „színes bőrű nők” nevet, hogy ezzel is rámutassanak, a feminizmus mennyire magától értetődően „fehérbőrű”. Szerintük a fajt nem lehet különválasztani a női tapasztalatok értelmezésekor, ezért kibékíthetetlennek tűnő különbségek vannak a fehér és a nem fehér bőrű nők között, eltérő szükségleteik és eltérő érdekeik lehetetlenné teszik egy közös program kialakítását. Kiválóan illusztrálja ezt az az egyik afro-amerikai költőnő által megtartott beszéd is, amelyet 1979-ben New Yorkban mondott el egy konferencián: „Ha a fehér Amerika feminista elméletének nem kell a köztünk lévő különbségekkel és az azokból eredő elnyomásbeli különbséggel foglalkoznia, akkor önök hogyan kezelik azt a tényt, hogy azok a nők, akik az önök házat takarítják és gyermekeiket gondozzák, miközben önök a feminista elméletéről szóló konferencián vesznek részt, többnyire szegények és színes bőrűek? Milyen elmélet áll a rasszista feminizmus mögött?” (Scott 2001a: 17) A XX. század végére a különbségek megközelítése a feminizmus fontos elemzési kategóriájává vált, mely újfajta értelmezési keretet biztosít, hiszen a különbségeket és a nők között meglévő különböző identitásokat meghatározott körülményekhez, a történelemhez viszonyítva értelmezi. Mint láttuk, a nők története az 1970-es évektől került a történetírás által elismert témák közé. E rövid időszak, amely a kezdetektől eltelt, három szakaszra és megismerési modellre tagolódik (Pető 2001). A kompenzációs szakasz vagy szeparatista iskola a 'his story' helyett a 'her story' megírását szorgalmazta és a nők láthatóvá tételéért, valamint azért küzdött, hogy a történetírásnak a jövőben ne lehessen elfelejtkeznie róluk. Ennek kapcsán merült fel többek között Virginia Wolf híres kijelentésének („a nőt a történelem függeléként kezeli”) megváltoztatása. E szakasznak voltak a termékei azok a művek, amelyek a híres nők életrajzait dolgozták fel. Az ilyen – a férfivilágban is sikeres – nők élete könnyen volt kutatható, hiszen viszonylag gazdag forrásanyag állt rendelkezésre. Ehhez a szakaszhoz sorolódna még azok a témák is, amelyek a női intézmények, a női oktatás és a női választójogi harcok egyleteinek történetét dolgozzák fel, de ebben a szakaszban láttak napvilágot a női

foglalkoztatást, az otthoni és fizetett munka világát bemutató művek, valamint a családi és reprodukciós kérdések is. Kritikája e felfogásnak abban gyökerezik, hogy „minden történelmi cselekedet vagy személyiség attól, hogy női, pozitívvá és jelentőssé vált” (Pető 2001: 43). A második szakasz az ún. kontribúciós iskola, amely a nőket már a társadalomtörténet-írásán belül vizsgálja, mint külön társadalmi csoportot, módszereit pedig olyan társadalomtörténeti iskoláktól kölcsönzi, mint a szociológia vagy a néprajz. Jelentősége, hogy a társadalomtörténet-írásán belül az adott társadalmi csoportra figyel. Ez az első két iskola vezetett el a női tudományok, a women’s studies intézményesüléséhez. A ’80-as évek elejére (a harmadik szakaszban) megszületett a társadalmi nem, a gender fogalma, amely többek között egy olyan módszer is, amely azt vizsgálja, hogy melyek a férfiak és a nők által létrehozott uralmi formák, milyen különbségek határozzák meg ezeket, és hogyan kapcsolódnak a hatalomhoz.

2. „A legjobb dolog, ami a nőkkel a tudományban eddig történt, a nőtudomány létrejötte”²

A ’társadalmi nem’ a közéleti diskurzusokban

A gender fogalmi jelentéstörténetének kezdete de Beauvoir nevéhez fűződik, aki munkájában elhíresült mondatával (valaki nem nőnek születik, hanem azzá válik) először különböztette meg a biológiai nem és a társadalmi nem analitikus és politikai hasznát (Beauvoir 1969). A gender fogalmának elsődleges célja az volt, hogy megkérdőjelezze azoknak az elméleti magyarázatoknak az érvényességét, amelyek a nemek közötti egyenlőtlenségeket a természettől való, vagyis biológiai okokra vezették vissza, ezzel megváltoztathatatlanak, sorsszerűnek és determinisztikusnak ítélve azt. A gender szerinti megkülönböztetés egyetemes jelenség, épp úgy, mint ahogyan a nemek közötti munkamegosztás is az, de a megosztott feladatok tartalmának a meghatározása kultúránként változó (Oakley idézi Magyar-Vincze 2006). A fogalom megszületése rendkívül jelentős lépés volt a nők hátrányos helyzetét és alárendelt státuszát kritikailag elemző paradigmák kialakulásának szempontjából. „De miért nem merül fel a nemek közt a kölcsönösség tudata? Hogy lehet, hogy e viszony egyik tagja önmagát tételezhette abszolút értelemben lényegesnek, elutasítva mindennemű viszonyítást korrelatívájához, s azt mint a tiszta más-voltot határozhatta meg? Miért nem vonják kétségbe a nők maguk a hímnem szuverenitását? Semmiféle szubjektum nem tekinti magát eleve és spontán módon lényegtelennek; nem a Másik határozza

² Shulamith Reinharz gondolata. In: „Fontos, hogy saját otthonunk legyen” – Pető Andrea beszélget a nőtudományról Shulamith Reinharz professzorasszonnyal. In: Szombat, 2014. november 22.

meg az Egyiket, azáltal, hogy önmagát Másikként tételezi, hanem éppen fordítva: az Egyik határozza őt meg Másikként, azáltal, hogy önmagát Egyiknek tételezi. Ahhoz, hogy a visszafordulás Másikból Egyikbe ne következzen be, az kell, hogy a szubjektum alávesse magát e tőle idegen nézőpontnak. De miért van az, hogy a nő hajlandó alávetni magát?” (Beauvoir 1969: 13) Ebben a formában ez a kérdés 1949-ben fogalmazódott meg. A nemek dualizmusa, mint minden dualizmus, ekkorra már jelentős konfliktusokat idézett elő, amelyek a XX. század első felében komoly változásokat eredményeztek a közgondolkodásban. Beauvoir Bernard Shaw közismert mondásával illusztrálja, ami történt: „a fehér amerikai, miután cipőpucolásra kárhoztatta a négert, ebből arra következtet, hogy egyébre nem is alkalmas”. Véleménye szerint ebből egy olyan törvényszerűség áll elő, mely szerint, ha egy embert vagy embercsoportot az alacsonyabb rendűség állapotában tartanak, az ténylegesen alacsonyabb rendű is lesz. Az ebből következő kérdés úgy fogalmazódott meg, hogy ennek így kell-e maradnia? Az 1940-es évek Amerikájában a legtöbb férfi erkölcsét és érdekeit fenyegető veszélynek tartotta a nők emancipációját. A férfiak egy része félt a női vetélytársaktól, amelyeket az olyan jellegű kijelentések is bizonyítanak, mint amely az egyik korabeli napilapban jelent meg, és amelyben az egyik egyetemista fiú azt nyilatkozta, hogy „minden egyetemista lány, aki gyakorló orvos vagy ügyvéd lesz, tőlünk lop el egy helyet” (Beauvoir 1969). Ez nem más, mint rendíthetetlen hit tulajdon előjogaik iránt. Más kérdés, hogy már ebben az időben felvetődik az is, hogy nem csupán gazdasági érdekek sérülhetnek az emancipálódás következtében. Általában véve az elnyomók egyik haszna az elnyomásból az, hogy közülük a legnyomorultabb is felsőbbrendűnek érezheti magát. Beauvoir példájával és szavaival élve, az USA déli államaiban a „szegény fehér” azzal vigasztalódhatott, hogy ő mégsem „piszkos nigger”; és a szegények eme büszkeségét a gazdag fehérek ügyesen saját hasznukra fordították, és hasonlóképpen, ebben az időszakban az elnyomás következtében a „legközépszerűbb férfi is félistennek képzelhette magát a nőkhöz” viszonyítva. Ugyanakkor az 1940-es évek Amerikájában a férfiak többsége nem lépett fel egyértelműen saját társadalmi előnyeinek érvényesítése érdekében. Nem állították nyíltan, hogy a nők alacsonyabb rendűek, hiszen sokkal jobban áthatotta őket a demokrácia eszméje, mintsem, hogy kétségbe vonják, hogy elvben minden emberi lény egyenrangú. Ugyanakkor a tapasztalat az, hogy amíg a férfiak jóindulattal és érzékenységgel kezelik a nőket, addig az elvont egyenlőség elvét vallják, s a gyakorlatban konstataált egyenlőséget nem tételezik. De amint ellentétbe kerülnek velük, fordul a kocka, a férfiak tematizálják a gyakorlati egyenlőtlenséget, és ebből formálnak jogot az elvont egyenlőség tagadására. Ezt az olyan szituációk is bizonyítják, mint amikor a férfi kijelenti, hogy szerinte a felesége nem ér kevesebbet csak azért, mert nincs szakmája vagy nem dolgozik, hiszen a házimunka is van olyan fontos, mint

bármelyik másik munka. Ugyanakkor, ha összevesznek, az első dolga lesz az asszony fejéhez vágni, hogy „nélkülem éhen halnál!”. Vagyis egy olyan helyzet teremődik, amelyben a férfiak többsége jóhiszeműen hirdeti a nők és férfiak egyenrangúságát, és állítják, hogy a nőknek semmi okuk nincs követelődni, s ezzel egyidejűleg azt is, hogy a nők sohasem lehetnek egyenrangúak a férfakkal, hiába is követelik azt. Eme jelenség magyarázatául szolgálhat Judith Butler (1990) azon gondolata, mely szerint „a maszkulin és a feminin közti kapcsolat nem képviselhető egy olyan jelölő gazdasági rendszerben, amelyben a maszkulin testesíti meg a jelölő és jelölt zárt körét. Meglehetősen ellentmondásosan, Beauvoir ezt előre látta 'A második nem'-ben, amikor azzal érvelt, hogy a férfiak nem tudják rendbe tenni a nők kérdését, mivel akkor mind a bíró, mind a peres fél szerepét el kellene játszaniuk” (Butler 2006: 55).

A 'társadalmi nem' a tudományos diskurzusokban

„A feminista tudományértelmezés szerint az addig objektívnek tételezett és elfogadott tudomány és tudományos megfigyelések ideologikus (szexista) alapon jöttek létre. A tudományos állítások egyoldalú megfigyelésen alapulnak, kizárólag a férfiak tapasztalatait alapul véve vonnak le következtetéseket és általánosítanak az egész társadalomra és a hatalmi viszonyok magyarázatára. Ez az ideológia mindent átsző és kimondatlanul mindenütt jelen van, biztosítja az előnyösebb pozíciókat a férfiak számára és nem vesz tudomást a nők igazi értékeiről, igényeiről és képességeikről. A férfiak uralta kutatások elferdítették a valóságot. A nőkkel kapcsolatos problémákat nem fogadták el autentikusnak, mert azokat érzelmektől vezéreltnek tekintették. Az igazi alkotás és egyetemes tudás letéteményesei csakis a férfiak lehettek, akik képesek a függetlenségre és objektivitásra” (Thun 1996: 410). A társadalmi nem kategóriája olyan alapvető rendező elv, amely meghatározza a nemek egymáshoz és a világhoz fűződő viszonyát és környezetét, de Thun szerint ugyanúgy rendező elve annak is, hogy egy adott kultúra és társadalom milyen hatalommal ruházza fel az egyént, milyen társadalmi mozgásteret enged, és milyen privilégiumokat biztosít a társadalmi intézmények meghatározottságán keresztül. Ilyen hatalmi tényezőnek és privilégiumnak értékeli a tudást és a tudományt is, a feminista kutatások egyik alapkérdésének tekintve a tudás társadalmi meghatározottságát, a tudás politikáját és ideologikus voltát. A feminista kutatás a nőt állítja a kutatás középpontjába, illetve az alárendeltek és elnyomottak szemszögéből vizsgálja a hatalmi viszonyokat, miközben a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésében szerepet játszó, az egyéni szintű helyzeteket és tapasztalatokat strukturáló nemi rendet (gender order) elemzi (Magyar-Vincze 2006). A társadalmi nemek kutatása két dologra hívja fel a figyelmet. Az egyik, hogy a 'nem' egy társadalmi egyenlőtlenségeket strukturáló központi kategória, amely

meghatározza az élethelehetőségeket és az elérhető társadalmi pozíciók körét, vagyis a nemek közötti viszony társadalmi szinten hierarchikus természetű (Belinszki 2003). A másik, hogy a biológiai és társadalmi nem közötti viszony összetett, ezért a biológiai különbségek eltérő szociális viselkedésmintákra történő direkt lefordítása vagy az egyenlőtlenségek visszavezetése biológiai gyökerekre nem lehetséges és félrevezető. A társadalmi nem kifejezés tehát jelentheti azt is, hogy a nőkről szóló információk egyben információk a férfiakról is, hogy az egyik nem vizsgálata magában foglalja a másik nemet. Elveti a különálló szférák mint értelmezési eszközök gondolatát, fenntartva, hogy a nők elszigetelt vizsgálata állandósítaná azt a tévhitet, amely szerint az egyik nem tapasztalatai nem vagy csak elenyésző mértékben kapcsolódnak a másik nem tapasztalataihoz. A társadalmi nem kifejezés ezenkívül a nemek közötti társadalmi kapcsolatokat is jelöli. Használata nyíltan elutasítja a biológiai magyarázatokat, például azt, amelyik közös nevezőt talált a női alárendeltség különböző formáihoz abban, hogy a nők képesek gyermeket szülni, a férfiak viszont nagyobb fizikai erővel rendelkeznek. Ehelyett a társadalmi nem a kulturális konstrukciók jelölőjévé válik – olyan társadalmilag létrehozott elképzelések jelölőjévé, amelyek kijelölik a megfelelő női és férfi szerepeket. Ezzel mutatható be, hogy a férfi és a nő szubjektív identitása kizárólag társadalmi eredetű.

A gender-specifikus megkülönböztetés társadalmi gyakorlatának kritikai-elvi alapját olyan morálfilozófiai alapértékek képezik, mint az egyenlőség vagy az igazságosság, illetve az egyetemes emberi jogok és erkölcsi jogok érvényre jutásának követelménye. Ennek megfelelően, a nőkkel szembeni diszkrimináció jelenlétét és mértékét az élet minden szférájában – beleértve a magánélet területeit is – vizsgálják, ahol egyáltalán a férfi-nő kapcsolatok fennállása ezt indokoltta teszi. A nemi diszkrimináció megnyilvánulási területeihez, típusaihoz és eszközeihez illeszkedően formálódnak a nemek viszonyát kutató és ezt kritika tárgyává tevő elméleti szakterületek is, mint pl. a gender-szemponturn szociológia, gazdaságtudomány, jogtudomány, filozófia és etika, politikai filozófia, irodalomtudomány, agykutatás, pszichológia, nyelvészet, neveléstudomány, történetírás, antropológia, stb.

A feminista kutatáselmélet kialakulása egy szélesebb körben is értelmezhető kritikai társadalomtudomány-elmélet része (Thun 1996), amely elsősorban a hatalom, a gazdasági helyzet és a történelmi háttérbe ágyazottság szemszögéből tette fel a kérdéseket, következtetésként pedig levonta, hogy a társadalom egészében jelen lévő hatalmi viszonyok és ideológiák ugyanúgy érvényesülnek a tudományos kutatásokban is, mint bármely más társadalmi közegben. Thun szerint ez az álláspont volt az, amely megtámadta a tudomány világában is rendkívül erősen kialakult status quo-t, egyben elősegítve azt az episztemológiai áttörést, melyet a későbbiekben a posztmodern bontott ki.

Women's studies, gender studies – a felsőoktatás falai között

A nőmozgalmak a felsőoktatási intézményekben is jelentős változásokat indítottak el, egyre nagyobb befolyást gyakorolva az egyetemek életére. Az amerikai és nyugat-európai egyetemeken a '70-es és '80-as években létrejött nőtudomány (women's studies), valamint a később kialakult társadalmi nemek tudománya (gender studies), ezek tanszékei és kutatóközpontjai egy sajátos fejlődési folyamat eredményeként jelentek meg. A női tudományszemlélet a felsőoktatásba kívülről érkezett. A civil mozgalmakra való reagálásként a feminista gondolkodású oktatók és hallgatók kritikákkal illették az egyetemeken folyó oktatás tartalmát és módszereit, kiemelve, hogy a felsőoktatás rendkívül befolyásos közvetítője és fenntartója a patriarchális berendezkedésnek azáltal, hogy a tudományt is egyoldalúan és kizárólagosan értelmezi és képviseli. A nőtudomány (women's studies) fellépése és terjedése az egyetemeken és a különböző kutatásokban egymásra épülő fejlődési szakaszokban történt. Az első szakaszban, az ún. „nőnélküli tudomány” szakaszában a nőket alapvetően kizárták mind a tudomány tárgyából, mind műveléséből. A második, az „add hozzá a nőket és rázd össze” szakaszban a nők már jelen vannak a tudományos elemzések tárgyaként. Ez azért nagy jelentőségű, mert segítségével a nők kiléptek a láthatatlanságból és a tudományos kutatások alanyaivá lettek, ugyanakkor a kutatások állításai és a kutatási módszerek még mindig a férfiközpontúságot tükrözték. A harmadik szakaszban a nők a problémafelvetés részeként, egyfajta alárendelt csoportként jelentek meg. Ebben a szakaszban a hangsúly annak az elemzésén volt, hogy milyen akadályok korlátozzák a nők és kisebbségi csoportok mozgáskörét egy olyan társadalomban, melynek egyik alapvető jelensége a nők történelmi perspektívába ágyazódott, általános és szisztematikus hátrányos megkülönböztetése. Egyik szakaszban sem történik olyan alapvető szemléletváltás, amely a társadalmat, ill. a tudomány jelenségeit a nők tapasztalatain keresztül vizsgálná (Thun (1996). Ezért van különösen nagy jelentősége a negyedik szakasznak, amely már „a nőket a saját értelmezési rendszerükön belül, saját tapasztalataikból kiindulva és saját fogalmaikat használva értelmezik”. Ebben a szakaszban már minden szempontból értéknek és egyben autentikusnak tételezik a női mivoltot és tapasztalatokat. A nőtudomány (women's studies), mint hivatalos tudománykör az 1960-as években alakult ki az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában, és mint ahogyan láttuk, központi rendező elvévé a társadalmi nem koncepciója vált. A nőtudomány tárgya pedig a történelem során kialakult női tapasztalás és gondolkodás lett, mely szükséges az androcentrikus, vagyis az emberi viselkedés, kultúra és társadalom torz értelmezésének korrigálásához. Ezen keresztül

elutasítja a hagyományos kategóriák, címkék merevségét, egyben ragaszkodva az interdiszciplináris megközelítés rugalmasságához.

Az első, hivatalosan is elismert egyetemi nőtudományi program 1970-ben a San Diego-i Állami Egyetemen indult Kaliforniában. Európában a women's studies a nyugati országokban jelent meg először az 1970-es években, a nőmozgalmak részeként. Az egyetemi kurzusokban a nőtudománynak helyet biztosító diszciplínák a szociológia, a történelem és az irodalom voltak. Mára a nőtudomány már mindenütt elterjedt a szélesebb értelemben vett társadalomtudományokban és bölcsészettudományokban is. Az európai nőtudományok intézményesülésének folyamatát vizsgálva négy fejlődési fázis azonosítható. Az első, ún. aktivista fázisban a nőtudomány egy-egy kulcstudomány választható tantárgyaiba ágyazódva jelent meg. A második fázisban a nőtudomány már önálló diszciplína, melynek keretében az egyetemek általános és tematikus kurzusokat kínálnak, ezek hatására létrejön egyfajta interdiszciplinárisan koordinált tanítás. A harmadik szakasz a professzionálissá válás fázisa, melynek keretében önálló tanári kart és tanszéki munkatársakat neveznek ki, valamint beindul a posztgraduális képzés. A negyedik fázisban, az autonómia szakaszában a nőtudomány már elismert tudományterület, ugyanakkora fokú autonómiával, ugyanolyan pénzügyi háttérrel és diplomaadó akkreditációval, mint bármely más tudományterület tanszéke. Silius (2003) szerint a nőtudomány intézményesülése ott megy a legnehezebben, ahol „a mereven tudományterületekre szabdalt struktúrák a jellemzők, ahol alacsony az egyetemi autonómia szintje, és ahol erős a politikai ellenállás a nőmozgalommal szemben. (...) A nőtudomány intézményesülésének kedvez a különböző egyetemi fokozatok moduláris felépítése, az interdiszciplináris megközelítés lehetősége, valamint az állami feminizmus (esélyegyenlőségi és/vagy nőpolitikuskok) elvi és pénzügyi támogatása” (Silius 2003: 61). A nőtudományi képzések intézményesülése még egyetlen országban sem ment teljesen végbe, nőtudomány-professzor által vezetett önálló tanszék csak néhány országban van. Figyelemre méltó, hogy a women's studies valószínűleg az egyetlen olyan tantárgy a felsőoktatásban, amelynek az intézményesítésében csakis nők vettek részt – akadémikus nők küzdöttek a tárgy fejlődéséért, feminista kutatónők indították el az első kurzusokat, és nők harcoltak azért is, hogy a diszciplínát befogadja az egyetem. Koncz Katalin összegzésében a nőtudomány „(...) a nők helyzetét leíró-elemző feminista tudomány. Tudománytörténeti megközelítésben a feminista nézőpontú résztudományok interdiszciplináris tudománnyá szerveződésének állomása. Tartalmazza a világról alkotott női nézeteket, ezért sokan a nőtudományok részének tekintik a nők által művelt tudományokat és művészeteket. Vizsgálódásainak tárgya a női nem, jóllehet elemzései során minden kérdésben akarva-akaratlanul belebotlik a

férfiakba. (...) A nőtudomány, jóllehet tudomása van erről, mégis „csak” a női nem helyzetének megismerésére koncentrál, s legfeljebb összehasonlítási alapként vonja be vizsgálódásaiba a férfiakat. Ezzel a tudománynak azon adósságait igyekeznek törleszteni, amelyek a nők valódi helyzetének feltárásával, elnyomásuk okainak feltérképezésével teszik teljesebbé a tudományos megismerés folyamatát” (Koncz 2005: 126). A fejlett országok tapasztalatai azt mutatják, hogy a gender studies intézményesülése egyrészt számos előnnyel járt, hiszen anyagi források különítődtek el a finanszírozására, illetve jelentős infrastruktúra épült köré (kurzusok, szakirányok, professzúrák, stb.). Másrészt viszont olyan fejlődési utat járt be, melynek során „bezáródott”, vagyis a témát kutatók maguk között maradtak. A konferenciák női szekcióiban elkülönülve vitatják meg kutatási eredményeiket, saját szakfolyóirataikban egymásnak publikálnak, melyek következtében az információk csak nehezen találnak utat a tágabb közönséghez. Ez egyrészt a tudományos perspektíva beszűkülésével jár, másrészt azt a politikai veszélyt is magában hordozza, hogy egy tudományba ágyazott rétegképviselőt látszatát kelti, vagyis azt, hogy a nőkkel vagy a társadalmi nemekkel foglalkozó kutatások, különösen, ha azok a társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálatára és bizonyítására irányulnak, könnyen a férfiellenesség vádjával illetődnek. Mindezek az ún. „autonómia vagy integráció?” viták mentén fogalmazódtak meg, mely vita egyike azoknak a legfontosabb sajátosságoknak, amelyek a feminista tanulmányokat formálják, és tulajdonképpen nem szól másról, mint a feminista kutatás akadémiai körökben való elismertetéséről. Az integráció stratégiája szerint a cél, hogy a nők szempontját, valamint a nemek közti kapcsolatok perspektíváját bevezessék az összes diszciplínába és egyetemi programba úgy, hogy ez minden társadalmi probléma tárgyalásánál előtérbe hozza a nemek közti különbségek és egyenlőtlenségek iránti érzékenységet, a nemi tudatosságot. Az integráció ellen felhozott érvek viszont arra figyelmeztetnek, hogy a feminista kutatás a konzervatív intézménybe történő integrációja következtében elveszíti vagy elveszítheti radikális potenciálját. Ezért van szükség inkább az autonómia stratégiájára, amely független programok létrehozását célozza. Ez nem más, mint egy új típusú diszciplína és akadémiai struktúra létrehozásának stratégiája, mely megkérdőjelezi az egyetem tradicionális berendezkedését. Az autonómia ellen hozott legfőbb érvek a gettoizálódás és a férfigyűlölő megjelöléssel való megbélyegzés kockázatára és negatív következményeire mutatnak rá.

Nőtudományos kutatási módszerek és ismeretelmélet

A feminista elméletek és kutatási módszerek megkísérelték dekonstruálni 'a nő' korábban egyöntetű társadalmi kategóriáját. Ebből olyan forradalmi – ezért a mai napig is sok vitát kiváltó – következtetésre jutottak, hogy „valószínűbb tudást, a

valóság pontosabb leírását tudjuk megalkotni akkor, ha a nők kulturális és társadalmi helyzetét úgy vizsgáljuk, hogy kiindulópontként eleve feltételezzük a nők közötti különbségek meglétét, a többszólamúság jelenlétét. Akkor kapunk valós képet magunkról, ha ezeknek a különbségeknek az eredőit együtt vizsgáljuk a következményekkel a különböző társadalmi meghatározottságok keresztmetszetében. A nőtudomány szerint különösen jelentőséggel bírnak az etnikai és társadalmi réteghez való tartozásból és természetesen a nemi hovatartozásból eredő együtt ható következmények” (Thun 2002: 2). A gender szempontú kutatási módszerekkel kapcsolatban különböző elképzelések születtek az évek során. Harding (1987) szerint mindezeket három szinten, a kutatási módszerek, a kutatási módszertan és az episztemológiai kérdések szempontjából kell vizsgálni. Az egyik meghatározó elképzelés az volt, hogy a kutatásoknak a nők megélt tapasztalataira kell rávilágítaniuk, melynek legmegfelelőbb módszerei az ún. minőségi módszerek. Ennek a szemléletnek a kritikájában megfogalmazódik a mennyiségi módszerek fontossága is, mert általuk olyan információkat és adatokat lehet a felszínre hozni, amelyek kifejezik, hogy a vizsgált problémának milyen a társadalmi előfordulása és az elterjedtsége, ebből következően mennyire fontos. Az érvelések szerint a statisztikáknak gyakran meggyőzőbb erejük van, mint a jelentéseket feltáró narratíváknak. A harmadik megközelítés szerint a két módszer együttes alkalmazása a legcélravezetőbb.

A gender szempontú kutatások módszertanának jelentős kérdése, hogyan fogalmazzuk meg kérdéseinket, hogyan használjuk a módszereket, és hogyan használjuk kutatási eredményeinket? Az ilyen témájú kutatások általában a nőkkel és a nemek közötti hatalmi kapcsolatokkal összefüggésben teszik fel a kérdéseiket, ezeket mindig a való életből veszik és az alárendelt perspektívájából tekintik. Ugyanakkor az ilyen irányú kutatásnak nem feltétlenül az a célja, hogy elméleteket gyártson, hanem inkább az, hogy felhívja a figyelmet a vizsgált jelenségekkel kapcsolatos társadalmi problémákra, reagáljon rájuk és megoldásokat javasoljon. Fontos, hogy annak a tudásnak, amelyet létrehoz, valamilyen társadalmi haszna legyen, változásokat hozzon az emberek életében azzal, hogy rámutat, miként lehetne pl. a hatalmi viszonyokat partneri kapcsolatokká alakítani, a társadalmi kirekesztést felszámolni vagy a nemi alapú (és más típusú) hátrányos megkülönböztetést kiküszöbölni. Harding (1987) három nagy gender szempontú ismeretelméleti irányzatot elemez, az empirikus, a perspektivista (standpoint) és a posztmodern feminista ismeretelméletet. Megállapításai szerint az empirikus irányzat abban az időszakban alakult ki, amikor a feminista kutatások központjában az állt, hogyan teremtsék meg legitimitásukat a tudományok körében. Alapelveik között említi az objektivitásra való törekvést, a semleges adatgyűjtést és az igazságnak a nők szempontjából történő megvilágítását. Harding naiv elképzelésnek nevezi azt a hozzáállást, miszerint a feministák azért tudják jobban leírni a nők

tapasztalatait, mert megélik azokat. A perspektivikus ismeretelmélet a hegeli magyarázatot állítja középpontba, eszerint az alárendelt pozícióban lévő nőket megszólaltató tudósok, kutatók azért képesek problémáik megismerésére, mert bizonyos vonatkozásban privilegizált helyzetből teszik. Ez a helyzet az alárendelt szubjektum perspektívája, aki, helyzetéből fakadóan jobban látja a valóságot, mint az, aki hatalmi pozícióban van, aki nem érdekelt a status quo megváltoztatásában, és akinek nem érdeke a társadalom igazságtalanságainak észrevétele. Harding harmadik csoportjában a posztmodern ismeretelméletek jelennek meg. Ez az iskola leszámol a tudományosság objektivista eszméjével oly módon, hogy megkérdőjelezi az egyetemes, abszolút igazság lehetőségét, és kifejti, hogy a feminista tudás is csak egyike a valóság lehetséges reprezentációjának. Ezért fel is merül az a Haraway (1991) által későbbiekben megválaszolt kérdés, hogy mitől jobb, mitől érvényesebb vagy legitimebb a feminista, mint az ugyanarról a jelenségről (pl. nemek közötti kapcsolatokról) szóló nem-feminista vagy akár maszkulinista ismeret. Haraway (1991) azzal kezdi érvelését, hogy fel kell oldani az objektívizmus és szubjektívizmus közötti dichotómiát, mert szerinte az a tény, hogy mindig valamilyen meghatározott pozícióból, vagyis szubjektíven látjuk a valóságot, nem jelenti egyértelműen azt, hogy ne lennénk egyben objektívek is, vagyis, hogy ne lennénk képesek arra, hogy elhelyezzük saját tudásunkat a többi tudáshoz képest. Mindezek mellett a relativizmus és az abszolutizmus ellentétét is fel kell oldanunk, mert nem vagy az egyik, vagy a másik szemléletében építjük fel ismereteinket, hanem mindig csak részleges, helyhez kötött tudásokat termelünk. Haraway álláspontja tehát nem más, mint a részleges perspektívák ismeretelmélete, amely mind a szubjektivitást, mind az objektivitást átértelmezi, az utóbbit egyértelműen úgy határozva meg, mint az egyedül lehetséges helyhez kötött tudást, amely felelős és egyben felelősségre vonható azokhoz az elvekhez képest, amelyeket tudatosít és egyértelműen kinyilvánít. Többek szerint ez a fajta ismeretelmélet ötvözi a leghatékonyabban a tudományosság helyhez kötöttségét és a létrehozott tudásért vállalt társadalmi felelősséget.

Összegzés

Összességében a feminista kutatási módszertant alkalmazó kutatási eredmények megteremtették a női szempontú tudományosságot. A tudomány rendezőelveinek sorába felvették a nemi hovatartozás meghatározó voltának tételét a kutató és a kutatott szempontjából egyaránt. Thun (2002) összegzése szerint a „(...) nőtudomány és nemek tudománya az elmúlt húsz év során három 'nagy munkát' végzett el. a) Korrigálta a társadalomtudományok és bölcsészettudományok, illetve bizonyos fokig a természettudományok ténymegállapításait, az 'emberről' alkotott elméleteket: beemelte

a nők magukról és a világról alkotott tudását – a tudományos diszciplínák részeként. b) Hatalmas feltáró munkát végzett, új adatforrások rendszerét alkotta meg a nők kultúrában és társadalomban elfoglalt helyéről és szerepéről – történeti és összehasonlító kutatások eredményeként. c) Új tudományos paradigmát alkotott, új értelmezési és referenciakereteket hozott létre. Ily módon – mind struktúrájában, mind tartalmában – módosította és alkotóan továbbfejlesztette a tudományos gondolkodást. Nem csupán bővítette a hagyományos ’maszkulin’ forrásból származó tudományt, hanem lebontotta annak merev vázát és újjáalkotni szándékozott azt polifon módon: azaz integrálni, szétszűrni az interdiszciplinaritás révén más tudásterületekbe a nőtudomány és nemek tudománya által felhalmozott értékeket” (Thun 2002: 3). A nőkről szóló tanulmányok bizonyos beszédmódokat legitimizálnak a nőkről és a nemek közötti kapcsolatokról, és növelik a nők esélyét, hogy egy olyan társadalomban éljenek, mely természetesnek, normálisnak tekinti a nemek közötti egyenlőség diskurzusát és gyakorlatát. Scott (2001) szerint a társadalmi nem kifejezés legegyszerűbb használatában szinonímája a „nők” szónak. Némely esetben ez a szóhasználat, jóllehet csak halványan utal bizonyos elemző fogalmakra, valójában a tudományterület politikai szempontból való elfogadhatóságát jelöli. Ilyenkor a társadalmi nem kifejezés használata a mű tudományos alapjait hivatott jelezni, mivel a társadalmi nem semlegesebb és objektívebb, mint a „nők”. „A társadalmi nem könnyebben beilleszthető a tudományos terminológiába, s így elkülönül az olykor harsánynak vélt feminista politikától. Mi több, nem hordozza magában az elmaradhatatlan nyilatkozatokat egyenlőtlenségről és hatalomról, és nem nevezi meg a sértett felet. A társadalmi nem kifejezés használata egyik jele annak, amit úgy fogalmazhatnánk meg, hogy a feminista tudomány az 1980-as években jogos akadémiai helyét keresi.” (Scott 2001: 130)

Irodalom

- Anderson, Mary (1993): *Focussing on Women. UNIFEM's Experience in Mainstreaming*. New York
- Beauvoir, Simone (1969): *A második nem*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Belinszki Eszter (2003): *A társadalmi nem, mint a kutatás tárgya – Szociológiai Szemle* 2003/1.
- Braunmühl, Claudia von (2007): *Gender mainstreaming. Egy világ körüli út rekonstruálása*. Eszmélet 73.
- Butler, Judith (2006): *Problémás nem*. Balassi Kiadó, Budapest
- „Fontos, hogy saját otthonunk legyen” – Pető Andrea beszélget a nőtudományról Shulamith Reinharz professzorasszonnyal. In: Szombat, 2014. november 22.

- Gordon, Ann D. – Buhle, Mari Jo – Shrom Dye, Nancy (1976): The problem of Women's History. In: Carroll, Berenice (szerk.): *Liberating Women's History*. Urbana, University of Illinois Press
- Hell Judit (2002): A nemek viszonya a globalizálódó világban – In: *Magyar Tudomány* 2002/3.
- Hirsman, Mitu (1995): *Women and Development: A Critique*. In: Marchand-Parpart (szerk.): *Feminism – Postmodernism – Development*, London
- Koncz Katalin (2005): Női karrierjellemzők: esélyek és korlátok a női életpályán. In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Magyar-Vincze Enikő (2006): *Feminista antropológia elvek és gyakorlatok között*. Desire Kiadó, Kolozsvár
- Narayan, Uma (1997): *Dislocating Cultures, Identities, Traditions and Third World Feminism* – New York
- Oakley, Ann (1972): *Sex, Gender and Society* – London
- Pető Andrea (2001): A nőtörténetírás története. *Rubicon*, 2001/6. sz.
- Scott, Joan Wallach (2001a): *Van-e a nőknek történelmük?* Balassi Kiadó, Budapest
- Scott, Joan Wallach (2001b): Társadalmi nem (gender): A történeti elemzés hasznos kategóriája. In: Scott, Joan Wallach (szerk.): *Van-e a nőknek történelmük?* Balassi Kiadó, Budapest
- Silius, Harriet (2003): Foglalkoztatottság, egyenlő esélyek és a nőtudomány (women's studies) kilenc európai országban – In: Pető Andrea (szerk.): *Női esélyegyenlőség Európában* – Balassi Kiadó, Budapest
- Thun Éva (1996): Hagyományos pedagógia - feminista pedagógia. *Educatio*, 3.
- Thun Éva (2002): A nőtudomány és társadalmi nemek tudománya I-II.- In: *Magyar Felsőoktatás*, 2002/3-4. szám

CSURGÓ BERNADETT – SZATMÁRI ANITA

Vidéki kultúra, helyi közösség és lokális identitás

A kulturális örökség szerepe a lokális identitásépítésben és a helyi közösségfejlesztésben Hajdúdorogon és Hajdúhadházon

Az elmúlt évtizedekben a magyar vidék számos változáson ment keresztül. Az európai vidékfejlesztési rendszer hazai megjelenésének hatására, amely a területi egyenlőtlenségek felszámolásának fő eszközének a helyi gazdasági, társadalmi és kulturális erőforrások feltárását és felhasználását tekinti, a magyar vidéki területeken is egyre nagyobb hangsúllyal jelennek meg a helyi erőforrások felhasználására és értékük tételére alapuló fejlesztési stratégiák, programok, kezdeményezések. Ez pedig azt eredményezi, hogy a különböző kulturális régiók valamint az egyes települések széleskörű ön-promóciója és a lokális identitás újraértelmezése egyre fontosabbá válik a magyar vidéki településeken, amely hatással van a helyi közösségek szerveződésére és a lokális identitás formálódására is.

A tanulmány alapvetően a közösségi programokra fókuszálva Hajdúdorog és Hajdúhadház esetén keresztül arra keresi a választ, hogy a helyi kulturális értékek és hagyományok hogyan járulnak hozzá a helyi identitás újraértelmezéséhez, megújításához és ezek hogyan jelennek meg a helyi közösségi életben. A tanulmány alapját képező kutatás¹ a helyi kulturális szereplőkkel készített féligstrukturált interjúk² alapján azt vizsgálta, hogy a helyi kulturális örökség hogyan járul hozzá a helyi identitás és a térség imázsának átalakulásához és ez milyen változásokat eredményez a helyi közösségfejlesztésben. Kik a kulturális örökség újrafelfedezésének és hasznosításának legfontosabb szereplői? Melyek a kulturális örökség felhasználásának fő motivációi? A tanulmány célja, hogy a két települési esettanulmány elemzésének segítségével feltárja, hogy a lokális kulturális örökség elemek milyen közösségi programokat generálnak és ez hogyan hat a helyi közösségre és identitásra.

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program –Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² Az interjúkat Hajdúdorogon és Hajdúhadházon Szatmári Anita készítette 2014. január-március hónapok között. A tanulmány alapját jelentő települési esettanulmányok az interjúkon valamint dokumentumelemzésen alapulnak.

A helyi kulturális örökség és a vidékfejlesztés

A vidékszociológiában egyre elterjedtebb az a megközelítés, amely a lokális közösségek fejlődését az exogén és endogén tényezők dinamikus kapcsolatában látja (Lowe–Murdoch–Ward 1995). Az 1990-es években zajlott le a vidékfejlesztési politikában az a fordulat, amelynek következtében a korábbi modernizációs, külső erőforrásokon alapuló exogén fejlesztést felváltotta a helyi természeti és társadalmi erőforrásokra építő endogén, a lokális közösségek fejlődését, fejlesztési kapacitását középpontba állító fejlesztéspolitika (Lowe–Murdoch–Ward 1995, Ploegvan der–Renting 2000). Kutatások bizonyítják, hogy a résztvevők vidékfejlesztésen belüli sikere nagymértékben függ a helyi társadalmi beágyazottságuktól, a tudástól, amit használnak, a kapcsolatteremtő és kockázatvállalási képességüktől (Kelemen–Megyesi–Nagy Kalamász 2008, Csurgó–Kovács–Kucserova 2008). Az endogén fejlesztések azokon a területeken sikeresek, ahol történetileg kialakultak az együttműködés formái, a külső gazdasági és piaci kapcsolatok, ahol azonban ezek a hálózatok nem alakultak ki, ott a fejlődéshez külső (exogén) erőforrások szükségesek, amelyek elősegítik a helyi identitások és imázsok felértékelését és ezen keresztül a helyi kapacitások kibontakozását (Murdoch 2000).

Az endogén fejlesztési modellt középpontba állító elméletek közül kiemelkedik Christopher Ray (1998) kultúra - gazdaság elmélete, ahol a kultúra - gazdaság elnevezés olyan endogén jellegű gazdasági tevékenységen alapuló fejlődést jelent, amely leginkább helyi emberi és fizikai erőforrásokra épít. Ray szerint a helyi, specifikus kulturális rendszerek jelkészleteinek megtalálása jelentheti a kulcsot a vidéki lokalitások társadalmi és gazdasági felemelkedéséhez. Ezek lehetnek a hagyományos ételek, helyi nyelvjárás, folklór, helyi művészetek, kézművesipar, történelmi látnivalók, irodalmi utalások valamint a természeti környezet. A kultúra-gazdaság modell egyik központi eleme a helyi identitás, amely a helyi kulturális értékekre alapozva megújítható és átalakítható, amely kulcsfontosságú az adott vidéki terület külső megjelenítésében, promociójában és a helyi közösségfejlesztésben egyaránt.

Ray a kultúra - gazdaság négy működési módját határozza meg a területi alapú vidékfejlesztési rendszerben. Az első működési mód az adott terület és kultúra termékként való megjelenését hangsúlyozza. A második működési módban a kulturális erőforrásokat a terület reklámozásában hasznosítják egyfajta kifelé közvetített területi identitásként. A harmadik működési mód esetében a területi identitás kulturális erőforrásokon alapuló fejlesztése befelé, a helyi közösség felé mutat. Míg a negyedik működési mód a másik három kombinációjaként a kultúra - gazdaság normatív lehetőségeit hangsúlyozza, azt sugallva, hogy a helyi gazdaság alternatív fejlődési utakat is választhat a belső erőforrásokra építve (Ray 1998).

A kultúra - gazdaság elméletének egyik központi eleme az identitás, ami kulturális identitást jelent és szükségletként definiálódik, ami magában foglalja a terület endogén fejlődés iránti igényét, valamint az egyének identitás iránti szükségletét. Ray ennek bizonyítására a helyi gasztronómia területi fejlődésben betöltött szerepét elemzi. Eredményei szerint az étel egyrészt megjelenik a régiókról alkotott sztereotípiák forrásaként, és ugyanígy a területi identitás szimbólumaként is jelentős szerepe van.

Másrészt a vidéki turizmus az ételeken keresztül reklámozza és jeleníti meg vidékiségét (Ray 1998).

Ray továbbá a helyi kultúra szimbolikus értelmezésén azt hangsúlyozza, hogy a kultúra gazdaságot felfoghatjuk etikus gazdaságként is. Ez egyrészt arra utal, amikor az egyes területek területi fejlesztési igényüket, a helyi gazdaság és kultúra marginalizálódását a külső erők tisztességtelen hatásaira hivatkozva igazolják. Másrészt a kultúra - gazdaság etikus gazdaságként jelenik meg akkor is, amikor a helyi lakosságban (és a kívülről érkezőkben is) a lokálpatriotizmus erősítésével ösztönzik a helyi termékek és kultúra fogyasztásának előnybe részesítését (Ray 1998). Tanulmányunkban inkább ez utóbbira fókuszálunk.

A Ray-féle kultúra - gazdaság elmélet tehát azokat a vidékfejlesztési megközelítéseket összegzi, amelyeknek a célja a helyi gazdaság fellendítése és a terület felértékelődése a helyi kulturális identitás segítségével. Ezekben a vidékfejlesztési törekvésekben és a területi identitás konstrukciókban általában is központi szerepe van a vidék idilli reprezentációjának így a következőkben a szakirodalom alapján összegezzük a vidék - idill helyi identitásban játszott szerepét.

A vidék-idilltől a lokális identitásig

Tanulmányunk a vidék kulturális örökségére és idilli reprezentációjára alapozó közösségi identitásra helyezi a hangsúlyt. Így az identitás számos versengő megközelítése közül leginkább Gyáni Gábor (2008) Erik H. Erikson identitásdefiníciójából kiinduló megközelítésére támaszkodik, aki szerint az identitás a személyes azonosság és folyamatosság szubjektív érzésének megléte, amely a közös világkép azonosságával és folyamatosságával függ össze, és a szubjektum állandósága a közösségben való egyéni állandóság állapota vagy folyamata. Ez a megközelítés tehát a társas, kollektív identitásra helyezi a hangsúlyt, az egyes társadalmi csoportok szupraindividuális azonosságtudata áll a középpontjában, azaz a kollektívák, mint egészek identitását értelmezi. Ilyen kollektív azonosságtudat a nemzeti, a nemi, a faji vagy éppen a területi és lokális identitás is. Gyáni hangsúlyozza továbbá, hogy a kollektív identitás képzésében a hagyománynak, történelemnek, a kommunikatív vagy kulturális emlékezetnek és örökségnek meghatározó szerepe van.

A kortárs európai vidékszociológiai irodalomban megjelenő kutatási eredmények pedig azt jelzik, hogy a vidéki közösségi szerveződések és helyi identitás jelenkori formája erőteljesen összefügg a vidék idill-típusú szociális reprezentációjának uralmával, ami a vidék, vidékiség felértékelésével is jár (Murdoch–Marsden 1994). Tönnies *Közösség és társadalom* című műve (1887 magyarul 1983) óta a vidék és közösség fogalma összekapcsolódik. A vidék jelenkori reprezentációjának, imázsának is az egyik leghangsúlyosabb eleme a közösség. Kutatások bizonyítják, hogy a Tönnies-féle vidéki élet percepció imázsa ma is él (Boyle–Halfacree, 1998; Hardi, 2002; Bajmóczy, 2002; Csapák, 2007; Jetzkowitz et al., 2007, Csurgó 2013), és meghatározó társadalmi gyakorlatokat eredményez. A vidéki közösség pozitív imázsa alapvető motivációs elemként jelenik meg a városból vidékre vándorlás és a vidékturizmus esetében is

(Boyle–Halfacree, 1998; Csurgó 2013, Csurgó 2014). A vidéki közösség képze a vidék idilli reprezentációjának egyik alapeleme és lényege a vidék városi fogyasztás nélküli karaktere, azaz az eredeti közösség (Short 2006, Bell 2006, Kovách 2007). Ugyanakkor paradox módon ez az idill-jellegű reprezentáció alapvetően méltányolja a városi fogyasztást, sőt a különböző területeken a fogyasztás mértéke éppen az ilyen típusú reprezentáció adott területre jellemző kiterjedtségét, erejét, fokát mutatja (Halfacree 2006, Short 2006, DuPuis 2006). A vidéki közösségek revitalizációjában a vidéken fogyasztóként megjelenő (döntően városi) középosztálynak meghatározó szerepe van (Cloke–Goodwin–Milbourne 1998, Cloke–Phillips–Thrift 1998 Csurgó 2013). A vidéken fogyasztóként megjelenő csoportok identitás és közösségteremtő szerepére számos magyarországi kutatás is rávilágított. Szijártó (2002) Káli medencei vizsgálatai is azt mutatják, hogy az újonnan betelepülők meghatározó szerepre tesznek szert a falvak életében, vidékértelmezéseik révén teremtik meg valójában a Káli medencét, mint turisztikai régiót, azáltal, hogy kijelölik határait, illetve identitás megalapozónak nyilvánítják. Ezekre az értelmezésekre épülnek aztán a turisztikai, területfejlesztési koncepciók. Egy a budai agglomerációban végzett vizsgálat eredményei is azt mutatják, hogy a városból kiköltözőknek egy markáns csoportja a közösségi élet vágyával érkezik a vidéki településekre, és ennek megfelelően aktív közösségteremtő tevékenységbe kezd, ezáltal megújítva, átalakítva a helyi közösségi élet hagyományos formáit. A kiköltözők vidéki közösség iránti vágyában erőteljesen van jelen a premodern értékek és az autenticitás iránti igény, amely a közösségi élet retradicionálisításában, a hagyományok újraértelmezésében manifesztálódik. A helyiek percepciója szerint a közösségi és civil élet irányítóivá a beköltözők válnak. Az ő igényeik, ízlésük és értékválasztásuk határozza meg a helyi közösségi és még inkább kulturális életet. Így válik egyre hangsúlyosabbá a vizsgált településeken a környezet és természetvédelem, a hagyományőrzés és a hagyományokra építő kulturális tevékenységek, és alakul át a lokális identitás (Csurgó 2013).

A vidék közösségi képzetének és az identitásnak az összekapcsolódását egy másik nézőpontból vizsgálja meg Baker és Brown (2008) vizsgálata, akik az egyének szintjén, hátrányos helyzetű walesi régiókból származó egyetemi végzettségű emberek narratív életútjának elemzésével bizonyították, hogy a walesi kultúra, történelem és nemzeti identitás jelentős szerepet játszik az egyének habituskonstrukciójában, aspirációiban. Az elbeszélők habitusában, – ahol a habitust Bourdieu elméletéből kiindulva használják – a helyi, vidéki imázsok és szimbólumok számos formája jelenik meg. Az egyének életútjában a közösségtől való elszakadás – ahol a vidék, mint közösség jelenik meg – meghatározó értékrendszerük és identitásuk megszilárdulásában.

A vidék - idilli jelenti a vidéki és paraszti identitás felélesztését, másrészt az emberek tájon, szomszédságon és ismertségen alapuló vidéki élet iránti ki nem mondott vágyát. Így ez a fajta vidékidill értelmezhető a lokális identitás iránti társadalmi igényként is, amely azonban erőteljesen ideológiailag terhelt. Caftanzoglou és Kovani (1997) a diskurzuselemzés módszerét segítségül hívva a görög vidék professzionális diskurzusán belül a folklór diskurzus elemzésével vizsgálták a kulturális identitás és integráció kérdését. Megállapították, hogy a vidéki területek esetében a hivatalos kulturális politika a szélesebb társadalmi-gazdasági fejlesztésektől elkülönítve kezeli a

kulturális fejlődést. A kulturális fejlesztések jellemzően a kultúrházak létrehozására koncentrálnak, és ami különösen lényeges a vidéki kultúrát a folklórral azonosítják. Mindezek azonban a kutatók szerint nem képesek megállítani a helyi identitás pusztulását és nem elégítik ki a fiatalabb generációk szórakozási igényeit sem. A kulturális politikai beavatkozások alapvetően a városi fogyasztók igényeit szolgálják és a városiak vidékreprezentációjára építenek, ami ruralitás folklór alapú muzeumifikációját eredményezi. A vidéki területek történeti öröksége, sajátos kulturális hagyományai, amelyben a helyi kultúra és identitás gyökerezik és figyelembe veszi a bonyolult és szerteágazó kapcsolatot kultúra, gazdaság és társadalom között helyi szinten nem jelenik meg ebben a vidéknek a tömegfogyasztásra építő megközelítésében. Ez a fajta kultúrpolitika pedig nem képes kezelni a vidéki fiatalok kulturális deprivációját, azaz kirekesztődéshez, dezintegrációhoz vezet.

A vidék imázs, a vidék társadalmi reprezentációja nagymértékben hat a vidékfejlesztésre a regionális és területpolitikára is (Mormont 1987), de meghatározza a helyi gazdaságot és a közösségi életet is. A továbbiakban két települési esettanulmány alapján ismertetjük a helyi kultúrának a helyi közösség és turizmusfejlesztésben, és ezen keresztül a vidéki területek fejlődésében megjelenő szerepét.

Hajdúdorog – vallási és hajdú identitás

Hajdúdorog Hajdú-Bihar megye nyolcadik legnagyobb városa, lakosságának száma 2013-ban 8877 fő volt. Ahogyan a város honlapja fogalmaz: „*a megye észak-keleti, ritkán lakott térségében fekszik, 10065 hektár közigazgatási területtel, Debrecentől észak-nyugati irányba, 36 km távolságra. Olyan területen, ahol a történelmi múlt következtében a városok szinte összefüggő, folyamatos urbanizációs övezetet képeznek. A statisztikai körzetet, ahol a város található, három hajdúváros, Hajdúböszörmény, Hajdúnánás és Hajdúdorog alkotja. Sajátos történelmi, társadalmi-gazdasági fejlődés eredményezte, hogy az itt elhelyezkedő három középváros ellátó funkciói csak a saját közigazgatási határaikon belül érvényesülnek. Hajdúdorog hátrányos helyzetű, de a megye térszerkezetileg kedvezőbb, fejlettebb, urbanizáltabb részén található, és jó talajadottságai valamint klímája révén mezőgazdaságilag kifejezetten fejlett*” (www.hajdudorog.hu 2014).

A településen vannak műemlék jellegű épületek és védetté tett épületek. Ezeket kiemelten fontos kulturális örökségként kezelik a helyiek, bár jelentős turisztikai vonzerővel sem az épített örökség, sem a kisváros természeti értékei nem rendelkeznek. Hajdúdorog a hét történelmi hajdúváros egyike, mely kultúrtörténeti szempontból jelentős értékeket hozott létre. Hajdúdorog legjelentősebb műemlék jellegű épülete a Görög Katolikus Székesegyház. Kiemelkedő építészeti érték az 1660-as években épült árkados városháza, melynek oromzatát a város címere díszíti. A Székesegyház mellett található az erődfal, amely egy műemlék jellegű falmaradvány. A Városháza Bocskai István nevéhez fűződik ez az épület volt a laktanyája a 15. század elején. Ez az épület meghatározó az épített örökségben és kimagasló értékkel bír a városban. A Helytörténeti Gyűjteményt az önkormányzat tette védett épületté. Ez egy polgári lakóház, amely egy zsidó orvosé volt. Sokféle funkciót tölt és töltött be ez az épület, volt kollégiumi férőhely, raktár és magtár. 1998-ban a Görög Katolikus

Egyházi Gimnázium épülete visszakerült a város kezelésébe és 1998. április 1. óta, mint Helytörténeti Gyűjtemény funkcionál. A Tájház egy kilencszázas évek elején épült paraszti lakóház is műemlék jellegű épület, amely a Helytörténeti Gyűjteményhez tartozik. A Mezőgazdasági Szakmunkásképző Intézetnek az épülete, valamikor a bazilita rendé volt. A rendszerváltás után az egyház visszakapta ezt az épületet, majd a bazilita rend átadta a Görög Katolikus Egyháznak.

A város az egész magyar nyelvterületen, a Kárpát-medencében, de különösen a hajdúvárosok sorában a görög katolikus vallásával tűnik ki. 2012-ben a magyar Parlament megszavazta, hogy Hajdúdorog megkapja a „görög katolikus hitéhez leghűségesebb város” címet. Azok a hagyományok, amelyeknek a helyiek nagy jelentőséget tulajdonítanak az egyházi ünnepeik, mivel a városban a legjelentősebb vallás a görög katolikus vallás. Az egyházi ünnepek közül a legfontosabb a karácsony és a húsvét. Ezeket az ünnepeket és az ünnepekhez kapcsolódó szokásokat a családok megtartják és továbbörökítik a fiatal generációknak is.

„Szerintem mindenképpen a vallás és az ehhez kapcsolódó ünnepkörben fellelhető népszokások, hagyományok. A kecske játék, a betlehemezés ezek a dolgok. Ezek a dolgok ma is élnek és ma is léteznek, annál is inkább, mert van olyan hagyományőrző közösség. Vannak olyan hagyományőrző közösségek, akik feladatuknak tartják, azt, hogy ezek a hagyományok továbbéljenek. Ugyanakkor van olyan, hogy Városnap. Ez egy nagyon fontos esemény a város életében. Ez is a görög katolikus mivoltúsághoz kapcsolódik. Illetve az, hogy Hajdúdorogon nagyon nagy harc ment végbe több száz éven keresztül azért, hogy a vallási szertartás magyar nyelven folyjon. Ezért Pius pápához kimentek, zarándokoltak. Ennek van is egy emlékszobra. Ami a Görög katolikus templom udvarában vagy kertjében megtalálható. Ez azt hozta magával, hogy a város napját, mert ez akkor sláger volt az országban, hogy az országban minden város vagy település kitűzött magának egy olyan neves időpontot, ami meghatározó volt az ott élők életében. A hét hajdúváros általában a december 12. a Korponai Kiváltságlevélhez kötötte a város napját. Hajdúdorog ebben is kiváltságos volt, hiszen a hajdú települések reformátusvallással bírtak. Ebből a hét nagy, ősi hajdúvárosból hat református volt. Hajdúdorog volt az egyetlen, ami görög katolikus. Ez egyfajta egyediséget ad a településnek, s a város napja egy nagyszabású rendezvény.” – jellemezte a város legfontosabb kulturális örökségét az egyik megkérdezett.

A kultúra és a közösség szervezésében a legfontosabb intézmények és a szereplők Hajdúdorogon, a helyi önkormányzat, azaz a Városháza, amely egy közfeladatot ellátó államigazgatási egység, amely két részre bomlik az Önkormányzatra és a Polgármesteri Hivatalra. Ez az intézmény részt vesz a kulturális értékek és hagyományok megőrzésében, valamint ezeknek a reprezentálásában. A Helytörténet Gyűjteménnyel, a Tájházzal, a Művelődési Házzal és a Strandfürdővel együttműködve építik és alkotják meg programjaikat. Az Önkormányzatnak fontos szerepe van a karácsonykor megrendezésre kerülő játékok, valamint az adventi koszorú felállításában. Az adventi

koszorún az első gyertyát a püspök, az utolsót a polgármester gyújtja meg. A négy gyertyát pedig azok, akikre büszke a város. A ceremónián részt vevőket megvendégelik egy kis pogácsával. Fontos számukra az, hogy a vasárnapi esti mise után az emberek ellátogassanak erre a rendezvényre, és közösen ünnepeljenek, ápolják a hagyományokat, a szokásokat és életben tartásuk mindezeket. Minden évben megszervezik ezeket az eseményeket és a városi lakosság részt vesz rajta, együtt élnek meg ennek az ünnepnek a mondanivalóját. A Húsvétnek is nagy a városban a hagyománya. Körmenet van és pászkszentelés.

„Például országosan is, az itt pászkszentelés, ilyen több ezres nagyságrendben. Tehát akkor a 9 ezres városban, meg merem kockáztatni, hogy vagyunk vagy 12 ezren. Tehát akkor vagyunk szerintem a legtöbben. Mert akkor az elszármazottak is hazajönnek, illetve sok érdeklődő van, aki csak e miatt a szertartás miatt látogat a városba.”

A megkérdezettek hangsúlyozták, hogy a helyi családok még betartják azokat a tradicionális hagyományokat, hogy reggel elviszik, megszenteltetik a Húsvéti ünnepre elkészített ételt. A Húsvét a helyi közösség és a turizmus szempontjából egyaránt jelentős esemény Hajdúdorogon.

„Ehhez kapcsolódóan szoktuk úgy, hogy Húsvét első napján kinyitjuk a Helytörténeti Gyűjteményt is. Elég sokan hazajönnek olyanok, akik évtizedekig nem jártak haza. Reggel 9 órától, délután 5 óráig lehet eljönni, megnézi azokat a tárgyasult értékeket, ami ott van. Időszakos kiállításaink vannak, ezeket megnézhetik, beszélgethetnek, találkozhatnak. Tehát ez egy kis fajta közösségi térre válik a Húsvétnek a körében”.

A vallási hagyományok tehát nem csupán a közösségi élet és a helyi identitás szempontjából tölt be fontos szerepet Hajdúdorogon, de az egyediségéből és különlegességéből adódóan turisztikai vonzerőként is megjelenik.

A Művelődési Ház egy többfunkciós közművelődési intézmény, amelynek szakfeladat rendjébe tartozik a Helytörténeti Gyűjtemény, Tájház illetve a mozi és ennek a mozinak az üzemeltetése. Ezek mellett a közművelődési feladatok ellátása, a hagyományok ápolása, megőrzése és fenntartása is a feladata. Aktív szereplője és közreműködője a városban megrendezésre kerülő eseményeknek. Hajdúdorog történelmi emlékeit, néprajzi értékeit, egyháztörténeti kincseit a Helytörténeti Gyűjtemény óvja, és kiállításokon mutatja be. A Helytörténeti Gyűjteménynek van egy egyháztörténeti és egy állandó kiállítása. Van továbbá egy történeti állandó kiállítása a Honfoglalás korából. A vallás kiemelt szerepét jelzi, hogy a helytörténeti gyűjteményben is kiemelt szerepet kap az egyháztörténeti kiállítás.

A Művelődési Ház falain belül számos kis csoport, egyesület, közösség tevékenykedik. Ezek a térítésmentesen használhatják az intézmény épületét és tarthatják meg foglalkozásaikat. Ezek a csoportok és közösségek valamint a Művelődési Ház segítik egymás munkáját. A városi rendezvényeken részt vesznek és színesítik a programokat.

Fontos szereplője még a helyi kulturális életnek a Könyvtár. A Könyvtár és a Művelődési Ház nem funkcionál együtt, külön intézmények, de figyelnek arra, hogy a megrendezésre kerülő eseményeik között ne legyenek átfedések. A Könyvtár által rendezett eseményeken is részt vesz a Művelődési Ház. A Könyvtár a közművelődés eszközét használja fel, hogy a látogatottságot növelje és becsábítsa az olvasókat.

Fontos intézményként jelenik meg még a Faluház és a Tájház, amelyek számos programnak a helyszínei. A Helytörténeti Gyűjteményben és a Tájházban az összegyűjtött relikviák és a négy kiállítás a település történetét mutatják be, amelyeket múzeumpedagógiai órákon és kézműves foglalkozások alkalmával elevenítenek fel. A Tájházban a település hagyományos mesterségeit mutatják be. Az idősebb asszonyok a pászkakészítést, mézeskalács készítést, csigakészítést és ennek eszközeit ismertetik. Évente 4-5 alkalommal sor kerül kenyérlángos sütésre, valamint játékos foglalkozások megtartására is. A Faluház és Tájház esetében a vallás helyett a paraszti hagyományok, a vidéken általában hangsúlyosan jelen levő tradíciók a hagyományörzés és közösségi élet alapját. Mindezek között a gasztronómiai hagyománynak kiemelt szerepe van, a hagyományos ételek közös elkészítésének és elfogyasztásának közösség-szervező ereje van.

„Szerintem nálunk abszolút meg lehet szólítani, tehát ezekre a hagyományos ételek tekintetében, Tájházban szoktunk csinálni 1-2 rendezvényt a gyerekeknek, fiataloknak, vagy augusztus 20-át. Bármilyen rendezvényt. A kemencében a különböző népi ételek főzése, sütése. Próbálunk idősebb embereket megszólítani, jöjjenek, segítsenek hozzá.”- jellemezte a Tájházban zajló programokat az egyik megkérdezett.

Az intézmények mellett a helyi közösség és kultúra fontos szereplői a kulturális szervezetek, klubok. Vannak olyan egyesületek, amelyek a népzenei, a népi kultúrához kötődő emlékeknek az őrzésében, felelevenítésében vesznek részt. Ilyen például az Őszidő Nyugdíjas Klub, az Akácós Nóta Klub, Szivárvány Hagyományörző Egyesület és a Bocskai Népzenei Együttes. Ezek a szervezetek táncos illetve népzenei produkciókkal szoktak fellépni a város különböző rendezvényein. Hozzájuk hasonló, jelentős közösségi- kulturális szereplője a városnak a mazsorett csoport, amely nem helyi jellegű hagyományt elevenít fel, de a városi rendezvényeken mindig részt vesznek. Fontos megemlíteni még a Honismereti Egyesületet, amelynek a tevékenységének az egyik legfontosabb eredménye a Hajdúdorog-Máriapócs közötti gyalogút vagy zarándokút.

„Például az említett zarándoklat, ami több mint 100 évvel ezelőtt volt, ennek az emlékére gesztenyefák lettek ültetve. Ezek a fáknek a védelme, védetté nyilvánítása. Akkor két út menti fészületnek a felújítása, új tartalommal. Majdnem ilyen pihenőnek lett kialakítva az út mentén és az a Dorog- Máriapócs közötti gyalogút, vagy zarándokút. És akkor ennek megfelelően az első két fészületet megcsináltuk így, velük közösen.”

A település kulturális és közösségi életében legfontosabb események a görög katolikus kultúrához és hagyományhoz. kapcsolódnak. Hajdúdorog identitásának egyik kulcs eleme vallási egyedisége, azaz, hogy a hét nagy, ősi hajdúvárosból hat református volt és Hajdúdorog volt az egyetlen görög katolikus. A helytörténet szempontjából meghatározó, szintén a valláshoz kapcsolódó eseményének a vallási szertartás magyar nyelvűvé tételének pedig szimbolikus jelentősége van a város identitásépítésében, ezt jelzi, hogy a város napját is ennek az eseménynek az emlékéhez kötik. A Városnap alapvetően nem egy vallási esemény, hanem, egy nagyszabású helyi kulturális rendezvény, ahol helyi csoportok sokféle kulturális tevékenységet mutatnak be.

A Városnap mellett a Kultúra napja is a város látogatott eseményei közé sorolható. Ebbe bevonják az oktatási- és nevelési intézményeket.

„Örömmel tölt el bennünket, mert ez nálunk valóban egy látogatott esemény és elsősorban azért, mert bevonjuk az oktatási- és nevelési intézményeket. Olyan ez, mint egy kulturális seregszemle. Természetesen olyan produkciók kerülnek bemutatásra, amit mind a pedagógusok és mi, úgy ítélünk meg, hogy a nagyközönség számára is érdekes lehet. Nálunk ez egy 2-300 főt mozgat meg látogatóban.” - mondta a helyi Kultúra napjáról az egyik szervező.

A helyi rendezvények sorából kiemelkedik. Hajdúdorogi Fogathajtó rendezvény, amely egy nyári, egy napos rendezvény, és hat évvel ezelőtt került először megrendezésre Hajdúdorog várossá nyilvánításának centenáriuma, és azóta minden évben megrendezik. A tervek szerint a következő rendezvényt már több naposként szeretnék megszervezni, amely a Strandfürdő területén kapna helyet.

„Egy napos rendezvényről van szó. Remélem most az idén, mivel hogy ha már sikerül, hogy a Hajdúdorogi Fürdőn megvalósuljon ez a kemping beruházás, akkor itt lehetőség nyílik, hogy akár ezt több naposra is felfűzni. Itt pontszerző versenykategória jelenik meg ez a rendezvény. És itt még van, a fürdőterületről még annyi, hogy ez egy 9 hektáron terül el. Aminek még elég jelentős része még beépítetlen. Tehát tudja fogadni, az ilyen nagy helyigényű és nagy létszámú rendezvényeket. Itt adott esetben egy olyan 1500-2000 fő is meg szokott jelenni és egy reggeltől esti tartó színvonalas rendezvényről beszélünk.”- mondta a Fogathajtó kapcsán az egyik megkérdezett.

Fontos kistérségi szintű rendezvénye a településnek a Mesefesztivál, amely a kistérségi gyerekeknek szól.

„Nagyszerű rajzok és gyermekjátékok születnek gyermekek által. Tehát már mesekönyv is megjelent, az általuk készített mesékből. Ez is egy komplex rendezvény.” – mondta az egyik megkérdezett a Mesefesztiválról.

Jelentős rendezvény még a településen a Strandfürdő területén megrendezett Slambucfőző Gasztronómiai Hagyományőrző Fesztivál, amelynek nagy a közönségvonzó szerepe. A fesztivál alapját a főzőverseny jelenti, amelyen számos csapat vesz részt. A slambuc a helyi gasztronómia fontos eleme, ami az alföldi pásztorélethez kapcsolódik. A fesztivál és a verseny 4-5 éves múltra tekint vissza. A fesztivál helyszínéül szolgáló Strandfürdő, jelenleg fejlesztés alatt áll, szállás illetve turisztikai ágazat bővítését tervezik. A fürdő fontos rendezvény helyszín a városban, mivel távol esik a városközponttól, a kerítés falain belül egy mozgalmasabb nagy látogató számot vonzó rendezvény sem zavarja a helyi lakosságot.

A városi rendezvényeken tehát központi helyet foglalnak el a helyi hagyományok, értékek. A rendezvények leginkább a helyi lakosságot, közösséget célozzák az óvodásoktól a nyugdíjasokig, és az egyik legfontosabb célcsoportot a helyi kisgyerekes családok alkotják. A rendezvények turisztikai vonzereje kisebb bár a szervezők nem csak a helyi lakosokat várják, hanem a turistákat, odalátogatókat és visszatérő vendégeket is. A helyi kulturális események és emlékek hatóköre inkább kistérségi szintű, de vannak regionális jelentőségű programok is a városban.

A helyi kulturális örökség esetében a görög katolikus vallás emelkedik ki, adja a település egyediségét, identitásának alapját, ugyanakkor a valláshoz kapcsolódó rendezvények inkább megmaradnak a helyi közösségen belül és turisztikai vonzerőként nagyobb arányban a paraszt hagyományokat, azaz egy sokkal inkább általános, regionális örökséget kínálnak a helyi kultúra szervezői. Érdekes sajátosság, hogy a hajdú múlt a helyi kultúraszervezők diskurzusában nem kap központi szerepet, a fő hangsúly Hajdúdorog esetében a hajdúvárosok közötti egyediségén, azaz a vallási különbözőségén van és emellett a hajdúság és a hozzá kapcsolódó örökség nem fogalmazódik meg önálló örökség és identitáselemként. Hajdúdorogon kétféle örökség van jelen a vallási és a vidéki kulturális örökség, amely különböző szerepet tölt be a helyi közösségben és turizmusban. Az identitásformálódás szempontjából azonban úgy tűnik a vallási identitásnak van jelentősebb szerepe. A vallási identitásnak úgy tűnik.

Hajdúhadház – a természeti értékektől a gasztronómiai hagyományokig

Hajdúhadház Hajdú-Bihar megyében található, a Hajdúhadházi kistérségben. A hét hajdúváros egyike. A település lakosságszáma a legújabb, 2011-es népszámlálási adatok szerint 12 945 fő. A településnek a kulturális és természeti értékek mellett gazdag az épített öröksége is. Hajdúhadház Magyarországon a Dél-Nyírségben található, ezen belül is Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye határán helyezkedik el.

„Van ugye a természeti környezetünk, bennünket környező erdőkkel, ligettel. Kimondottan a város szélén megtalálható ligettel, és azt szoktuk mondani, hogy ott van természetben a kökörccsin, mint növény a flórája, a faunája a földi kutya, ami még jellemző Hajdúhadházra.” – mutatta be a települést az egyik megkérdezett.

A Liget- legelő természetvédelmi terület. Egykori természetes növényzetét homoki erdő és edafikus erdőssztyepp alkotta. Napjainkban a terület nagyobb részét a homoki legelő borítja, kisebb része tölgyes és akácos terület. Tavasszal a mélyebben található területek vízzel borítottak. A területen megtalálhatóak a Natura 2000 fajok: a magyar kökörtin és a magyar nőszirm. Ezen a területen védett növény- és állatfajok is megtalálhatóak, mint pl. a nagy ezerjófű, a szalmagyopár, a homoki imola, a pompás kosbor és az agárkosbor, nyugati földikutya, a törpeszender, az imádkozó sáska. A terület legjelentősebb állatfajai közé tartozik az ürge, az unka a teknős és a magyar futrinka. A lőtéren fokozottan védett költő madárfajok is fészkelnek: bölömbika, kerecsensólyom, piros lábú cankó és a gyurgyalag (www.hajduhadhaz.hu 2014). A természeti értékek a kulturális értékek mellett nagyon fontos közösség- és identitásformáló szerepet töltenek be a város életében.

„Nyáron a diákmunkásaimmal kutattuk az erdőket, a környező erdőket, és akkor a környező erdőben a 170 éves tölgyfát néztük meg. Megnéztük a Sie kapitány sírját, tehát ezek olyan hagyományok, amit ápol a település, és hogy kijárunk a sírhoz. A Sie kapitány sírjához. Megnéztük a fiatalokkal ezt a tölgyfát, ami még van. Azt szoktuk mondani, Hajdúhadházon ez a környező erdő még viszonylag érintetlen természeti környezet. Ami kikapcsolódásra, pihenésre és a jó levegőn való tartózkodásra való megfelelő környezet és megfelelő helyt. Tehát ezek a természeti, élő flórája és faunája”.

A város a hajdúvárosok egyike, aminek a helyiek nagy jelentőséget tulajdonítanak. A hagyományok ápolásába Hajdúhadházon beletartozik az évenkénti rendszeres városi rendezvényeknek a megtartása. Fontosnak tartják a hagyományoknak a megőrzését, fenntartását híres emberek munkáinak bemutatása és megőrzése és átörökítése a fiatalabb generációk számára. A kulturális értékek és ezen belül is az épített örökségen belül kiemelendő a kéttornyú református templom, amely a város jelképe és a főtéren helyezkedik el. A debreceni református Nagytemplom, és a kunhegyesi templom mellett a Tiszántúl három kéttornyú református templomának egyike ez. Hajdúhadházon Hajdúdoroggal szemben és a hajdúvárosok esetében jellemző módon a városi lakosság körében a reformátusvallás dominál.

Hajdúhadházon a kulturális életben és a közösségszervezésben a legfontosabb intézmény a Csokonai Művelődési Ház. A város legfontosabb eseményeinek a kialakításában és szervezésében a Művelődési Ház dolgozói tevékenykednek együttműködve a helyi lakossággal és más szervezetekkel. A leglátogatottabb eseményeik közé tartozik a Május 1. és a Káposztás napok. A május 1-i a fogathajtó rendezvénynek, a Hagyományőrző Lovas Klub a szervezője. A Káposztás Napoknak, pedig azok a gazdaságok a főszereplői, amelyek foglalkoznak káposztatermesztéssel. A városban már hagyományos rendezvények a május 1-én és a Káposztás Napokon kívül augusztus 20-án a zöldség és gyümölcskiállítás, amely három napig tart, valamint a szüreti napok szeptemberben. A Város napján a hagyományokat ápolják, de ez nem egy folklór esemény, hanem tágabban értelmezett kulturális rendezvény. A település gazdaságilag hasznosítható értékei közé sorolják a gasztronómiát, ezen belül a lapos

káposztát és az ebből készült ételeket. A hajdúhadházi lapos káposzta jelentős kulturális örökség elem, a helyi Káposztás napok is erre épülnek. Fontos megemlíteni, hogy nem csak a káposztatermesztés jellemző a városban, hanem a savanyítás is. Az iskolatörténeti, vallástörténeti és az egyéb különböző helytörténeti témájú kiállítások is népszerűek a városban. A már létező helyi közösségnek fontos szerep van a helyi rendezvényeken való részvételben is, rájuk építenek a szervezők.

Fontos az, hogy az emberek jóban legyenek egymással, ismerjék egymást, így fel tudják hívni egymás figyelmét a városban megrendezésre kerülő eseményekre. Szívesebben mennek el egy megszokott baráti körrel, azonos érdeklődési kört kedvelő emberekkel. Ezek mozgatója meg az embereket, a kisebb csoportokat.

A városi kiállítások többsége kapcsolódik a hagyományörzéshez. Erre jó példa az évente megrendezésre kerülő a helyi és tágabb térségi hagyományokat bemutató kiállítás-sorozat.

„És akkor kitaláltuk, hogy olyat csinálunk, hogy régi idők járása. Néphagyományok, helyi gyűjtésből. És akkor megnéztük, hogy mennyi szakkörünk van. Milyen alkotóművészeti közösségünk van, aki be tud mutatkozni. És akkor az egyik sarokba bekerült, amit már beszéltem a helyi szötteket bemutató népművészeti műhely dolgozik a művelődési házban. És ők a szövessel foglalkoznak. Szövőszéket vittünk be, helyben szőtt a kis óvónő. Hozott egy kis háttérnek egy kis rögtönzött szötteket. Meg hát megpróbálta, hogy régen a napi szükséglet szerint hogyan hasznosították, meg hogyan készítették a nők ezeket a szötteket, nem faliszőnyegre gondolok itt, hanem a vászonszövésre. Amit a mindennapi háztartásban használtak a nők. És akkor ez volt az egyik blokk, a másik blokk, pedig Alexandra. Megpróbált nyomába eredni a helyi viseletnek. Nem igazán találtunk helyi Hajdúhadházi népviseletet, de hajdúsági népviseletben bemutatta aztán, mik voltak azok az ünneplő öltözetek, csizmák, nadrágok- férfiakra, nőkre. Kendők, keszkenők, vállkendők. Hogyan változott a menyasszonyi ruha, hogyan változott a gyászruha. Ezeken lehet végigkövetni a hagyományokat. És akkor volt egy sarok, ahol régi bútorokat, régi szobát állítottunk ki. És ebben a szobában, ha kicsit előrébb jöttünk, akkor ott volt egy hatalmas nagy asztal és azon csigát csináltak. Juliska néni megmutatta a gyerekeknek, hogy hogyan kell a csigatésztát készíteni. Nagy élvezettel, de nem sok sikerrel. Nagy élvezettel, de csinálták a gyerekek, de még felnőtt fiatal anyukák is voltak, akik leültek egy pillanatra és elgondolkodtak rajta, hogy mennyire nem csináljuk már ezt a csigát, ami mennyire nagy hagyomány volt a településen. Másik részén a teremnek. (...) Hogy kézimunka szakkör is dolgozik az épületben és akkor az rendezkedett be. És akkor Erzsike kézimunka szakkör vezetője, meg gyönyörűen bemutatta, hogy minden lakásban, hogy azért nem is sok volt, de minden lakásban akadt egy kis tű, egy kis anyag. És nem csak most, hanem a régi időkben is a nők igyekeztek, szebbé változtatósabbá tenni a lakást.

Kézimunkáztattak, és ettől az egy tűtől, egy szál cérnától jutottunk el az úri hímzésig. Ami tavaly, volt a kézimunka szakkörnek. Tehát minden évben kitűznek valami célt és tavaly az úri hímzés járták körbe. Most még az idén nem figyeltem meg, hogy hogy, de szűrrátéttel, szűrhimzéssel próbálnának foglalkozni majd.” – mutatta be a kiállítás sorozatot az egyik megkérdezett.

A helyi hagyományápolásban nagy értéke van a kézimunkának, a kézzel készített dolgoknak, amire számos közösségi programot is szerveznek. Az alkotás tevékenységén keresztül egyrészt a régi idők hagyományait a jövő nemzedék számára tovább tudják adni, másrészt az aktív közös szabadidő-eltöltés lehetőségét nyújtja a résztvevők számára.

A közösségszervezésben, rendezvények szervezésében részt vesz a könyvtár és az iskolák is. Vendégfellépőket is meghívna a rendezvények színesítése érdekében, de általában az iskolai csoportokra építik a műsorokat. Igyekeznek a helyi lakosság minden rétegét megszólítani, így az egyes rendezvényeknek változó a célközönsége.

„Hajdúhadház 13 ezres lakosságában elég nehéz mindenkit megszólítani, így időnként mindig más a célközönség. – mondta az egyik megkérdezett.

A Művelődési Ház ad helyet a különböző szervezeteknek, csoportoknak is. A Ház falain belül zajlanak az évzáró ünnepségek, óvodai fellépések, farsangok. A hagyományörzés szempontjából a településen jelen vannak a különböző csoportok, civil szervezetek. A Hadházi Népdalkör az énekes kultúrát képviseli, és több évtizedes múlttal tekint vissza.

„És még volt az a vonulat is, amikor a Röpülj páva mozgalom volt a 70-es években egy pedagógus vezetésével. Tehát nagy hagyománya van a népdaléneklésnek, és most 2000-ben szerveződött újjá az a népdalkör, amin dolgozik a művelődési házban ... Juliánna vezetésével. Ők képviselik a népdalok éneklését. Ez a csoport képviseli a városunkat, városi rendezvényeken is képviseltetve vannak meg, ha városon kívüli rendezvények. Járásokban, kistérségekben...”

Szintén a Művelődési Ház falai között működik a népművészet műhely és a kézimunka szakkör, mint jelentős helyi hagyományörző csoportok. A hagyományörzéshez kapcsolódik még a természetjáró szakkör, a hagyományörző lovas klub és a nyugdíjas klub. A néptánc hagyományait a város táncegyüttese őrzi és tartja fent.

Minden rendezvénynek van közösségépítő ereje, de a legkiemelkedőbb mégis a szüreti felvonulás és a Káposztásnapok. A szüreti felvonulás előkészületei a szekerek feldíszítése is nagy munkát jelent, sok ember foglalkozik vele, igazi közösségépítő esemény a városban.

„Az közösségi munka, mert nem kevés ember csinálja. A kertbarát körösök is 10-15-en díszítik a szekeret. Meg egy stráfot sem lehet simán feldíszíteni egyszerűen szőlővesszőkkel, egy maga valakinek. Az is csoportos, vagy családi.”

Hasonlóképpen a Káposztás napokon is megmozdul a helyi lakosság. A kisebb közösségek, csoportok, családok aktív résztvevői a rendezvények. Igazi helyi ünnep ez, ami a helyi közösségnek szól, de a turisták számára is vonzó.

„Van ilyen Káposztás klán vagy Vilmányi klán néven szereplő csoport, ami baráti közösségre épül és ők főznek a Vilmányi klán a Káposztás napokon. Tehát ez a klán főz, meg a szüreti felvonuláson is ő főz. Ők díszítik a szekereket, maguknak feldíszítik. Talán attól van ezeknek ilyen értéke, ezeknek a helyi szerveződéseknek, hogy tevékenységet biztosít, munkát vagy mindenkinek fontossá tesz, mindenkinek fontos feladata van, mert, ha egy valaki nem csinálja meg a rábízott teendőket, nem kell ezt kiosztani feladat papírra, hanem mindenki tudja, hogy hogyan tud benne részt venni. Ki miben ügyes. Rajzolás, fűzésben, dekorációban, meg még mit szoktak csinálni, hogy ezt mindenkinek tudni kell, hogy hol a helye. Mindenki fontossá teheti magát, és fontosnak érezheti magát, az ennek a jelentősége. – mondta a helyi rendezvények közösségépítő szerepéről az egyik megkérdezett.

Különböző kiállítóhelyei és kiállításai vannak a városnak. A Földi János Könyvtár, Emlékház, Hajdúhadházi Galéria, ami nem csak könyvtár, emlékház, hanem a Dr. Földi János életművét bemutató kiállítási anyagot bemutató kiállítás is megtalálható itt. Az Égerházi Imre Alkotóházban az Égerházi Imre által összeállított életművek tekinthetők meg. Emellett van még egyházi,- iskola és helytörténeti kiállítás a műemléktemplom emeleti termében. A város a millecentenáriumi ünnepség keretében emlékezett meg a honfoglalásról és a centenárium évében épült fiúiskola 100. évfordulójáról. Ez alkalommal került sor 24 darab pannón kép elhelyezésére a Dr. Földi János Általános és Művészeti Iskolában.

A helyi közösség identitásában, a közösség építésében a helyi kultúraszervezők véleménye szerint, fontos hogy a kulturális értékeket, hagyományokat felkutassák, megőrizték és tovább adják, hisz ez ad identitást a településnek. A közösség és kultúra szempontjából jelentős eseményként aposztrofálják például a kiállításokat, beszélgetéseket, rendezvényeket, amelyek valamilyen formában mind kapcsolódnak a helyi identitástudat erősítéséhez.

„Tovább kell vinni, azokat az értékeket, amiket a ma emberére hagyományoztak. (...)Csak a kiállításokban, rendezvényekben szokták az identitást megmozgatni, megjeleníteni. Ezekben tovább adják a megörökölt hagyományokat.”

A legaktívabbnak a középkorúakat tekintik, ők azok, akinek a kérdezettek szerint már van idejük a helyi hagyományokkal foglalkozni azt kutatni, ápolni.

„És akkor most azért mondom, ezt legaktívabbnak a középkorosztályt látom, amikor már van arra ideje egy óvónőnek, egy pedagógusnak, hogy visszanyúljon nagyanyáink vagy családi hagyatékukba. És ezeket valami módon fel tudnánk tární, és továbbadni. És hogy még dolgoznak is ez a középkorosztály, akkor még saját környezetükben is tudják továbbvinni ezeket a dolgokat.”

A helyi kulturális élet vezetői azt hangsúlyozták, hogy a helyi kluboknak, csoportoknak, közösségeknek nagy szerepük van a lakosság identitásának megerősítésében, kifejezésében.

”Másfelől akár ezek az emberek, akár a település más tagjai valamilyen kis csoporthoz, egyesülethez tartoznak, ez is egyfajta identitást fejezik ki részükről.”

Külön kiemelik a roma lakosságot, amely a kulturális szervezeteken keresztül nem csak a tagok identitását erősíti, de a többségi társadalom tagjaival is megismerteti a helyi roma lakosság kulturális hagyományait, értékeit.

„Hajdúhadházon vannak etnikai identitású emberek, a romák, akik kötődnek hagyományaikhoz, kultúrájukhoz. Közös kultúrájuk, nyelvük, viselkedésük mentén formálódnak ezek a csoportok. Ezeket az identitású embereket összeköti a civil csoportjuk. A kulturális szervezeteken keresztül pedig továbbra is életben tarthatják hagyományaikat.”

A helyi identitás megerősítése és megújítása Hajdúhadházon központi elemként jelenik meg a kulturális szervezők diskurzusában. Ebben pedig központi jelentőséget tulajdonítanak a helyi kulturális csoportoknak.

„Amikor egy csoport felkészül egy kiállításra vagy akár egy városi rendezvényre, bemutatnak valamit, jelzik, hogy milyen tevékenységet végeznek, milyen kis csoporthoz tartoznak. (...) Vannak olyanok, akik semmilyen kultúrát nem ápolnak, és vannak mások, akik többféle kultúrának a részesei. Tehát az embereknek van vallási identitása, de mellette van etnikai identitás, akár csoport identitása is. (...) Önmagában fontos az, hogy az embernek embereknek lehet bármiféle identitása, de érezzék magukat fontosnak és hasznosnak ezen a településen, közösen képviseljék ennek a csoportnak a nézeteit. Szerintem a településen az emberek erős identitással rendelkeznek (csoport, etnikai, vallási). Úgy mond közösen és egymás mellett, egymást segítve élnek.” – mondta a helyi identitásról az egyik megkérdezett.

Hajdúhadház döntően a folklór alapú vidéki kulturális örökségre és a város történetére és híres szülőtteire építi a helyi emlékezetet és ezen keresztül a lokális identitást. Emellett fontos elemként jelenik meg egy helyi mezőgazdasági termék a káposzta és a hozzá kapcsolódó gasztronómiai hagyományok a közösségi-kulturális életben és az identitásépítésben. Nagyon sokféle kulturális örökség jelenik meg a város

programjaiban és ön-promóciójában. Ez a sokszínűség azonban azt eredményezi, hogy Hajdúhadháznak nincs egy markáns identitása, amellyel megkülönbözteti magát a többi hajdúváros közül, bár elvben a káposzta lehetne egy ilyen elem, amely jelenleg csak egy a sok közül, annak ellenére, hogy a Káposztás napok jelentős rendezvényként jelenik meg a városban. Ugyanakkor a helyi rendezvények esetében markánsan megjelenik egyfajta alulról a helyi közösség tagjai irányából való szerveződés, amelynek hatására a helyi rendezvények – mint a Káposztás Napok például – valódi helyi ünnepként jelennek meg, amelyben a közös készülődésnek ugyanolyan fontos közösségépítő szerepe van, mint magának a rendezvénynek. A helyi kulturális közösségekben való részvétel és a kulturális örökség közösségi ápolása a helyi társadalmi integráció szempontjából is jelentős. A hajdúhadházi kulturális-közösségi élet vezetői, szereplői a helyi kulturális örökség integrációra gyakorolt hatásának sokkal nagyobb szerepet tulajdonítanak, mint a helyi kultúra turisztikai hasznosításának.

Összegzés

A vidékszociológiai és fejlesztéspolitikai kutatások szerint az új vidékfejlesztési rendszerben a diszkurzív stratégiák, a térségi imázsok és identitások megjelenítése és kommunikációja felértékelődött. A fogyasztókért és a fejlesztési forrásokért folytatott versenyt a megfelelő diszkurzív stratégiák és az egyes termékekről, régiókról és rurális településekről kialakított imázsok döntik el. Az imázsteremtés közvetlen módon is szolgálhatja egy-egy terület, régió, település fejlesztési érdekeit. (Ray 1998, Goverde-Haan 2002, Ploeg van der-Renting 2000, Szijártó 2002) Hajdúdorog és Hajdúhadház esete is azt mutatja, hogy a helyi kulturális értékek és hagyományok hozzájárulnak a helyi identitás újraértelmezéséhez, megújításához és ezek megjelennek a helyi közösségi életben. Mindkét település a hajdúvárosok közé tartozik, de valójában a hajdúság, hajdú örökség – ha egyáltalán van ilyen — egyik településen sem jelennek meg, vagy fogalmazódnak meg önálló, körülhatárolt kulturális örökségként. Hajdúdorogon az emlékek és nevezetességek őrzésére, védelmére, a hagyományoknak és az ünnepeknek a fenntartására, megünneplésére nagy gondot fordítanak. A hagyományőrzésre külön intézményük is van és számos közösségi programot szerveznek ehhez kapcsolódóan. Hajdúdorog különlegességét a vallási identitása adja, amely nagyon fontos lokális közösségi és mikroközösségi (család, egyén) szinten is, valamint jelentős a település imázsában is. A legnagyobb turisztikai vonzerővel rendelkező helyi rendezvények is a vallási ünnepekhez és annak regionális kuriozitásához kötődnek (görög katolikus hajdúváros). Ugyanakkor a helyi közösségi életben és identitásban egyaránt versengő elemként jelenik meg a folklór alapú vidéki identitás. Ez pedig egyrészt gátját képezi egy markáns identitás és helyi imázs kialakulásának, másrészt pedig színesíti a helyi kulturális emlékezetet és főként a közösségi, de a turisztikai rendezvényeket is. Hajdúhadházon a folklór alapú vidéki hagyományokon túl a híres emberek és a természeti környezet jelenik meg kulcsfontosságúként a helyi identitásban és ezen keresztül a közösségi életben is. A

kulturális örökséget kulcsfontosságúnak tekintik a helyi társadalom integrációjában és ennek megfelelően a közösségi programjaikat is ezekre építik. A kulturális sokszínűség és a helyi hagyományok gazdagsága együtt jelenik meg a hajdúhadházi közösségi életben. A helyi kultúra alapú identitásfejlesztés célja Hajdúhadházon a helyi közösség fejlesztése és építése, a helyi társadalom integrációja. Az esettanulmányok tanúsága alapján elmondható, hogy a kulturális örökség és a hozzá kapcsolódó lokális identitás elemek mindkét településen közösségi programokat generálnak és ezáltal hozzájárulnak a helyi közösségépítéshez. Ugyanakkor bár mindkét településen megfogalmazódik az igény egy saját, csak a településre jellemző szimbólum és a hozzá kapcsolódó imázsépítés iránt, ez egyelőre nem fejlődött egyik településen sem stratégiává. Hajdúdorog esetében a kulturális örökség erőteljesebben jelenik meg a település ön-promóciójában, egy markáns imázs a vallási imázs látszik formálódni. A kultúra gazdasági hasznosítása abba az irányába látszik elmozdulni, ahol a kulturális sajátosságok, jelen esetben a vallási egyediség fontos a település reklámozásában, a kifelé közvetített identításban (Ray 1998). A vidék általános, folklór alapú imázsának és örökségének ereje azonban egyelőre mintha ellene hatna a markáns települési identitás kialakulásának. A kultúra gazdasági, és azon belüli is főként turisztikai hasznosítása megjelenik ugyan célként a helyi diskurzusokban, de egyelőre még a szimbólumteremtés és az egyedi imázs közvetítés fázisában tart a folyamat az erre szervesen épülő gazdasági tevékenységek egyelőre nem jelentek meg. Ezzel szemben Hajdúhadház sokkal inkább a saját közösségépítésére és a helyi közösségi kapacitások megerősítésére használja a helyi kulturális örökséget és annak sokszínűségét és gazdagságát. Azaz a kultúra gazdaság azon módja látszik itt megvalósulni, ahol a helyi identitásfejlesztés célja a helyi közösség megerősítése és kapacitásnövelése (Ray 1998). Hajdúhadházon nem fogalmazódik meg központi célként sem a turisztikai vonzerő növelés és ezzel együtt a település ön-promóciójának alapját jelentő markáns települési imázs kialakítása sem. Cél a helyi közösség és azon belül a különböző kulturális és etnikai csoportok - itt főként a romák szerepe jelentős - valamint a különböző társadalmi rétegek integrációjának megteremtése. A kulturális örökséget és a sokszínű helyi identitás kialakítására használják, amely alapja lehet a helyi közösség belső erőforrásainak megtalálásának. A folyamat Hajdúhadházon úgy tűnik, hogy az identitásteremtés és közösségfejlesztés fázisában tart, a belső erőforrások és kapacitások megtalálása és az erre épülő gazdasági fejlődés egyelőre nem indult el. Mindkét település erőforrásként tekint a helyi kulturális örökségre, a kultúra gazdaság eltérő módjaira építve, amelynek egy fontos eleme, - de mindkét település esetében ez még egy következő lépése a folyamatnak - egy markáns helyi imázs és identitás kialakítása. Esettanulmányaink azt jelzik, hogy bár a két kis hajdúváros épít a helyi kulturális erőforrásokra és megindultak a helyi kezdeményezések a turizmus és közösségfejlesztésre valamint a települések identitásának megújítására, az erős általános folklór alapú vidék imázs és a helyi hagyományok gazdagságának és sokszínűségének megjelenítési igénye eltérő intenzitással és formában, de mindkét település esetében egyfajta gátló tényezőként jelenik meg a helyi identitás markáns kifejezésében és ezen keresztül a helyi imázs megalkotásában. A markáns imázs azért lényeges, mert az alternatív gazdasági erőforrások megtalálásában meghatározó, hogy

egy adott település mit képes közvetíteni magáról a külső szereplők vagy a helyi társadalom felé. Másképpen megfogalmazva hogyan képes megjeleníteni azt, hogy érdemes az adott településen élni vagy oda ellátogatni. Tovább lépve pedig a markáns identitás és imázs (mutasson akár befelé vagy kifelé) a fejlesztési forrásokért folytatott versenyben is központi jelentőségű, hisz ezen keresztül képes egy település és annak lokális közössége az igényeit és kapacitásait artikulálni. Az pedig nem kérdés, hogy a kulturális alapú közösségfejlesztéshez, a turisztikai vonzerőnöveléshez és a kultúra gazdaság mindenféle formájának megvalósításához is szükség van fejlesztési forrásokra.

Irodalom

- Bajmócy Péter (2002): A „vidéki“ szuburbanizáció Magyarországon, Pécs példáján. *Tér és Társadalom*, Vol. 14. No. 2–3. 323-330.
- Baker, Sally – B.J. Brown (2008): Habitus and homeland: educational aspirations, family life and culture in autobiographical narratives of educational experience in rural Wales. *Sociologia Ruralis*, Vol 48. No. 1. 57-72.
- Bell, David (2006): Variations on the rural idyll. In: P. Cloke – T. Marsden – P. Mooney (eds.) *Handbook of rural studies*. London: Sage. 149-160.
- Boyle, Paul – Keith Halfacree (eds.) (1998) *Migration in rural areas: theories and issues*. Chichester: Wiley.
- Caftanzoglou, Roxane – Helen Kovani (1997): Cultural identities and integration in rural Greece. *Sociologia Ruralis*, Vol. 37. No. 2. 240-254.
- Cloke, Paul – Mark Goodwin – Paul Milbourne (1998): Inside looking out, outside looking in. Different experiences of cultural competence in rural lifestyles. In: Boyle, P. – K. Halfacree (eds.) *Migration in rural areas: theories and issues*. Chichester: Wiley. 134-150.
- Cloke, Paul – Martin Phillips – Nigel Thrift (1998): Class, colonisation and lifestyle strategies in Gower. In: Boyle, P. – K. Halfacree (eds.) *Migration in rural areas: theories and issues*. Chichester: Wiley 166-185.
- Csapák Aelx (2007): Az átalakuló Nagykovácsi. *Tér és társadalom*, 2. 109-116.
- Csurgó Bernadett (2013): Vidéken lakni és vidéken élni. A városból vidékre költözők hatása a vidék átalakulására: a város környéki vidék. Budapest: MTA TK Szociológia Intézet - Argumentum.
- Csurgó Bernadett (2014): A vidék nosztalgiája. Kulturális örökség, turizmus- és közösség-szervezés három észak-alföldi kistérségben. *SOCIO.HU* 2014/2. 1-20.
- Csurgó, Bernadett – Imre Kovách – Eva Kucerova (2008): Knowledge, power and sustainability in contemporary rural Europe. *Sociologia Ruralis*, Vol. 48. No. 3. 292-312.
- DuPuis, E. Melanie (2006): Landscapes of desires? In: Cloke, P. J. – T. Marsden – P. H. Mooney (eds.) *Handbook of rural studies*. London: Sage. 124-132.
- Goverde, Henri – Henk de Haan (2002): The politics of rural development. In: K. Halfacree – I. Kovách – R. Woodward (eds.) *Leadership and local power in European rural development*. Aldershot: Ashgate. 33-59.

- Gyáni Gábor (2008): Identitás, emlékezés, lokalitás, 2000 Irodalmi és társadalmi havi lap. 2008/6. <http://ketezer.hu/2008/06/identitas-emlekezés-lokalitás/> (letöltve 2014. május 15.)
- Hajdúdorog város honlapja (<http://www.hajdudorog.hu/avaros/elhelyezkedes>) Utolsó letöltés ideje: 2014.07.17.
- Hajdúhadház város honlapja (<http://www.hajduhadhaz.hu/a-varosrol/28-2/>) Utolsó letöltés ideje: 2014.07.17.
- Halfacree, Keith (2006): Ruralspace: constructing a three-foldarchitecture. In: Cloke, P. – T. Marsden – P. Mooney (eds.) Handbook of ruralstudies. London: 44-62.
- Hardi Tamás (2002): Szuburbanizációs jelenségek Győr környékén. Tér és társadalom, 3. 57-84.
- Jetzkowitz, Jens – Jörg Schneider – Stefan Brunzel (2007): Suburbanisation, mobility and the 'good life inthe country': a lifestyleapproachtothesociology of urbansprawlinGermany. SociologiaRuralis, Vol. 47. No. 2. 148-171.
- Kelemen Eszter–Megyesi Boldizsár–Nagy Kalamász Ildikó (2007): A tudásinterakció szerepe a vidéki térségek fenntartható fejlődésében In: Kovách Imre (szerk.): Vidékiek és városiak. Budapest, L'Harmattan–MTA-PTI, 121–136. o.
- Kovách Imre (2007): A múlt és jelen vidékképe. Bevezetés. In: Kovách I. (szerk.) Vidék- és falukép a változó időben. Budapest: Argumentum. 7-11.
- Lowe, Philip – Jonathan Murdoch – Neil Ward (1995): Networks inruraldevelopment: beyondexogenous and endogenousmodels. In: van der Ploeg, J. D. – G. van Dijk (eds.) Beyondmodernization: theimpact of endogenousruraldevelopment. Assen: Van Dorcum. 87-106.
- Mormont, Marc (1987): Ruralnature and urbannatures. SociologiaRuralis, Vol. 27. No. 1. 3-20
- Murdoch, Jonathan (2000): Networks – a newparadigm of ruraldevelopment? Journal of RuralStudies, Vol. 16. No. 4. 407-419.
- Ploeg, Jan Douwe van der – HenkRenting (2000): Impact and potential: a comparative review of European ruraldevelopmentpractices. SociologiaRuralis, Vol. 40. No. 4. 529-543.
- Ray, Christopher (1998): Culture, intellectualpower and territorialruraldevelopment. SociologiaRuralis, Vol. 38. No. 1. 3-21.
- Short, Brian (2006): Idyllicruralities. In: P. Cloke – T. Marsden – P. Mooney (eds.) Handbook of ruralstudies. London: Sage. 133-148.
- Szijártó Zsolt (2002): Turizmus és regionalizmus a Káli medencében. Egy kutatás tapasztalatai. In: Fejős Z. – Szijártó Zs. (szerk.) Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli medencéből. Budapest: Néprajzi Múzeum. 7-21.
- Tovey, Hilary (1998): Ruralactors, food and postmoderntransformation. In: Granberg, L. – I. Kovách (eds.) Actors onthechangingEuropencountryside. Budapest: Institute forPolitical Science. HAS. 20-43.
- Tönnies, Ferdinand (1887, magyarul 1983): Közösség és társadalom. Budapest: Gondolat

Az arányosságról a 2014-es parlamenti választás után

A magyar választási rendszer 2011-es átalakítása során a szisztéma vegyes jellegének megtartása mellett jelentős változások történtek a mandátumallokációs mechanizmusban. A korábbi 386-ról 199-re csökkent a parlamenti létszám, a 176 egyéni kerületből 106 lett, megszűntek a területi listák és az önálló kompenzációs lista, a választás egyfordulósá vált. Az új szisztéma vizsgálata során szűk egy évvel a választások előtt azt a hipotézist állítottuk fel, hogy a rendszer aránytalanságra való hajlama a korábbihoz képest növekedett.¹ Ezt a feltételezést egy, az akkor aktuális közvélemény-kutatási eredmények alapján kalkulált bemeneti adatokkal feltöltött, modell segítségével ellenőriztük. Ezek az előzetes számítások igazolták a hipotézist, a kapott eredmények alapján számított arányossági mutatók rendre magasabbak voltak, mint a korábbi választási években. A kialakult aránytalanság forrását keresve a modellben három belső és egy külső tényezőt azonosítottunk. A belső tényezők: 1. az egyéni és listás mandátumok arányainak megváltozása, 2. a győztesnek járó "premieráció" bevezetése, 3. az önálló kompenzációs lista megszüntetése. Külső – a mandátumallokációs mechanizmuson kívül eső – tényezőként a pártok erőviszonyainak országos és kerületi szintű alakulását határoztuk meg. Az itt ismertetett, már nem fiktív, hanem a 2014-es valós adatok alapján készült modellszámítások alátámasztják azt a feltételezést, hogy az általunk kiemelt három elem valóban növeli a rendszer aránytalanságra való hajlamát, ennek mértéke pedig – mint minden esetben – jelentősen függ a negyedik, külső tényező alakulásától.

Módszertan

Annak vizsgálatára, hogy a választott elemek közül melyik milyen mértékben hat az eredmények torzulására, három modellt építettünk fel. Ezek bementi adataiként a

¹ Álláspontunkat „A magyar választási rendszer átalakulásának közjogi kihívásai” című tudományos konferencián (2013. június 7. Budapest) „Egy unortodox megoldás: a parlamenti választás új kompenzációs szisztémája” c. előadásban ismertettük.

2014-es választás eredményeit használtuk² és bizonyos elemeket kiemeltünk a rendszerből, míg másokat hozzáadtunk. Mivel hipotézisünk az volt, hogy az új szisztéma aránytalanságra való hajlama a korábbihoz képest növekedett, ezért olyan átalakításokat végeztünk, amelyek a régi rendszerhez közelítik az újat. Célunk nem az volt, hogy egy új, arányosabb választási szisztémát alkossunk, hanem az, hogy a bevezetett elemek torzító hatását felmérjük.

Az ismertetett négy tényezőt első körben önálló modellekkel vizsgáltuk, annak érdekében, hogy saját hatásaik is vizsgálhatóak legyenek. Ezek az önálló hatások azonban csak "laboratóriumi" körülmények között tapasztalhatóak. A gyakorlatban ezek az elemek egymással folyamatos kölcsönhatásban állnak, egymás hatását erősítik vagy gyengítik. Erre jó példa, hogy az egyéni mandátumok arányának növekedése felerősíti a pártok erőviszonyainak torzító hatását: a támogatottság szélsőséges eltérései az egyéni ágon jelennek meg leginkább, amely a prémiumvoksok bevezetése miatt még hangsúlyosabbá vált. A prémiumvoksok megnövelik az országos listára érkező szavazatok számát, ezzel "felhígítják" azt, gyengítve a töredékszavazatok kompenzációs potenciálját. Ezt a potenciált korlátozza az önálló kompenzációs lista megszüntetése is, amely viszont a listás mandátumszám csökkenése miatt indokolt lépés. Tehát "Minden összefügg mindennel", ezért a rendszer eredménytorzító hajlamának megértéséhez nem csak külön-külön, hanem együttesen is meg kell vizsgálnunk a tényezők hatását.

Az arányossági mutatók számításánál mind a korábbi, mind a 2014-es választás esetén a listás szavazatarányokat használtuk. Elsősorban a korábbi választási rendszer kétfordulós jellegéből adódóan volt szükség erre az egyszerűsítésre az 1990 és 2010 közötti időszakban. Annak érdekében, hogy módszertanilag következetesek maradjunk az összehasonlítás során, az indexek számításakor ezt az eljárást használtuk, még akkor is, ha az új szisztémában már nem okozna problémát az egyéni és listás eredmények együttes alkalmazása sem. A listás szavazatarányok jellemzően jól kifejezik az elsődleges választói preferenciákat, az egyéni voksok kihagyásának gyakorlata pedig általánosan elfogadott, ráadásul az index értékét sem módosítja számottevő mértékben.

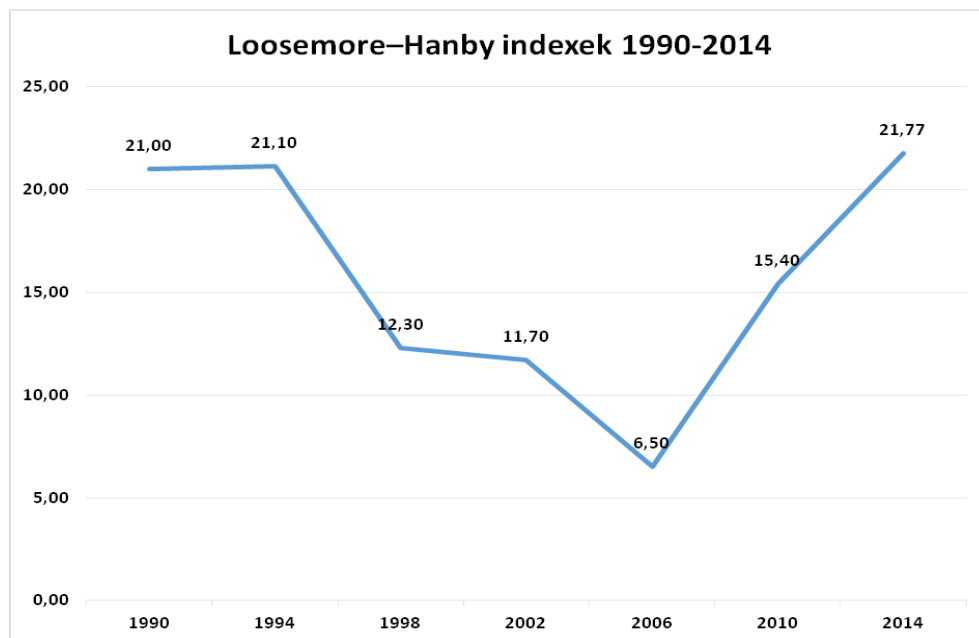
Arányosság 2014-ben

Áttekintve Loosemore–Hanby indexeket³ az 1990-es választástól kezdve, azt látjuk, hogy a 2014-es a legmagasabb érték, mely az eredményt a fokozottan aránytalan

² A hivatalos választási adatok forrása a Nemzeti Választási Iroda honlapja: http://valasztas.hu/hu/ogv2014/861/861_0_index.html Az itt található alapadatokból kiindulva végeztük a modellszámításokat.

³ A Loosemore–Hanby index (általánosan elfogadott jelölése D) az egyik legismertebb arányossági mutató. Informál az eredmény egészének proporcionalitásáról. Kiszámítása: az egyes pártok szavazat- és mandátumarányai közötti különbségek abszolút értékeit összegezzük és osztjuk kettővel. Az index azt mutatja meg, hogy a teljesen arányos képviselőkhöz képest (amikor az eredménye nulla), az adott választáson a mandátumok hány százaléka van „rossz helyen”. A különböző arányossági mutatókat magyar nyelven részletesen bemutatja: Fábíán – Kovács (1998) 47-56. o.

kategóriába sorolja.⁴ Az 1990-es és 1994-es érték megközelíti a 2014-es mutatót, majd az aránytalanság mértéke 2006-ig folyamatosan csökken.

1. ábra: Loosemore–Hanby indexek 1990–2014. Forrás: saját szerkesztés

Ennek oka alapvetően a már említett külső tényező alakulásában keresendő. Az évek során ugyanis egyrészt az egyéni kerületek úgymond "beálltak", vagyis a politikai erők támogatottsága kerületi és országos szinten is stabilizálódott. Hasonló arányban voltak jobbra és balra billenő választókerületek, amelyek jótékonyan hatottak az arányosságra – ez az a jelenség, amelynek például az Egyesült Királyság tisztán egyéni választási rendszere is köszönheti az eredmények mérsékelt aránytalanságát. Emellett a pártrendszerben megindult a koncentráció, a küszöb alatti pártokra leadott voksok aránya – amely az első két választáson még jelentősen hozzájárult az aránytalansághoz – töredékére csökkent. Azonban a Fidesz–KDNP domináns pozíciója és a vele szemben álló politikai erők relatív – elsősorban 2002-2006-hoz viszonyított – megosztottsága olyan erőviszonyok kialakulását eredményezte az egyéni kerületekben, amelyek a felvázolt három tényezőt keresztül az arányosság ellen hatnak.

A külső tényezővel szemben a három belső elem meglehetősen jól modellezhető hagyományos eszközökkel. Miután a kiinduló hipotézisünket a Loosemore–Hanby

⁴ Az általánosan elfogadott besorolás szerint a 0-5 % közötti Loosemore–Hanby index arányos, 5-10 % között mérsékelt arányos, 10-15 % között mérsékelt aránytalan, 15 % felett pedig fokozottan aránytalan eredményt jelez.

index alakulása megerősítette, arra kell választ keresnünk, hogy az azonosított három tényező jelentős mértékben járult-e hozzá a tapasztalt aránytalanság kialakulásához.

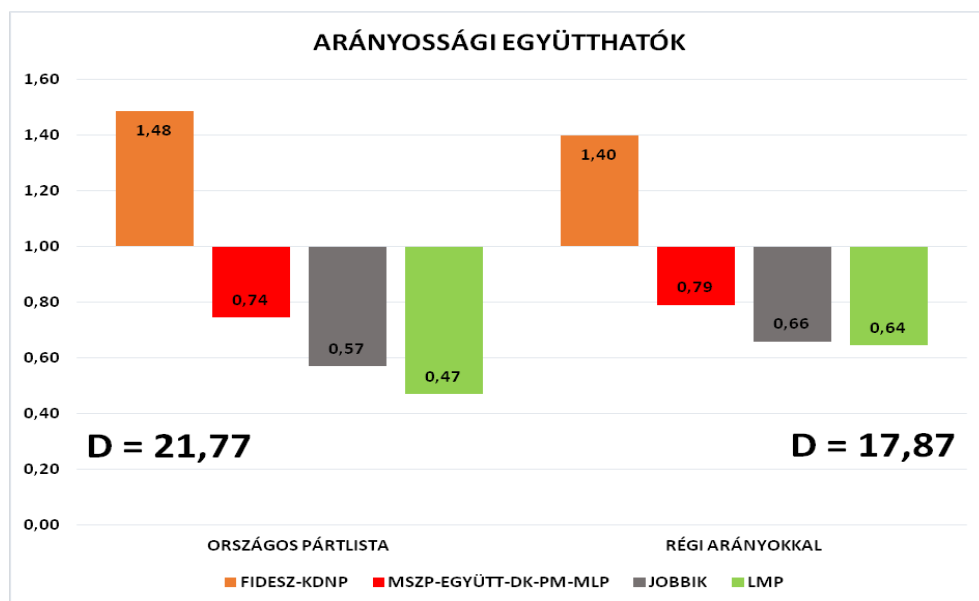
A külső tényező

A már említett külső tényezőt, a pártok erőviszonyainak alakulását független változóként kezeltük a vizsgálat során, hiszen a 2014-es választási eredmények adottak voltak. Érdekes feladat lenne tetszés szerint változtatni a bemeneti adatokat annak érdekében, hogy e tényező hatását vizsgáljuk, azonban szilárd tudományos következtetésekre nehezen juthatnánk vele, hiszen a vizsgálható esetek száma gyakorlatilag végtelen. Abban az esetben például, ha minden szavazó ugyanarra a jelöltre és pártlistára voksol, ez a politikai erő nyilván elnyeri a mandátumok 100%-át. Ez egy tökéletesen arányos választási eredmény bármilyen szisztémában, viszont nem nyújt hasznos információt a rendszer működéséről. Kevésbé irreális eredmények esetében is javulhat az arányosság, 1990 és 2010 között jól megfigyelhető, hogy a pártrendszer koncentrációja, a bipoláris politikai tér kialakulása hogyan javított úgy az indexeken, hogy közben a szisztéma változatlan maradt. A politikai erőviszonyok hatásának vizsgálatára egy olyan megoldást ismerünk, amellyel hasznos eredményekre juthatunk, mégpedig azt, hogy egy korábbi, például a 2014-esnél szorosabb választás adatait futtatjuk le az új rendszer modelljén. Ez azonban komoly erőforrásokat igénylő megoldás az egyéni kerületek átalakítása miatt. A pártok erőviszonyainak hatását nem szabad alábecsülni, de ez nem változtat azon, hogy a konkrét mandátumallokációs mechanizmusnak jelentős befolyása van az arányosság alakulására, ezért a három belső elemet nem csak lehet, de célszerű is önmagában megvizsgálni.

Belső tényezők

1. Az egyéni és listás mandátumok arányának megváltozása

A korábbi magyar választási rendszerben az egyéni választókerületben megszerezhető 176 mandátum az összes parlamenti hely 45,6%-át tette ki, az új szisztémában ez az arány 53,3%-ra nőtt. E tényező hatásának kimutatásához egy olyan modellt készítettünk, amelyben megnöveltük a listán megszerezhető mandátumok számát olyan mértékben, hogy a korábbi arányokat visszaállítsuk. Miközben a választási rendszer minden más elemét változatlanul hagytuk, az így felálló 232 fős parlament esetében a 2014-es Loosemore–Hanby index 21,77-ről 17,87-re csökkent.

2. ábra: Arányossági együtthatók⁵ a korábbi egyéni–listás mandátumarányok visszaállítása után. Forrás: saját szerkesztés

A 2. ábra mutatja, hogyan változott a pártok alul, illetve felülreprezentáltsága az eredeti eredményekhez képest. A rendszer így is jelentősen felülreprezentálja a legerősebb pártot, a kisebb politikai erők alulreprezentáltsága viszont mérséklődik. A FIDESZ–KDNP abszolút többséget szerezne ebben a fiktív szisztémában is 146 mandátummal (62,39%), de nem rendelkezne kétharmados felhatalmazással. Az MSZP–Együtt-DK-PM-MLP 47 (20,26%), a Jobbik 31 (13,36%), az LMP 8 (3,45%) képviselőt küldene így a parlamentbe.

Az, hogy ez az aránytalanító tényező a rendszer részévé vált, több okra is visszavezethető. A vélt vagy valós pártpolitikai indoktól függetlenül az egyéni kerületek kialakításának két kemény korlátja van. Az egyik az, hogy miközben a kerületi népességszámnak többé-kevésbé meg kell egyeznie, a kerületek nem léphetik át a megyehatárokat. A másik az a politikai ígéret, amely a választási rendszer teljes átalakítását is szükségessé tette: a parlamenti létszám csökkentése 199 főre. Ezek az előzetes követelmények a magyar választókerületek teljes átrajzolását és a mandátumallokáció megváltoztatását vonták maguk után. Ilyen feltételek mellett –

⁵ Az arányossági együttható egy párt mandátum- és szavazatarányának hányadosa, tökéletes arányosság esetén értéke így 1,00 – ez alatt alul-, fölötté felülreprezentált helyzetet mutat. Jól jelzi, hogy aránytalan képviselő esetén mely pártok a „nyertesek” illetve a „vesztesek”. Ugyanakkor nem érzékelteti az eredmény egészének arányosságát, mert nem érzékeny a pártok „méretére”: 60%–30% illetve 6%–3% mandátum- és szavazatarány esetén értéke egyaránt 2,00. Ezért általában a Loosemore–Hanby indexszel együtt alkalmazzák egy választási eredmény elemzésére.

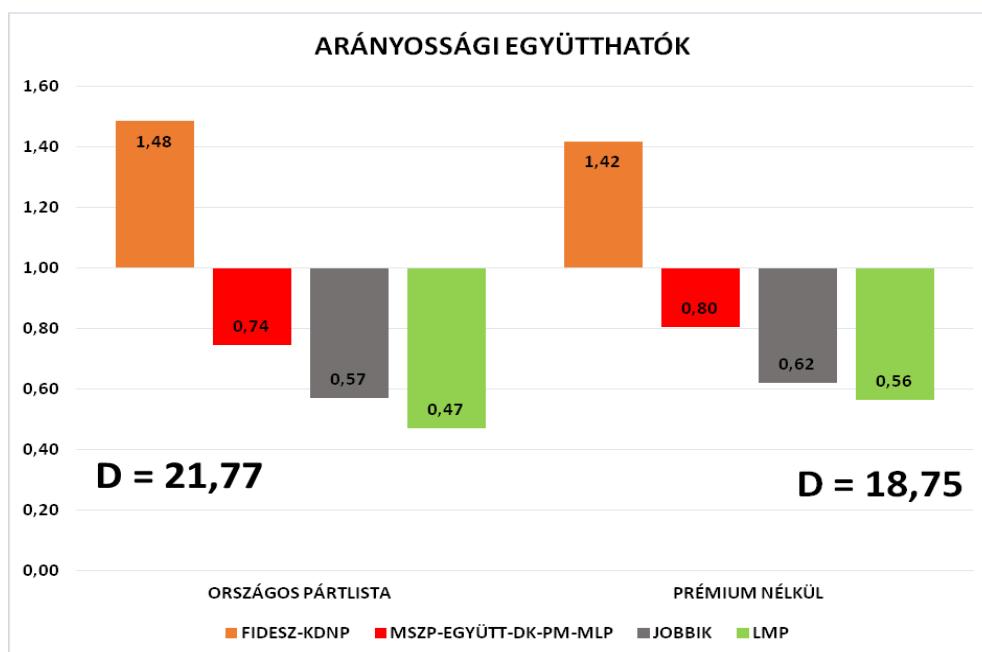
elsősorban az olyan kis megyék miatt, mint például Nógrád – több vagy kevesebb kerület létrehozása nehezen vagy egyáltalán nem megoldható. Fontos továbbá, hogy az egyéni ág súlyának növelése a legszorosabban összefügg a negyedik, külső tényezővel, ugyanis felerősíti a pártok közötti erőviszonyok megváltozásának hatását. Ráadásul a prémiumvoksok szintén az egyéni győztest értékelik fel, ami tovább fokozza ezt a hatást.

2. A premizációs vokssok bevezetése

Sokat vitatott eleme az új rendszernek a győztesnek járó prémiumvoksok bevezetése. A győztes jelölt pártjának listája ugyanis megszerzi az első és a második legtöbb vokssot szerző jelölt szavazatkülönbségének eggyel csökkentett számú szavazatát, amely a töredékszavazatokkal együtt az országos listára kerül. A választási törvény ezeket a vokssokat szintén töredékszavazatoknak nevezi⁶, ez azonban szakmailag pontatlan. Töredékszavazatnak ugyanis a mandátumot nem eredményező vokssok tekinthetők, ezek a szavazatok azonban azon túl, hogy felkerülnek a listára is, előzetesen már mandátumhoz segítettek egy jelöltet. Emiatt szerencsésebbnek tartjuk a prémiumvoks megnevezést, az eljárást pedig premizációnak gondoljuk – mintegy ellenpontjaként a kompenzációnak és a töredékszavazatoknak. A premizáció és a kompenzáció egymással szemben, egymást kioltó mechanizmusokként is működhetnek bizonyos esetekben. Nehezen magyarázza ennek az új elemnek a bevezetését az az érv, hogy a stabil kormányzóképeség biztosításának érdekében van rá szükség. Egyrészt szoros egyéni kerületi eredmények esetén a hatása a zérushoz konvergál és csak olyan esetekben erős, amikor egy párt domináns pozícióban van.⁷ Elképzelhető persze az eredmények olyan alakulása, ahol épp a premizáció segíti a kormánytöbbség kialakulását, de ez néhány speciális forgatókönyv esetén lehet így, általánosságban bevezetése indokolatlan és arányossági szempontból kifejezetten káros. Ceteris paribus kiemelve a rendszerből a prémiumvoksokat olyan eredményt kapunk, mely szerint a Fidesz–KDNP továbbra is stabil többséggel (127 mandátum – 63,82%) alakíthat kormányt, kétharmados felhatalmazással nem rendelkezik, azonban újra mérséklődik az aránytalanság. Az MSZP-Együtt-DK-PM-MLP 41 (20,6%) képviselői helyet szerezne, a Jobbik 25-öt (12,56%), az LMP 6-ot (3,02%). Az eredeti 21,77-ről a Loosemore–Hanby index 18,75-re csökken. A változás majdnem olyan jelentős, mint az egyéni-listás arányokat „visszaállító” modellszámítás eredménye szerint. Azonban ahhoz képest inkább a Jobbik és az LMP alulreprezentáltsága mérséklődött, hiszen e két párt nem nyert egyéni mandátumot, így prémiumszavazatokat sem szereztek.

⁶ 2011. évi CCIII. törvény az országgyűlési képviselők választásáról 15 § (1) b) http://valasztas.hu/hu/ovi/23/23_1_20.html

⁷ A prémiumvoksok mennyisége attól függ, mekkora előnnyel nyernek a jelöltek az egyéni kerületekben. Kiegyenlített verseny esetén a különbség az első két jelölt között várhatóan kisebb, így kevesebb a prémium szavazat is. Abban az elméleti esetben, ha mindenhol csak egy szavazat különbséggel nyer a győztes, a rendszerben nem jelenik meg egy prémiumvoks sem.

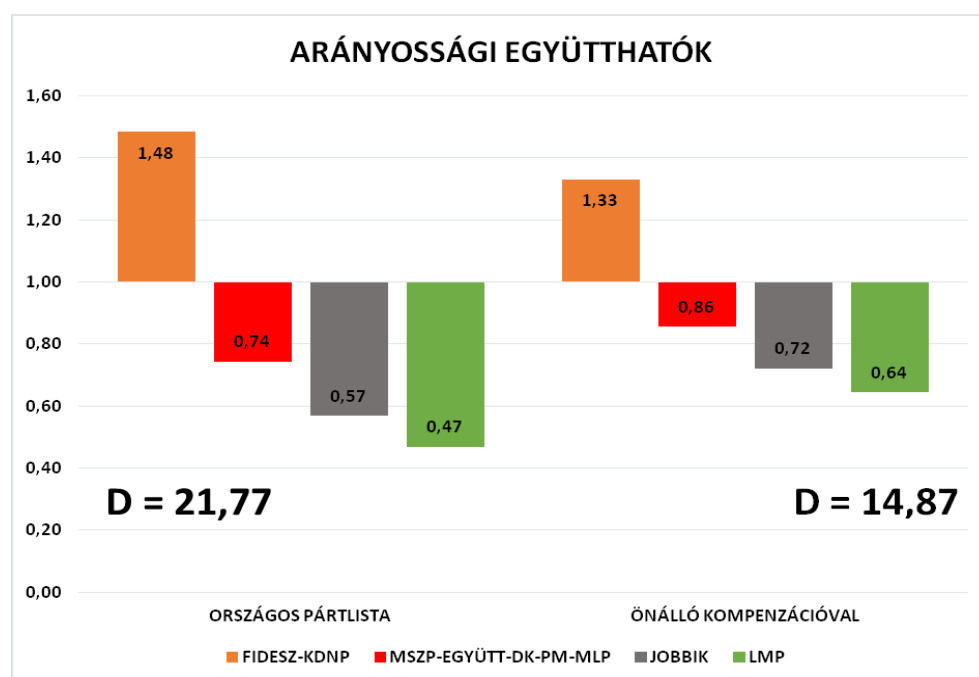
3. ábra: Arányossági együtthatók prémiumvoksok nélkül. Forrás: saját szerkesztés

3. Az önálló kompenzációs lista megszüntetése

A korábbi szisztémához képest jelentősen egyszerűsödött a listás ág struktúrája. A területi listák, amelyek az aránytalanság egyik fő forrását jelentették, kikerültek a rendszerből és helyettük egy olyan országos lista került bevezetésre, amelyre a közvetlenül leadott szavazatok mellett a töredék- és prémiumvoksok érkeznek. A hipotézisünk ebben az esetben az volt, hogy a listák összevonása nagy mennyiségű szavazattal "felhígítja" a töredékszavazatokat, ezzel csökkentve a kompenzációs potenciált a rendszerben, ami az aránytalanság növekedéséhez vezet. Az arányos ágat érintő komplex átalakítás miatt azonban ez az elem több okból sem modellezhető önmagában. A 93 listás mandátumhoz külön kompenzációs és közvetlen listát állítani értelmetlen, ugyanis az alacsony magnitúdó⁸ miatt "amit nyerünk a réven, azt

⁸ A körzeti magnitúdó az egy mandátumallokációs egységben elosztható képviselői helyek száma. Értéke minél kisebb, annál nehezebb illetve akár kizárt is lehet a képviselői helyek arányos elosztása. Egyéni kerületeinkben a magnitúdó 1, és ezt a mandátumot lehetetlen arányosan odaítélni (azt az esetet kivéve, ha az összes szavazatot ugyanaz a jelölt kapja). Az előző szisztémában a területi választókerületeket jelentő megyékben a magnitúdó értéke 4 és 14 között változott, a megyék többségében 4-5-6 volt, csak Budapestnek jutott 28 mandátum. Könnyű belátni, hogy valóságos választási helyzetben még 6

elveszítjük a vámon", az arányos mandátumelosztás nem működik megfelelően ilyen körülmények között. A prémiumvoksok pedig túlzottan felhígítanak az önálló listát is, ezzel kioltanak a kompenzációs hatást. Ezért ahelyett, hogy külön vizsgálnánk ennek a tényezőnek a hatását, olyan modellt készítettünk, amelybe mindhárom elemet beépítettük. Megnöveltük a teljes mandátumszámot 232-re, ezzel visszaállítva a korábbi egyéni-listás arányokat, kiiktattuk a prémiumvoksokat, valamint önálló kompenzációs listát alkottunk és így futtattuk le a 2014-es adatokat. A 126 listás parlamenti helyből 86 az országos listán, 40 a kompenzációs listán került kiosztásra. Ez a modell a három belső tényező együttes hatását mutatja ki. Az így kalkulált Loosemore–Hanby index 21,77-ről 14,87-re csökkent. Az eredeti eredmények aránytalanságát tehát 7 százalékponttal, mintegy kétharmadára csökkentettük.

4. ábra: Arányossági együtthatók önálló kompenzációs listával, a korábbi egyéni-listás arányok mellett, prémiumvoksok nélkül. Forrás: saját szerkesztés

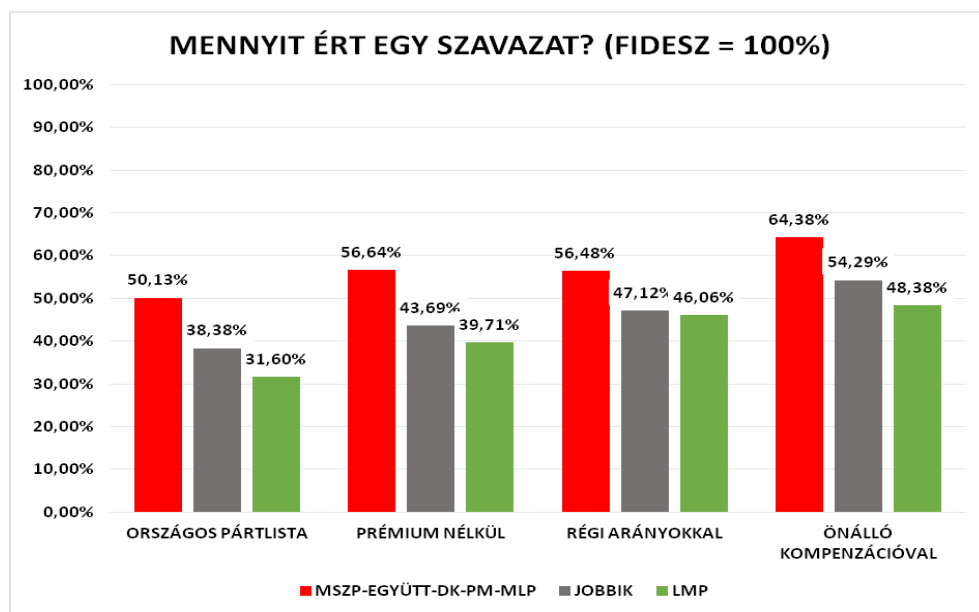
A FIDESZ–KDNP ebben az esetben is stabil többséggel, de kétharmad nélkül alakíthatna kormányt, a 232 parlamenti helyből 139-et (59,91%) szerezne meg. Az MSZP-Együtt-DK-PM-MLP szövetség 51 (21,98%) mandátumot nyerne, a Jobbik 34-et (14,66%), az LMP 8-at (3,45%). Az aránytalanító tényezők kiiktatása mellett is képes

mandátum arányos elosztása is kevésbé valószínű. A körzeti magnitúdó proporcionalitásra gyakorolt hatására bővebben lásd: Kovács (2004).

tehát a szisztéma a FIDESZ–KDNP 45%-körüli relatív szavazattöbbségét közel 60%-os mandátumaránnyá alakítani.

Mennyit ér egy szavazat?

A modellszámítások mellet kidolgoztunk egy olyan módszert, amellyel egy másik szemszögből bemutatható a pártok felül- illetve alulreprezentáltsága. Abból indultunk ki, hogy a szokásos megközelítés helyett, amely az egy mandátumra eső szavazattal operál, megvizsgáljuk, hogy az adott pártra leadott egy voksra mekkora mandátumtörödék (mandátumezrelékekről van szó) esik. Ez nagyon kicsi szám, amit úgy érdemes összehasonlítani, hogy a legerősebb párt, esetünkben a Fidesz–KDNP eredményét vesszük 100%-nak. Az így megkapott értékek azt mutatják, hogy a leginkább felülreprezentált párthoz képest mennyivel ér kevesebbet egy másik pártra leadott voks. A tökéletes arányosság hipotetikus esetében ez minden párt esetében 100% lenne.

5. ábra: Szavazatok értéke az eredeti eredmények és a modellszámítások alapján (Fidesz = 100%). Forrás: saját szerkesztés

Ez a mutató a már alkalmazott arányossági együtttható analógiájaként fogható fel. Előnye az, hogy plasztikusabban fejezi ki egy szavazat értékét – annak függvényében, hogy azt mely pártra adták le. Ennek megfelelően az 5. ábrán ugyanaz a trend ismerhető fel, mint a modellek ismertetésénél használt grafikonokon. A prémiumvoksok kivezetése, a régi mandátumarányok visszaállítása közel ugyanannyira befolyásolják az aránytalanság alakulását, a három elem kombinálva pedig már jelentősen javít a mutatón.

Következtetések

A modellszámítások eredménye alapján valóban növekedett a szisztéma aránytalanságra való hajlama, a jelentősebb változások gyakorlatilag mind az aránytalanabb eredmények irányába hatnak. Kivétel ez alól a területi listák megszüntetése, ennek jótékony hatása azonban a többi elem torzítása miatt nem érvényesül. Az arányos vagy aránytalan eredményekre való hajlam leginkább a negyedik külső tényező, a pártok erőviszonyainak tükrében értékelhető a legjobban. Az új magyar választási rendszert a modellezett három elem érzékenyebbé tette a szélsőséges eredményekre. A premizáció és az egyéni ág megerősödése fokozza az egyéni kerületekből érkező torzítást, a kompenzációs potenciál csökkentése pedig tompítja a töredékszavazatok ezzel ellentétes irányú hatását.

A három tényezőtől kettő a választási rendszer struktúrájából adódik, az egyéni mandátumok arányának megnövekedése és az önálló kompenzációs lista megszűnése olyan elem, amely bár torzítja az eredményeket, mégis indokolható a parlamenti létszám csökkentésével, és a kerületbeosztás követelményeivel. Fentebb jeleztük, hogy az egyéni kerületek száma –figyelemmel az utóbbi tényezőre – tovább nehezen lenne csökkenthető. Azonban a 199 fős összlétszámot „önmagában” semmi nem indokolja, így az arányosabb képviselő érdekében elképzelhető lett volna több listás mandátum beépítése a rendszerbe, akár 250-ben megállapítva az Országgyűlés mandátumszámát. Csakhogy rögtön a 2010-es választások után alkotmánymódosítás született a képviselői helyek 200-as maximumáról, s bár ez az Alaptörvényben már nem szerepel, később a kormánytöbbség nem akart e fölé menni – különösen a számára várhatóan nem kedvező arányosság kedvéért. A harmadik aránytalanító elem, a premizáció bevezetése mögött azonban ilyen indokok sem állnak, szükségessége szakmai érvekkel nem magyarázható.

Irodalom

Fábián György – Kovács László Imre (1998): Voksok és mandátumok. A választási rendszerek arányossága. Villányi úti Könyvek 12. Politikatudományi sorozat 8. Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, Budapest.

Kovács László Imre (2004): A választási rendszer elemei. In: Szoboszlai György (szerk.): A közjogi választások egyes elméleti és gyakorlati kérdései. Választási Stúdiumok. 3. Országos Választási Iroda, Budapest. 9-56. o.

NAGY LEVENTE

Képviselet és arányosság

A „képviselet”, számos alapvető politikai fogalomhoz hasonlóan poliszemikus, plurális jelentéssel bíró fogalom. Jelentése összetett, akár önmagában vizsgáljuk, akár olyan szó párosításokban próbáljuk értelmezni, mint képviselő - képviselt, vagy képviselet - megbízás. Jelentősége elvitathatatlan, a demokráciaelméletek számára nélkülözhetetlen. Nem véletlen, hogy többen foglalkoztak a kérdéssel,¹ és az sem meglepő, hogy a fogalom számos szempont és csoportosítás mentén értelmezhető. A képviselet teljes elemzésére nem kerül sor jelen írásban, de érdemesnek vélem a kifejezéssel kapcsolatos néhány kérdés rövid bemutatását, elsősorban azért, mert a demokratikus politikai berendezkedés keretein belül a polgárok elvárják és természetesnek veszik a képviseleti kormányzást, amely a maga rendjén szorosan kapcsolódik a részvétel és az arányosság problematikájához. A számos megközelítésből, értelmezésből, és a fogalom jelentésvariációiból úgy tűnik, kiemelhető az az általános megállapítás, hogy a képviselet (bizonyos értelemben „re-prezentáció”)² ténylegesen jelen nem lévő dolog (tárgy, személy, jellem, gondolat, akarat, érdek, stb.) valamilyen formában és mértékben történő megjelenítése (Pitkin 1967: 8-9). A „jelenlevés” és a „jelen - nem - levés” kettőssége eléggé paradoxonnak tűnhet, s akár misztikussá is teheti a képviselet fogalmát,³ de ha a szóban forgó dolog „jelenlétét” nem tényleges értelemben vesszük, a rejtély feloldható.

A „megjelenítés” gondolata azonban kihívó kérdések sorozatához vezethet: Milyen értelemben vagy formában van jelen a „megjelenítendő” dolog? Ki ítéli meg, vagy kitől függ (kell függnie) a dolog „jelenlétének” eldöntése? Ennek kapcsán találóan jegyzi meg Hans Wolff, hogy a képviselet módja és típusa értelmezés kérdése, hiszen 'A' megjelenítése 'B' által egy puszta formula; fontosabb az, hogy miként értelmezzük, mit jelent, milyen feltételezések és körülmények között valósítható, és mennyire indokolható meg a „megjelenítés” maga?⁴ E kérdésekre adott válaszok ugyanis mindenekelőtt csoportvélemény és ideológia - függő válaszok lehetnek. Arról van

¹Az angolszász irodalomból elég, ha csak H. F. Pitkin (1967): *The Concept of Representation*, Berkeley, J.R. Pennock - J. W. Chapman (ed.) (1968): *Representation*, New York, vagy A.H. Birch (1971): *Representation*, London, kiváló munkáira gondolunk. A reprezentáció jelentéspluralizmusáról, illetve a fogalom hobbes-i értelmezéséről hazai viszonylatban lásd Balogh László Levente (2012): 'A politikai reprezentáció színeváltozásai'. In: *Collegium Doctorum: Magyar Református Teológia*. (8): 117-127.

²A pontosítás kedvéért érdemes megjegyezni, hogy a „reprezentáció” és a „képviselet” nem feltétlenül azonos jelentésűek, nem teljes az átfedés a kettő között. Különbséget kell tennünk, például az identitásreprezentáció és a képviseleti reprezentáció között. Az előző azonosságot feltételez a reprezentáló és a reprezentált dolog között, míg az utóbbi a politikához, az uralom intézményeihez áll közelebb, s mint ilyen a politikai közösséghez kötődik, és a sokaság egységét fejezi ki. Ennek kapcsán lásd Balogh, 2012.

³Pitkin néhány német szerzőre hivatkozik, többek között Carl Schmitt (1931): *The Necessity of Politics*, (London, 69) című kiváló művére. Idevágó gondolatait lásd Pitkin, 1967: 9.

⁴Hans Wolff (1934): *Organschaft und juristische Person*. Vol II, 29, In: Pitkin, 1967: 9.

tulajdonképpen szó, hogy ha 'A' nincs jelen, akkor csak az elménkben, a gondolat, az érzelem vagy egyszerűen a hit világában érhető tetten a 'B'-ben való „jelenléte”. És ennek a megjelenítésnek és véleményformálásnak intézményesített forrásai a tudatos befolyásolástól és manipulálástól az általánosan elfogadott és megkérdőjelezhetetlennek tűnő értékekbe vetett hiten át a hagyományok tiszteletéig terjedhetnek.⁵

Mivel az ember gondolatában, képzetében van jelen, a képviselő léte feltételezhető egyesek számára, tagadható mások részéről. Ez egyfajta feszültséget eredményez, melynek részleges feloldására a „leegyszerűsített realista” elv szolgálhat. Ennek értelmében a képviselő csak abban az esetben létezik, ha az emberek úgy érzik, és hiszik is a képviselő jelenlétét. De, kik legyenek pontosan azok, akik hisznek a képviselő létében? Demokratikus megközelítésben egyértelműnek tűnhet a válasz: azok, akik képviselve vannak. Valójában, ha ezt az érzelmi dimenziót beemeljük a képviselő elméletébe, akkor a szociálpszichológia területére evezünk, de, mint kiderül, ez sem jelent megnyugtató választ, mivel további kérdések merülnek fel: Mi váltja ki az emberből ezt az érzést? A kormány tevékenysége? Valamilyen identitástudat? Az urnák előtti megjelenés és szavazás? Mikor kell a társadalom tagjának egyáltalán éreznie, hogy ő képviselve van? Másként fogalmazva, hol kezdődik a képviselő kézzelfoghatósága, vagy mi teszi nyilvánvalóvá voltát? Megannyi kérdés, amelyek megválaszolására nem vállalkozhatunk jelen írásban. Azt viszont minden bizonnyal állíthatjuk, hogy ha valakit ténylegesen képviselnek, azt a képviselt feltehetőleg érzi is. Abban az esetben viszont, ha nincs ténylegesen képviselve, az még nem zárja ki annak lehetőségét, hogy úgy érezze, vagy abban a hitben éljen, hogy ő képviselve van. Ez utóbbi nem jelentéktelen észrevétel, hiszen ezen a nyomon haladva egy igen lényeges kérdés fogalmazható meg: milyen lehetséges indokok (eszközök?) hatására feltételezheti valaki, hogy ő képviselve van? Nem meglepő megállapítás, hogy a demokratikusan megválasztott képviselőkben, vagy a parlamentáris rendszerek kormánytagjaiban gyakorta felmerülő kérdés ez, és nem feledkeznek meg erről a döntéshozatali és végrehajtási intézkedéseik során sem.

A „képviselni” („megjeleníteni”) kifejezés, amint McLean is kihangsúlyozza, három nagyobb fejlődési szakaszon ment keresztül. Eredetileg a művészetekben, elsősorban a jellemek megjelenítésére vonatkozott a színdarabokban. A görögöknél nem volt olyan kifejezés, amely az ember - ember viszony képviselőre utalt volna, noha ők is jelöltek ki hivatalnokokat, voltak követek. A rómaiaknál létezett a *repraesentare*, de ez valami hiányzó dolognak a megjelenítésére, egy adott tárgy (vagy személy) vonásainak „láthatóvá tételére” vonatkozott leginkább,⁶ láthatóvá tenni például egy szoborban megtestesülő személy bátorságát. A későbbiekben helyettesítési joggal való felruházást, (például egy király követét), illetve olyan jogi személyt jelentett, aki az emberek egy csoportjának nevében cselekszik. Ehhez már közel áll a harmadik - ma is általánosan

5 A képviselőnek a gondolat és az érzelem világába történő behelyezése igen bonyolulttá teszi a fogalom értelmezését, de fontos szerepe van a későbbiekben bemutatott „akarati képviselő” értelmezésében is.

6 Ezzel kapcsolatban lásd J.O. Larsen (1955): *Representative Government in Greek and Roman History*, Los Angeles. A parlamenti képviselő etimológiájáról bővebben lásd Pitkin, 1967: 241 -252.

használt - jelentés, ami a közügyi döntéseket meghozó testületre (annak tagjaira), a parlementre vonatkozik.⁷

A képviselet, mint emberi viszonyt kifejező fogalom tulajdonképpen a 13. és 14. századi latinban jelenik meg, az egyházi tanácsokban való részvételre vonatkozóan, majd később az angol nyelvben, a parlamentben való részvétel kapcsán. Ekkor azonban még nem merülhetett fel a választás, a demokrácia igénye, vagy a képviselet, mint jog, kérdése, amint azonban Fisichella is rámutat, ezekben az időkben a képviselő már nem tárgyalhatott a közösségtől kapott utasítások teljes figyelmen kívül hagyásával, vagyis „továbbbítania” kellett a helyi érdekeket (Pitkin 1967:3). Eközben azonban kötelezettségeket is vállalhatott, amelyeket a közösségnek be kellett tartania. Arról van ugyanis szó, hogy az uralkodó tárgyal a képviselővel, aki biztosította a királyt, hogy a képviselt közösség tiszteletben fogja tartani a képviselő beleegyezésével hozott királyi döntéseket. A képviselő tehát az uralkodó igényeinek elfogadására jelentett egyfajta garanciát.⁸

A 17. századtól változás észlelhető e téren. Nemcsak Edward Coke hívja fel a figyelmet arra, hogy a képviselőt helyileg választották, de megválasztását követően „hivatalát az egész nemzet javára látja el”(Fisichella, 2000: 209), hanem a szerződéselmélet megfogalmazói, elsősorban Hobbes is átértelmezi a képviselet fogalmát. A képviselet, hobbes-i olvasatban annyit jelent, hogy valaki cselekszik valaki más nevében, aki felhatalmazást adott erre a cselekvésre. A társadalmi szerződés értelmében az emberek felhatalmaznak egy személyt, saját szuverén uralkodójukká emelik, és korlátozatlan képviselőjükké teszik őt, akinek döntései kötik a felhatalmazókat. A hobbes-i szerződés értelmében minden állam képviseleti jellegű.

Locke enyhít a szuverén uralkodó döntéseinek kötelező erején. A szerződés kizárja, hogy „bárki egyénileg hozzon ítéletet”, hogy bárki is maga legyen a bíró saját ügyeiben, hiszen a felhatalmazás során a közösség válik az emberek döntőbírójává. A közösséget képviselő testület nem rendelkezhet korlátlan hatalommal, ugyanis az abszolút állam, összeegyeztethetetlen a polgári társadalommal. A szerződés értelmében, véli Locke, a felhatalmazók jogában áll visszavenni a kiválasztottra ruházott hatalmat, ha nem a felhatalmazottak érdekében jár el.

Rousseau egyenesen megkérdőjelezi a tényleges képviselet lehetőségét, ugyanis a képviseleti intézmények a társadalom egy parányi részének akaratával helyettesítik a társadalom egészének akaratát, s egyáltalán nincs garancia a két akarat egybeesésére. A választás pillanatában a szavazók szabadok, azt követően azonban, idegen akarat alávetettjei. A képviselet éppen ezért, véli Rousseau, a nép tényleges önkormányzásának hamis pótszere.

Igaz, hogy a „választás” útján történő képviselet igénye egyre erősödik, de a 18. században is hangzanak el olyan vélemények, hogy a parlament tagjaival szemben „Nincs hatalmunk és nem parancsolhatunk nekik; nekik adtuk a hatalmat, hogy törvényeket alkossanak számunkra [...] De az ő tisztük megítélni, mely törvények a

7 Lásd Jain McLean: 'Képviseleti formák és szavazási rendszerek' In: Fábíán (szerk.), 1997: 25.

8 Ezzel kapcsolatban lásd G. Post (1964): *Studies in Medieval Legal Thought*, Princeton University Press In: Fisichella, 2000: 208.

legjobbak...”⁹ Maga Burke is kijelentette, hogy a képviselőt nem lehet megkötni kötelező jellegű utasításokkal.¹⁰ Az 1791 - es francia alkotmány is rögzíti, hogy a megyékben megválasztott képviselők az egész nemzet képviselői, és nekik semmiféle lokális megbízás nem adható. Az amerikai és a francia forradalmaknak köszönhetően egyfelől a képviselet az emberi jogok szerves részévé vált, s ez már igen közel kerül a „népképviselet” az „önrendelkezés” illetve az „önkormányzás” gondolatához, a „minden polgár közügyekbe való beleszólási jogának” alapjához, aminek intézményesült formája a modern demokráciák egyik alappillére. Másfelől azonban a képviselők „függetlenedési” folyamatának is szemtanúi lehetünk, amint arra a neves angol alkotmányjogász, Dicey is utal a 19. század második felében, mondván, hogy „A férfi nővé változtatásán kívül a parlament bármit megtehet”. (Dickerson - Flanagan 1990: 36).

A képviselet történeti fejlődésének vázlatos bemutatásából arra lehet következtetni, hogy a tárgyak, vagy jellemek színházi megjelenítésétől a képviselő azon szerepén át, hogy ő garanciát jelent az uralkodó döntéseinek elfogadására, egészen a képviselő „függetlenedéséig” hosszú az út, de a fejlődési ív mindenképp elengedhetetlen a képviselet fogalmának értelmezéséhez. Nem túlzás azt állítani, hogy ma a képviselők elsősorban nem a nemzet szóvivői, a képviselő testület inkább a nemzet szava (Fisichella 2000: 209).¹¹ Ettől függetlenül a képviselet fogalmának jelentése körül azonban máig ható viták folynak, s elsősorban a képviseleti demokrácia körül hangzanak el eltérő, gyakran egymásnak feszülő értelmezések. Egyesek szerint képviselet nélkül nincs demokrácia. Mások viszont azt állíthatják, hogy a szó szigorú értelmében vett „képviselet” nem létezik, vagy legalábbis illuzórikus, mert minden kormány manipulálja valamilyen mértékben a tömeget. Megint mások véleménye, hogy a „képviseleti kormányzás”, ha nem tökéletes formában is, mégiscsak megkülönböztethető a kormányzás más formáitól, vizsgálata ezért mindenképp indokolt.

Amint korábban is említettem, az elemzés során kiderül, hogy a képviselet fogalma több oldalról is megközelíthető, és számos szempont mentén csoportosítható. A választások arányossági számításainak szempontjából például igen fontos lépés a statisztikai képviselet és akaratú képviselet közötti különbségtétel. Az előbbi mennyiségre utaló kifejezés, s tulajdonképpen a megválasztott testület összetételét tükrözi, elsősorban politikai-ideológiai, másodsorban szociológiai szempontok mentén. A politikai - ideológiai szempont szerinti összetétel azt fejezi ki, hogy a szavazók által megválasztott képviselőtestület politikai (párt) tagoltsága milyen mértékben felel meg a társadalom politikai (párt) tagoltságának. A szociológiai összetétel ugyancsak a társadalom tagoltságát tükrözi, de nem politikai, hanem nemi, faji, nemzetiségi, illetve urbánus - rurális, középosztálybeli - termelőmunkás stb szempontok mentén. Ez esetben, ha a nő - férfi arány 50:50, a nemzeti többség - kisebbség 85:15, valamint a középosztály - munkásság 30 - 70, akkor hasonló arányok

⁹ Az idézet a London Journal - ban látott napvilágot, 1733 - ban. Lásd Fisichella, 2000: 209.

¹⁰ E kijelentés állítólag Burke, 1774 - es bristoli választási beszédében hangzott el. Lásd Fisichella, 2000: 209.

¹¹ A kollektív képviseletről a későbbiekben lesz szó.

megjelenése várandó a parlamentben is. A képviselet értelmében, tehát a megválasztott testület a társadalom lekicsinyített képmása. E „képmás-elméletből” ered az a gondolat, amely szerint a parlament a társadalom „mikrokozmosza”, vagy, ahogy Mirabeau gróf is mondta: „a Rendek úgy aránylanak a nemzethez, mint térképek a valóságos méretekhez: akár egész, akár rész, a másolatnak mindig ugyanolyan arányokkal kell rendelkeznie, mint az eredetinek.”¹² A képviselet e mennyiségi jelentése, vagy „statisztikai reprezentációja” akkor valósulhat meg, ha elvileg a nép bármely részének vagy egyedének a testületbe (mintába) való beválasztása egyforma eséllyel történhet meg. Ha ennek valószínűsége nem áll fenn, akkor a testület nem lesz reprezentatív a szó szigorú értelmében, vagyis a társadalom fontos rétegei¹³ nem ugyanolyan arányban lesznek megjelenítve a mintában, s ez esetben a társadalomról való „térképszerűsítés tökéletlen munka”, azaz a választás eredményeként létrejött képviselőtestület aránytalan lesz. A képviselet tulajdonképpen a statisztikai képviselettel indul, és ennek jelentős pszichológiai hatása van, hiszen a választópolgár megelégedéssel nyugtázhatja, hogy a politikai vagy szociológiai „egység”, amelynek ő szerves része, mennyiségileg kellő módon képviselve van a törvényhozásban. Kérdés, azonban, hogy milyen mértékben érvényesül az „önképviselet” elve, vagyis, hogy mi a garancia arra, hogy egy parlamenti képviselőnő például jobban képviseli a nők érdekeit, mint egy férfi.

Ez már az akarati képviselet, ami a meghatalmazó (szavazó) és meghatalmazott (megválasztott) sajátos viszonyára utal, s tulajdonképpen a választópolgár nevében történő képviselői döntésekben és cselekedetekben ölt testet. Leegyszerűsítve, a szavazó felhatalmaz valakit azért, hogy a képviselő az ő akarata szerint (vagy érdekében) tevékenykedjen. A politikaelméletben nagy vitákat eredményező kérdések merülnek fel a társadalom vagy a szavazók akaratának képvisellete kapcsán. Egyrészt, mekkora eltérés engedhető meg a meghatalmazó akarata és a meghatalmazott cselekedetei között? Más megfogalmazásban, milyen fokú eltérési lehetőséggel rendelkezhet vagy kell rendelkeznie a megválasztott képviselőnek? (Erre a kérdésre a későbbiekben, a képviselő szerepe kapcsán térek ki részletesebben). Másrészt, a demokráciákban a képviselet tulajdonképpen a választással történő megbízásból születik meg, így tehát a képviselet és a megbízás egymás közvetlen közelébe kerülő fogalmak. Amint Fisichella is figyelmeztet, azonban, nem biztos, hogy ez helyes vagy szerencsés párosítás, ugyanis, ha elfogadjuk a két fogalom ilyen szoros kötelékét, akkor a párosításban az is benne foglaltatik, hogy a választó olyan megbízást ad a „megválasztott - megbízottnak”, amit ez utóbbinak figyelembe kell vennie, akár olyan mértékben, hogy a képviselő a megbízást teljesítő küldötté válhat. Nem szabad azonban elfelednünk, mondja Fisichella, hogy kevesen tudják pontosan kifejezni határozott érdekeiket, kívánságaikat, preferenciájukat politikai igények vagy politikai elvárások formájában. Keveseknek van átgondolt, koherens álláspontjuk a közpolitikai kérdésekről, s kevesek rendelkeznek kellő információval a politikai szereplőkről, a

¹² Lijphart - Grofman (ed.), 1984: 89.

¹³ A társadalom fontos csoportjai többnyire etnikai, kulturális, vallási, nemi, faji szempontok mentén, illetve osztályok vagy életkor szerint különülhetnek el.

politikai struktúrákról, folyamatokról, procedúrákról, a képviselők döntési tevékenységéről, vagy épp a parlament működéséről. Mindez azt jelentheti, hogy a választó akarata és érdeke között nincs garantált összhang, mi több, a kettő között feszültségek is kialakulhatnak. Találón jegyzi meg Eulau, hogy a közösség „tudhatja esetleg, hogy mit akar, de nem biztos, hogy tudja, mire van szüksége”.¹⁴ A képviselő egyik fontos feladatává válik, ezek szerint, értelmezni, különbséget tenni a szavazó érdeke és akarata között, s a kettő közül választani. Alapvető kérdés tehát, hogy a képviselő megbízása a választópolgár akaratára vagy érdekére vonatkozzon inkább, ha a kettő nem fedi egymást? (Fisichella 2000: 212).¹⁵

A képviselet értelmezése tovább bonyolódhat, ha a statisztikai és az akarati képviselet viszonyát vizsgáljuk. Abban az esetben, ha a parlament statisztikai képviseletet jelent, de a testület nem teszi azt, amit a választók akarnak (itt nemzeti és lokális szint egyaránt szempont lehet), vagy fordított esetben, ha fennáll az akarati képviselet, de nem beszélhetünk statisztikai képviseletről, a fogalom két, egymástól eltérő értelmezésével állunk szemben. A két jelentés összemossa téves lenne, már azért is, mert a statisztikai képviselet fogalma inkább az arányos választási rendszerek irányába mutat, míg az akarati képviselet a többségi választási rendszerhez áll közelebb. A kérdés az, hogy kinek, és melyik fontosabb. Az előbbi a parlament összetételét vizsgálja, az utóbbi inkább a parlament döntéseire fókuszál. A választásokra levetítve, a statisztikai képviselet hívei inkább a választási eljárásra, a választások arányosságára koncentrálnak, míg az akarati képviselet mellett kiállók elsősorban a parlament tevékenységére figyelnek.

A demokrácia szempontjából a kettő ötvözte tűnik a legszerencsésebbnek. Amint John Adams korábban fogalmazta, a törvényhozó testületnek „a nép pontosan megfelelő képmásának kell lennie kicsiben, és úgy kell gondolkodnia, éreznie, érvelnie és cselekednie, mint ők.” (Pitkin: 60) Szavaiból kiolvasható a két fajta képviselet közötti különbségtétel, de a kettő együttlétének fontossága is. Tulajdonképpen Mirabeau gróf és Condorcet gondolatai is hasonlókat sugallnak, hiszen a „nemzet tükörképe” és a „legjobb” választás eredményeként a „nemzet valódi akarata” (*véritable vœux de la nation*) együtt, de mégis különválasztva jelennek meg szavaikban.¹⁶

Úgy tűnik, a képviselet szétválasztása statisztikaira és akaratira, a képviselet elméletének igen fontos lépése. A statisztikai képviselet (arányosság) a jelenre vonatkozik, számszerűségét a választási eredmények közzététele után pontosan lehet tudni. A képviselet e formájának mértéke egy cikluson át állandó, feltéve, ha nem történik valami rendkívüli esemény két választás között, amelynek következtében sort kell keríteni időközi választásokra.

14 H. Eulau - P.D. Karpis (1983): *Le componetnti della responsivita* In: Fisichella, 2000: 212.

15 Ez esetben nem kevés dilemmával szembesül a képviselő. Ha például a szavazópolgár egészségét igen komolyan veszélyezteteti a rendszeres alkoholfogyasztás, de ő mindenképp inni akar, akkor a képviselő vagy enged a polgár akaratának, vagy megkísérli minimalizálni a rendszeres alkoholfogyasztás lehetőségét. Ha a választó akaratának enged, akkor rövidtávon választásokat nyerhet, hosszú távon viszont a szavazó veszít. Ha azonban, a választópolgár akarata ellenében annak érdekeit próbálja szolgálni, nem biztos, hogy rövidtávon választásokat nyer.

16 Dieter Nohlen: 'Two Incompatible Principles of Representation', In: Lijphart - Grofman (ed.), 1984: 85.

Az akarati vagy érdek szerinti képviselés nem a jelenre, inkább a jövőre irányul, hiszen még akkor is, ha a képviseltek úgy vélik, vagy abban a hitben élnek, hogy ők képviselve vannak, erről csak a jövőben tudnak bizonyosságot szerezni, csak a hatalom tevékenységének eredményében tudják azt lemérni. Az akarati képviselés mértéke állandóan, esetről esetre változhat. Mérése azért is nehéz, mert a képviselés (amint azt a későbbiekben látni fogjuk) nem redukálható le képviselt - képviselő, vagy képviselő - kerület egyszerű viszonyára, hiszen jóval inkább a kollektív képviselésben ölt testet. Az akarati képviselés jelenre, illetve a jövőre vonatkozó bizonytalansága már önmagában is hordozza a fogalom poliszemikusságát.

A két fajta képviselés nem független egymástól. A mennyiségi képviselésnek nemcsak önmagában van jelentősége, hiszen pszichológiailag kihat az akarati képviselésre is. A kettő közötti szoros összefüggés azzal magyarázható, hogy ha a statisztikai képviselés megnyugtató a választópolgárok szemében, ha a választások arányos eredményeket hoznak, akkor a „képvisellettudat” erőteljesebbé válik. A tényleges képviselés gondolatának közös érzülete, az a meggyőződés, hogy „képviselve vagyunk”, erősíti továbbá a közösségtudatot, valamint az akarati képviselésbe vetett hitet és reményt, s a társadalom többsége viszonylagos megnyugvással könyveli el, hogy a képviselőtestületben akarata jobban fog érvényesülni, s érdekeit a hatalom jobban fogja szolgálni. Ez persze távolról sem olyan egyértelmű. Az viszont tény, hogy a statisztikai képviselésnek egyben legitimáló hatása is van a kormányra nézve, legalábbis egy ideig. Érdekes kérdésként merül fel természetesen, hogy ha egy nagyon aránytalan választási rendszer alkalmazása mellett a statisztikai képviselés igen szerény, de időközben a választópolgárok rájönnek arra, hogy érdekeik egészen elfogadható szinten képviselve vannak, azaz, ha a kormány „jól végzi dolgát”, akkor a demokrácia eszméje szerint melyik változat válik preferáltabbá.¹⁷

A képviselés elméletét komplexitását érzékelteti néhány további, egyszerűnek tűnő kérdés is: Mi a képviselő szerepe? Mit várnak el tőle a képviseltek? Milyen lehetőségek kínálóznak a képviselők és képviseltek számára? Tulajdonképpen kit vagy kiket is képvisel a képviselő? A képviselő szerepe kapcsán, egyesek szerint a képviselőnek az őt meghatalmazók akaratának kell hangot adnia a parlament előtt. Mások véleménye, hogy a képviselők túlnyomó többsége egyik - másik párt tagja, és a lojalitás kötelezi, hogy a pártpolitika irányvonala mentén cselekedjenek. Megint mások azt vallják, hogy ha a szavazók bizalmukkal jutalmazták meg, akkor engedniük kell, hogy szakmai rátermettségének megfelelően a képviselő saját belátása szerint hozza meg felelős döntéseit. A három szerep nem mindig van összhangban, mi több, ütközhetnek

¹⁷ Érdekesek Fisichella idevágó gondolatai. Szerinte beszélhetünk képviselés nélküli választásról (Pápa); választás nélküli képviselésről (Öröklés útján trónra kerülő király a nemzetet képviseli, vagy a nagykövet, akit nem választanak, hanem kineveznek, mégis saját államát képviseli külföldön); végül, választott képviselésről (A mai demokratikus törvényhozó testület megválasztása). E lehetőségek ellenére a képviselés fogalma történelmi és kulturális szempontokból a részvételhez kötődik. A részvétel pedig választást feltételez. A demokratikus képviselés választott képviselés. A részvétel elve másként nem valósulhat meg a demokráciában (leszámítva az elég ritka számba menő népszavazást).

egymással.¹⁸ Végül, de nem utolsó sorban, nem hagyható figyelmen kívül a képviselő azon sajátos szerepe sem, hogy a képviselet szimbolikus kifejezője legyen vagyis, képes legyen azt az érzést kelteni az emberekben, hogy akaratuk figyelembe vételével be vannak vonva a közügyekbe, és a felhatalmazottak valóban gondoskodnak róluk.

A képviselői szerephez kötődik továbbá az is, hogy a képviselet elvileg lehet egyetlen meghatalmazó és egyetlen meghatalmazott között, elképzelhető sok meghatalmazó és egyetlen meghatalmazott kapcsolatában (egyéni kerület), s végül, létrejöhet sok meghatalmazó és sok meghatalmazott között (parlament).

Az első lehetőség világos és egyértelmű, mert a két fél viszonylag könnyen meg tud egyezni egymással a képviselet belső tartalmán, az elvárások és elvégzések egyeztetésén (például ügyfél - ügyvéd kapcsolata). Ezzel a lehetőséggel nem kell bővebben foglalkoznunk, mert nem politikai jellegű képviselet.

A második esetben a dolog jóval bonyolultabb, hiszen a meghatalmazott több száz, vagy több ezer egyén képviselője, de a több képviselt akarata, igénye, érdeke távolról sem biztos, hogy összhangban van. A sokféle akarat és érdek akár tartós konfliktusban is lehet egymással. Ha viszont nincs egységes érdek vagy akarat, a meghatalmazottnak nincs lehetősége egységesen képviselni a sokaságot. A képviselőnek viszont kötődnie kell valamihez, s mindenekelőtt ezért világossá kell tenni, és a meghatalmazottnak pontosan kell tudni, mit akar a közösség, ha egyáltalán létezik koherens, közösségi akarat. Abban az esetben, ha a képviselőnek eltérő akaratokkal, álláspontokkal kell szembesülnie, a legkézenfekvőbb demokratikus megoldásnak ígérkezik az, hogy a meghatalmazott személy a közösség abszolút többségi akarata figyelembe vételével (és pártjának politikai irányvonala mentén) határozza meg önnön cselekvéseinek irányát.¹⁹ További problémát okozhat az abszolút többség akaratának értelmezése. Melyik többség akaratáról vagy érdekéről beszélünk? Arról a permanens többségről, amelyiknek sikerült akaratát érvényesíteni a választásokon az általuk preferált jelölt győzelmén keresztül, vagy arról az ad hoc többségről, amelyik az egyes közügyi problémák kapcsán áll össze és alkot többséget? Az ilyen ad hoc többség elvileg olyanokból tevődhet össze, akik a választásokon a győztes jelöltre szavaztak, illetve, akik a választásokon a vesztes oldalt preferálták, de adott közügyi kérdésben érdekeik szerint a többségoldalhoz kapcsolódnak. Természetesen némi gondot okozhat, ha vannak a választási kisebbségnek olyan tagjai, akik egyetlen vagy nagyon kevés kérdésben kerülnek „többségi státusba”. Elvileg egy másik gond lehet az is, hogy a választási többség azon tagjai, akik bizonyos kérdésekben nem tartoznak a többséghez,

18 Itt újból felmerül az akarat és az érdek esetleges különbözőségének problémája. Ilyen értelemben a szavazók akarata nem automatikusan „jó” a közösségre nézve. A szavazók önös céljainak, akaratainak maradéktalan, a közösségre nézve kevésbé szerencsés képviselete nem lehet célja egy olyan, demokratikusan megválasztott hatalomnak, amely munkája révén egyre növelni szeretné a társadalmi elégedettséget.

19 Remélve, hogy nem több álláspont között oszlanak meg az akaratok, mert akkor megtörténhet, hogy csupán relatív többségre futja a „közösségi akaratból”.

a képviselő „felhatalmazására” vagy „megbízására” hivatkozva akár árulásnak is minősíthetik az ad hoc többség akaratát vagy érdekét szolgáló képviselői döntést.²⁰ A harmadik lehetőség, tehát a sok választó és sok képviselő jelenléte. Ebben az esetben a törvényhozó testület tagjai együttesen alkotják a szuverén parlamentet, s a parlament többségének azonos szavazatának kell elvileg megjelenítenie a nép akaratát. Ez azt jelenti, hogy a parlament, mint a népszuverenitás megtestesülése, nem az egyes képviselők pusztá matematikai összege, hanem annál jóval több. Ebből adódik, hogy a képviselők együttes népképvisellete a meghatározó, nem pedig az egyes képviselők saját kerületeinek közvetlen képvisellete, még akkor sem, ha a képviselő saját kerületének választópolgáraitól kapja a megbízást. A képviselet, ilyen értelemben, amint korábban is említettem, nem szűkíthető le pusztán a képviselő - képviselt, vagy képviselő - kerület közvetlen kapcsolatára. Az is látszik, hogy a képviselet és a megbízás „közvetlensége” is feszültség forrása lehet. A kettő viszonyának vizsgálata során, fontos figyelembe venni, hogy a politikai képviselet kollektív jellegű, amiből legalább három következtetést lehet levonni.

Először, kevésbé fordul elő, hogy egy választópolgár igényei, érdekei, akarata soha ne kapjon képviseletet, ugyanis igényeinek, akaratainak egy részét más kerületek képviselői nagy valószínűséggel ki fogják fejezni. Több mandátumos kerületben valószínűsíthető, hogy a kerület más képviselői ugyanezt megteszik. Ha tehát a képviselet kollektív intézmény, s nem választó - képviselő vagy választó - kerület kétoldalú viszonyaként értelmezzük, akkor csökken annak valószínűsége, hogy egyik vagy másik választópolgár vagy csoport (legyen az kisebbségi) igényei, akaratai ne jelenítődjenek meg és fejeződjön ki a kollektív képviseletben.

Másodszor, a kollektív jellegből adódóan a képviselőnek nemcsak a képviselettel van dolga, hanem más képviselőkkel is, ugyanis az egyes problémák megoldása a képviselők együttműködését, és sajátos interakcióját (viták, alkuk, nyomások stb.) feltételezi. A képviselő egyben a képviseleti rendszer tagja, szerves része, és ezzel olyan sajátos feladatok és szerepek hárulnak rá, melyek az őt felhatalmazók akaratain túl és azoktól függetlenül is formálják magatartását, cselekvési irányát. Ezek szerint a képviselet nemcsak a képviselők és képviseltek viszonyában jelenítődik meg, hanem a képviselők egymás közötti interakcióiban is. Ebből következik, hogy a képviselők szelektálják a képviseltek érdekeit, akaratait, mivel a képviseleti rendszerben, e kollektív intézményben (testületben) egyfajta egyensúlyt kell teremteni a sokféle akaratok, érdekek, igények figyelembe vételével.

Harmadszor, a politikai képviselet nem korlátozódik egyetlen esetre, jóval inkább események sorozataiban jelenik meg, s mint ilyen, számos problémát orvosló folyamatos tevékenységben nyilvánul meg. A kérdések maguk is tagoltak, számos nagyobb területbe csoportosíthatóak (egészségügy, oktatás, külpolitika, szociálpolitika stb.), s elképzelhetetlen lenne, hogy minden képviselő, minden egyes kérdéssel közvetlenül és komolyan foglalkozzon. Ez nem is várható el tőlük. A kollektív képviselettel rendelkező testületet, tehát egyfajta munkamegosztás jellemez. Ez viszont megint nem cseng össze azzal az értelmezéssel, amelyet a képviselő - képviselt

20 A kérdés kapcsán lásd még: Fisichella 2000: 213.

közvetlen viszony követelne meg. Tudatában kell lennünk tehát annak, hogy egy képviselő tevékenysége jóval összetettebb, mint amennyi kifejezhető a képviselő és az őt megválasztó egyének, vagy a képviselő és a választókerület közvetlen kapcsolatrendszeréből, s ez természetesen bonyolultabbá teszi a képviselet értelmezését. E megállapítás elsősorban az akarati képviseletre nézve fontosabb, kevésbé vonatkozik azonban az arányosság szempontjából elsődleges statisztikai képviseletre.

Irodalom

- Balogh László Levente (2012): 'A politikai reprezentáció színeváltozásai'. In: Collegium Doctorem: Magyar Református Teológia. (8)
- Birch, A.H. (1971): Representation, London.
- Fisichella, D. (2000): A politikatudomány alapvonalai. (Ford. Soltész Erzsébet), Osiris, Budapest.
- Larsen, J.O. (1955): Representative Government in Greek and Roman History, Los Angeles.
- Lijphart A. - Grofman .B. (ed.)(1984): Choosing an Electoral System: Issues and Alternatives, Preager, New York, London.
- McLean, I.: 'Képviseleti Formák és szavazási rendszerek' In: Fábíán György (szerk.) (1997): Választási rendszerek. Osiris, Budapest.
- Pennock, J.R. - Chapman J.W. (eds.) (1968): Representation, New York.
- Pitkin, H.F. (1967): The Concept of Representation, Berkeley.
- Sartori, G. (1999): Demokrácia, Osiris Kiadó, Budapest.
- Sartori, G. (2003): Összehasonlító alkotmánymérnökség. ((Ford. Soltész Erzsébet), Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Thomas Hobbes (2001): Leviatán. (Ford. Vámos Pál), Kolozsvár, Polis Könyvkiadó

TAKÁCS ERZSÉBET

A későmodernitás francia koncepciói a hazai ifjúság-, oktatás-, családszociológiai kutatások tükrében¹

Jelen tanulmány a Modernizáció a rendszerváltozás utáni Magyarországon c. OTKA-kutatás részeredményét ismerteti. E kutatás célja a rendszerváltás utáni társadalmi folyamatok értelmezése a modernizáció perspektívájából. Előzetesen összegeztük azokat a modernizációelméleti igénytel fellépő – itthon kevésbé ismert – angolszász és francia társadalomkoncepciókat, melyek segítségével az elmúlt húsz-huszonöt évben született hazai szociológiai kutatások eredményei a modernizáció perspektívájából újraértelmezhetők (Rényi – Sik – Takács 2014). Az itt olvasható tanulmány a feldolgozott elméletek hazai kontextusban releváns aspektusaira koncentrálnak az ifjúság-, az oktatás- és a családszociológia vonatkozásában. Kiinduló problémaként az ifjúsági munkanélküliség, az iskoláztatási és munkavállalói gyakorlat radikális átalakulásának kérdéskörét határoztam meg. Arra voltam kíváncsi, hogy a nyugati elméletek megközelítései felől hogyan ragadható meg a fenti problémakör a rendelkezésre álló hazai empirikus vizsgálatok segítségével, a szocializáció különböző kereteit – család, iskola, munkahely, barátok – vizsgálva. Természetesen tudatában vagyok, hogy e tanulmány nem képes áttekinteni az elmúlt 25 év összes kutatását e három aldiszciplínára vonatkozóan. (Például számos kapcsolódó terület – devianciák, vallás, szabadidő, egészségpszociológia – nem, vagy csak érintőlegesen szerepel.) A felhasznált hazai kutatásokat elsősorban a kortárs nyugati szakirodalmat leginkább foglalkoztató tematikák – identitásépítés, sokrétű szocializáció, autonómia, szingularizáció, projekt-kapitalizmus, intézmények hanyatlása, szerepzavar, anómia, az egyén fragilizációja – mentén válogattam össze,² másodsorban próbáltam a hozzáférhető legfrissebb kutatási eredményeket felhasználni.

A család szocializációs közegének néhány változásáról

A rendszerváltozást követően a tömeges munkanélküliség sokszerűen érte a társadalmat.³ A rendszerváltozást megelőzően magától értetődő életút minta volt 18 éves korban befejezni az iskolai tanulmányokat, állást vállalni, előbb-utóbb családot alapítani, önálló, „felnőtt” életet élni. A 90-es évekre felnőtté váló nagy létszámú

¹ A tanulmány elkészítését az OTKA – K 105076 támogatta. Ezúton is köszönöm Fényes Hajnalkának és Somlai Péternek a kézirat kapcsán tett észrevételeiket.

² Ezekről részletesen Takács 2012, Rényi – Sik – Takács 2014.

³ A problémára sem az állam, sem az önkormányzatok nem készültek fel, a munkanélküliség kezelésére hivatott intézményrendszert például a probléma tömegessé válásával egy időben kezdték kialakítani (Laki 2006: 186).

korosztályokat ekkor kimondottan magas munkavállalási hajlandóság jellemezte (Laki 2006: 185-186).⁴ A családok egyáltalán nem voltak felkészülve az iskoláikat befejező, de elhelyezkedni nem tudó gyerekek – akár huzamosabb ideig tartó – eltartására, sőt, a szülőket is sújtó tömeges munkanélküliség miatt éppen hogy gyerekeik mielőbbi munkavállalását szorgalmazták. Ez azonban nem volt könnyű feladat: a 25–29 éves korcsoportba tartozó fiataloknak átlagosan a fele keresett már munkát hiába (az Ifjúság 2000 vizsgálat adatait idézi Laki 2006: 186).⁵ A korábban elterjedt és bevált iskolázási és munkavállalási gyakorlat folytatása így a legtöbbször akadályokba ütközött,⁶ s a keresőképes fiatalok parkoltatása nemcsak anyagilag, de pszichológiailag is váratlanul érte a családok többségét. Sem tapasztalataik, sem mintáik nem voltak a helyzet megoldására vagy áthidalására, s ezek a kifejezetten a külső körülményekből eredő generációs feszültségek a családokban szerepzavarokhoz, frusztrációkhoz, az autonóm cselekvési és döntési helyzetek beszűküléséhez is vezethettek. Nemcsak a fiatalok, hanem sokszor a középkorú szülők generációi is új életútmenták barkácsolására kényszerültek,⁷ s nemcsak maguknak az érintett fiataloknak, hanem a szüleiknek is szembesülniük kellett a korában természetesnek vett felnőtt lét mibenlétének megkérdőjelezésével. Hiszen hiába válik valaki jogilag nagykorúvá, ha nem képes a saját háztartás vitelét megalapozó anyagi függetlenség biztosítására, vagy önmagát felnőttként elfogadni, önállóan döntéseket hozni (Vaskovics 2000: 9). Ma pedig a 15-29 évesek európai fiatalok közül a magyarok gondolják legnagyobb mértékben, hogy azért nem tudnak időben elköltözni otthonról, mert anyagilag nem engedhetik meg maguknak (Király – Paksi 2012: 68): fiatalok 71 százaléka él a szüleivel, s az önálló háztartás lehetőségének az esélye 2008 óta csak romlott (Domokos 2013: 27.). Amennyiben a fenti kritériumokat tarjuk szem előtt, a közös fedél alól történő leválás sem jelent automatikus felnőtt státuszt, hiszen az anyagi-pénzügyi leválás 2004-ben például a fiatalok kevesebb, mint felére volt jellemző, miközben 29 százalékuk már szüleitől külön élt (Máder 2009: 113).⁸ Nem is beszélve az elköltöző, majd visszaköltöző fiatalokról. A szülői támogatás még a különköltözéssel is meghatározó marad, az új háztartások 80 százaléka kapott

⁴ A legutóbbi kutatás szerint rendkívül alacsony, 3 százalék azoknak a fiataloknak az aránya, akik tanulás vagy GYED mellett vállalnak munkát (a tendencia 2008 óta csökkenő, Gazsó 2013: 129-130.). Jelenleg a teljes 15-29 éves korosztály 41 százaléka kizárólag tanulmányaira koncentrál, míg közel ugyanennyien dolgoznak (38 százalék), a maradék nem tanuló és nem dolgozó fiatalok aránya 19 százalék. A megkérdezettek többsége (58 százalék) annak ellenére sem keres munkát, hogy nem dolgozik (Székely 2014: 21). Megközelítés kérdése, hogy mindezt posztadoleszcens viselkedésként vagy a lehetőségek racionális felméréseként interpretáljuk.

⁵ Az Ifjúság 2012 kutatás szerint a nem tanuló ifjúság körében 42 százalék azok aránya, akik életük során már voltak munkanélküliek (Gazsó 2013: 147, 6. tábla), a munkát vállaló fiatalok jó része pedig csak átmenetileg képes megkapaszkodni a munkaerőpiacon (Laki 2011: 121). A magyar fiatalok európai viszonylatban is kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzetéről lásd például Király – Paksi (2012: 62).

⁶ „A szülők zöme az államszocializmusban bevett módon a fiúknál szakmunkás-bizonyítványban, a lányoknál szakközépiskolában gondolkodott” (Laki 2006: 186).

⁷ Magyarországon is egyre kevésbé van értelme az életüteseményekből standardbiográfiát összeállítani, mivel azok egyre kevesebb fiatalra illenek (Lásd: Kabai 2006, 2007, Somlai 2007).

⁸ Ez a kutatás hívja fel arra is a figyelmet, hogy a fiatalok 29 százaléka jóllehet dolgozik, még a szüleivel él (Máder 2009: 114).

továbbra is pénzbeli segítséget, és a két háztartás közötti kommunikáció is kifejezetten intenzív maradt (Kacsuk 2004, idézi Somlai 2007: 38). A 2000-es évek közepén önálló egzisztenciával és önálló háztartással a fiatalok 20 százaléka rendelkezett (Máder 2009: 113-114).

A felnőtté válás ismérvei egyre nehezebben határozhatóak meg, a korábban természetesnek vett életút állomások szét-, vagy éppen összeesnek: gondoljunk például a tanulás-munkavállalás-családalapítás időben mindjobban összegabalyodó, esetleges alakulására.⁹ Kérdés, hogy a fenti – általában Vaskovics László nevéhez kötött – ismérvek problematikussá válásával milyen kritériumok alapján határozható meg az érett (felnőtt) személyiség? A francia ifjúság- és családszociológiai szakirodalomban többen is arra a következtetésre jutnak, hogy talán nincs is értelme ilyen demarkációnak, mivel nem is létezik „koherens, egységes énként” felfogható egyén (Lahire 1998, 2012, Kaufmann 2001).

E probléma megoldására tett kísérletet a legutóbbi nagymintás Ifjúság kutatás adatainak felhasználásával Nagy Ádám (Nagy 2013). Nagy különböző ismérvek alapján biológiai, pszichés és társadalmi érettség kategóriákat állított össze. A biológiai érettséget a szexuális élet megkezdése jelentette, a pszichés érettséget az alábbiak: élete fontos kérdéseiben önállóan dönt, konkrét tervei vannak a jövőre nézve, mindig számol a döntései lehetséges következményeivel, és felnőttnek érzi magát. A társadalmi érettség tekintetében a családi állapot számít (független-e vagy együtt él házastársával/élettársával), a saját gyermek (nincsen avagy van) és önálló háztartásban él-e (együtt él szüleivel/nevelőszüleivel/nagyszüleivel, vagy önálló háztartásban él) (Nagy 2013: 43-46.). Adatai a következők:

1. számú ábra:

	biológiai érettség	pszichés érettség	társadalmi érettség
15-19 évesek	50%	30%	9%
20-24 évesek	93%	59%	28%
25-29 évesek	97%	69%	63%

Forrás: Nagy 2013: 46.¹⁰

⁹ Különösen igaz ez családalapítás felnőtté válás-kritériumára. A házasság és a gyermekvállalás mint a felnőtt lét egyik meghatározó eleme a nyugati szakirodalomban már a 80-as években kérdésessé vált. Hazánkban ma a lakosság több mint 70 százaléka véli úgy, hogy a szülővé válás nem lényeges szempont a felnőtté váláshoz (szemben a legtöbb poszt szocialista ország lakóinak vélekedésével) (Paksi – Szalma 2009: 100). A korai gyermekvállalást ma elsősorban „a szegényes gazdasági erőforrásokkal és bizonytalan munkahelyi kilátásokkal rendelkező nők” választásaként tartja számon a szakirodalom, szemben az iskolázottabb nők gyermekvállalást halasztó magatartásával (például Róbert – Bukodi 2005: 211, Hollós – Bernardi 2009). A bizonytalanság és a munka átalakuló világának gyermekvállalásra és a családi életre tett – a későmodernitás szociológiai szakirodalmában tárgyalt – hazai hatásáról egy későbbi tanulmányban részletesen írok.

¹⁰ A 15-29 éves korosztály 81 százaléka tehát biológiailag, 54 százaléka pszichológiailag, 35 százaléka pedig szociológiailag is érett (Nagy 2013: 45).

Látható, hogy mind a Vaskovics-tanulmányban használt (Vaskovics 2000), mind a fenti érettség/felnőtttség definíció egyre több szubjektíven értelmezhető (pszichológiai) kritériumot tartalmaz.¹¹ Kinek mit jelent vajon az önálló döntéshozás? Mit jelentenek ma a konkrét tervek? Milyen jövőre nézve?¹² Tegyük hozzá, hogy az említett kutatások a fiatalok önbevallásán alapuló adatfelvételek. Ezt azért tartom fontosnak megjegyezni, mivel az autonómia (igénye) nemcsak ilyen-olyan definiálási kísérlet szempontjából jelentős, hanem a későmodern szociológiai szakirodalom meghatározó kulcsfogalma. Számos kutatásból ugyanis úgy tűnik, hogy a hazai fiatalok – kényszerűség vagy egészséges öntudat okán – egyre számosabb és egyre meghatározóbb kérdésekben döntenek önmaguk.

Az iskola szocializációs közegének néhány változásáról

„Magyar sajátosságnak tekinthető, hogy az emberek a nevelésen belül kitüntetett szerepet tulajdonítanak az iskolának” – írja Szabó Ildikó egy tanulmányában (Szabó 1999). Egy 1996-os vizsgálatra hivatkozva megállapítja, hogy megkérdezettek több mint fele szerint a fiatalok személyes és társadalmi fejlődésében az iskolának és a családnak ugyanakkora felelőssége van, további 28 százalékuk pedig az iskola nagyobb felelősségét tartaná kívánatosnak.¹³ E kutatás szerint a tanárok a barátoknak és a tévének tulajdonítják a legnagyobb befolyásoló erőt, s valamivel kisebbnek látják az iskola szerepét, mint a szülők. Számukra a legfőbb szocializációs tényezőt jelentő barátok után a család következik, s csak legvégül az iskola. Szabó szerint „az, hogy [a tanárok] az iskola szerepét kisebbnek látják, finoman jelzi, hogy ez a szerep nem látszik egyformának «kívülről» és «belülről», és hogy ez adott esetben feszültségek forrása lehet”. Az is világosan kiderül, hogy „Magyarországon nem alakultak ki világosan a család és az iskola közötti munkamegosztás szabályai. A társadalom hajlamos az iskola szerepének túlértékelésére a tanulók személyiségének formálásában, amelyet az iskola megismerésítői, a tanárok megpróbálnak hárítani” (uo.). Más, frissebb kutatások is arra mutatnak rá, hogy leginkább az iskola feladata (lehetne) az elégtelen családi szocializáció korrekciója (Balázs – Kocsis – Vágó 2011). A lakosság elsősorban a tisztességre, erkölcsre nevelést és egy jó szakma elsajátíttatását tartja az

¹¹ A biológiai és pszichológiai sajátosságokra, illetve a társadalmi hatásokra épülő definíciókat például egyre gyakrabban közelítik meg az önmagunkért, illetve a másokért történő felelősség(vállalás) irányából is, mely egyszerre jelenti a döntéshozatalt és a döntésekkel járó felelőségek számbavételét (Nagy 2010a). (Érdekes adalék, hogy egy ifjúságszociológiai konferencián a fiatalok identitását tárgyaló munkacsoportban összeülő mintegy 20 ifjúsági szakember is a felelősségvállalást és az önálló döntéshozatalt jelölte meg a felnőtttség kritériumaként. Összebeszélünk. Ifjúságügyi kongresszus, 2014. október 30-31.)

¹² A kritériumokkal szemben számos további kérdés felvethető: például a látogató partnerkapcsolatban élők társadalmilag érettnak vagy éretlennek számítanak? (Magyarországon mintegy félmillió ember él LAT-kapcsolatban, ezek 2/3-a szüleiével él. Lásd Kapitány 2012). A tanulmánynak azonban nem célja semmilyen definíciós kísérlet bírálata, hiszen mindenki tisztában van folyékony modernitásunk gyorsan változó állapotában kereteket kijelölő próbálkozások nehézségeivel.

¹³ Az érettséggel nem rendelkezők és – meglepő módon – a konzervatív pártok hívei hárították a legnagyobb felelősséget az iskolára, a legkisebbet pedig a diplomások (Marián 1997).

iskola legfontosabb feladatainak (Lannert 2012: 28). A pedagógusok által is fontosnak tartott feladatok az anyanyelv megfelelő elsajátítása és a tisztességre, erkölcsre nevelés. Ugyanakkor a tanárok előrébb rangsorolják az iskola feladatai közt a gondolkodás és az értelem fejlesztését, a tanulás tanítását, az egyéni képességek fejlesztését, a másokkal való együttműködésre nevelést és a szeretetteljes bánásmódot (Lannert 2012: 27), de a lakossághoz képest kevésbé tartják az iskola feladatainak a szexuális nevelést, a versenyszellem erősítését, mint ahogy a politikai, állampolgári nevelés terén is látványosan kivonulnának az iskola terepéről (Lannert 2012: 28-29).¹⁴ Szabó szerint további vizsgálatokra lenne szükség az iskola iránti túlzott elvárások feltárására, mivel csak sejteni lehet, hogy ezt az egzisztenciális kényszerek következtében túlzottan leterhelt és szabadidőhiánnyal küzdő családok átalakulása, illetve a rendszerváltozást követő értékváltozások feldolgozatlansága váltotta ki.¹⁵

Úgy tűnik, hogy a magyar iskolák nem felelnek meg a társadalmi elvárásoknak, hiszen az oktatás megítélése 2002 óta folyamatosan romlik.¹⁶ A legfrissebb vonatkozó adatok azt mutatják, hogy a rendszerváltás óta még soha nem volt ilyen negatív az oktatás színvonalának a megítélése: lakosság egyötöde tartja azt rossznak vagy nagyon rossznak (Lannert 2012). Szakértők azonban úgy vélik, hogy „az adatok mögött elsősorban nem az oktatás színvonalának változását, mint inkább a közintézmények iránti általános elégedetlenséget, bizalmatlanságot feltételezhetjük”, illetve 2009-re jelentősen felerősödő változás iránti szükségletet (Török – Szekszárdi – Mayer 2011). A társadalom egészére jellemző rossz közérzet és a kutatási adatokkal is alátámasztott súlyos bizalomhiány az oktatási intézményeket sem kímélte: ezek számos tekintetben egyre kedvezőtlenebb társadalmi környezetben végezheték munkájukat.¹⁷ A kutatás arra is rámutat, hogy az iskolák egy részében a tanároknak már olyan „komoly – korábban szinte csak a felnőtt-társadalomban létező – devianciákkal kell számolniuk, amelyek kezelhetetlensége és kezeletlensége komoly akadályt jelenthet a minőségi oktatásra törekvés terén” (Mayer 2009).

Kérdés persze, hogy a hazai társadalom mikor tart sikeresnek egy oktatási intézményt? Milyen elvárásokat támasztanak a diákok és a szülők egy-egy iskolai intézmény vonatkozásában?

Az iskolával szemben támasztott egyre növekvő mértékű társadalmi elvárás nemcsak a diákok általában vett szocializációja, hanem a magasabb végzettség megszerzése, s a sikeres, versenyképes életpálya megalapozásában jelennek meg.¹⁸ E tekintetben az elvárások és a valóság ütközése különösen szembetűnő a szakképzések tekintetében:

¹⁴ A tanárok versenyhez való viszonya kifejezetten negatív (Fülöp 2009); a politikai, állampolgári nevelés negligálásáról lásd Csákó 2004, 2009, Csákó et al. 2010). A vallásos nevelést sem a lakosság, sem a pedagógusok nem tartják az iskola fontos feladatai közt számon (Lannert 2012: 29).

¹⁵ A felsoroláshoz az immár konkrét kutatásokkal is alátámasztott anómikus közhangulatot is hozzátehetjük (például Spéder – Paksi – Elekes 1998, Tóth 2009, Székely et al. 2012, Ságvári 2012).

¹⁶ Az Oktatókutató és Fejlesztő Intézet által 1990 és 2009 között végzett lakossági felmérések adatai (Török – Szekszárdi – Mayer 2011) és Lannert Judit kutatása (Lannert 2012) alapján.

¹⁷ Az általános közérzetet érzékeltető több gazdasági (pl. a munkanélküliségi) és humán fejlettségi indexet (HDI) nézve 2005-től romlás vagy stagnálás tapasztalható (Lannert 2012).

¹⁸ A diploma önmagában bérelőnyt jelent, függetlenül attól, hogy a végzettségnek megfelelő vagy attól lényegesen eltérő területen helyezkedik el a munkavállaló (Kertesi-Köllő 2006, Róbert 2010).

leértékelődtek bizonyos, korábban tömegeket érintő iskolai bizonyítványok és ismeretek – például a szakmunkásképzés –, ugyanakkor a fiatalok jó része kerül még mindig a munkaerőpiacon már eladhatatlan vagy legalábbis nehezen eladható végzettséget adó iskolatípusba. Ezek a – többségükben – szakmunkásképző iskolák már nem tudnak az általuk támasztott elvárásoknak megfelelni: „jószerivel munkanélkülieket képeznek”. Ez azzal a következménnyel járt, hogy ez az iskola „egyfajta «reményvesztettség» szocializálta az érintett fiatalokat” (Laki 2006: 194).¹⁹ A sikeres pályaválasztás reményében a diákok szülei (és növekvő mértékben maguk a diákok is) egyre több erőfeszítést tesznek az iskolai oktatás hiányosságainak bepótlására. Ezt különórák keretei között, mintegy „második iskolában” igyekeznek megtenni. Ezt „a tanulók mintegy 60 százalékát érintő különórák rendszerét az alapiskolai oktatás súlyos funkciózavaraként értelmezhetjük” (Gazsó 2006: 213, lásd még Kiss 2011).²⁰ Az oktatás egyre fokozottabb piacosodása azzal jár, hogy például a felsőoktatás költségterítéses oktatásába az anyagi erőforrásokkal rendelkező szülők viszonylag könnyen bejuttathatják az elvárt tudásnál kevesebbel rendelkező gyermekeiket (uo.).²¹

Mielőtt rátérnénk a pályaválasztásnak és a foglalkozásválasztásnak a fiatalok szocializációjában betöltött szerepére, röviden ejtsünk szót az iskola ismeretátadó, képességfejlesztő szerepéről is.

Csákó Mihály tanulmányából az derül ki, hogy a kutatása során megkérdezett középiskolásoknak a negyede-fele – megýenýként eltérően – érezte úgy, hogy nem kapott számára fontos társadalmi ismereteket egyik tantárgy tanulása során sem: akár mert semmiféle társadalmi ismeretet ők maguk nem tartottak fontosnak, akár mert a fontosnak tartott ismereteiket nem a tanórákon szerezték (Csákó 2011: 105-106.).²²

¹⁹ Érdekes fejlemény, hogy a legutóbbi adatok szerint a lakosság véleménye az általános iskola utáni továbbtanulás irányáról a korábbiakban mért adatokhoz képest jelentősen megváltozott: még soha ilyen nagy arányban nem gondolták, hogy érdemes szakmunkásképzőben továbbtanulni. Ugyanakkor az érettségit adó formák népszerűsége csökkenni látszik (Lannert 2012: 40). (A szakképzésből lemorzsolódó fiatalokról lásd Mártonfi 2008 és Fehérvári – Martonfi – Török 2008, valamint az elsősorban az alsóbb társadalmi csoportok tagjaira jellemző önkirekesztés és önszelekció jelenségéhez Róbert 2000, Nyüsti 2012, 2013.)

²⁰ Az iskolai sikertelenség komplex problémakörére jelen keretek között csak utalásszerűen tudok kitérni. A diákok 10 százalékát is érintő predesztinált iskolai kudarc az iskolázási esélyegyenlőtlenségek szélsőséges formája: „az iskolai életút első lépcsőfokán az alacsony iskolázottságú társadalmi csoportok gyermekeinek 15–30 százaléka, a roma tanulóknak pedig több mint fele rendszerint olyan kudarcot szenved, amely eleve marginalizált társadalmi helyzetet, esetleg életre szóló munkanélküliséget vagy eltartottságot determinál.” (Gazsó 2006: 213) A nyolcvanas évektől kezdve hangsúlyozzák szociológusok, hogy Magyarországon megkülönböztetetten nehéz feladattal kell(ene) az általános iskolának megbirkóznia, mivel a tanulók csaknem kétötöde rendkívül alacsony iskolázottságú és egyéb szempontból is kedvezőtlen szociokulturális környezetből érkezik. „Ez a szociológiai háttere annak, hogy a szóban forgó tanulók jelentős része funkcionális analfabétaként fejezi be az általános iskolát. Mértékadó vizsgálatok igazolják, hogy az általános iskola jórészt képtelen az átlagtól lemaradó, a többieknel lassabban fejlődő gyermekek felzárkóztatására.” (Uott.)

²¹ Gazsó Ferenc adatai szerint a 2000-es évek közepén a már a hazai felsőoktatás hallgatóinak a fele jutott be a felsőoktatásba az anyagi előnyök átváltásával (Gazsó 2006: 222).

²² A kutató szerint ez csak másodsorban jelenti iskolai szocializáció deficitjét, elsősorban a magyar társadalom általános szocializációs deficitjéről van szó (Csákó 2011: 106.)

Abból a tényből, hogy a középiskolások negyede egyáltalán nem észleli társadalmi-politikai ismeretek forrásának az iskoláját, Csákó nem azt a következtetést vonja le, hogy ezek a tanulók semmit sem tanulnak e téren az iskolában, hanem azt, hogy amit megtanulnak, arról nem ismerik fel, hogy ma is releváns tudás (Csákó 2011: 107.).

Az iskolák képességfejlesztő hatékonyságát legrövidebben talán a PISA-mutatók fő hazai tendenciáinak bemutatásával tudom érzékeltetni.

Az ezredfordulót követő vizsgálatokból kitetszik, hogy a magyar tanulók a nemzetközi összehasonlításban természettudományból a középmezőnyben helyezkednek el, de matematikából már a nemzetközi átlag alatt, a szövegértés terén pedig mindig az utolsó harmadban teljesítenek,²³ s ezen a területen semmilyen elmozdulást nem történik (Balázs 2011). Sőt, a legutóbbi, 2012-es mérésre minden hazai eredmény romlott, és sem a nyomtatott, sem a digitális tesztekben nem éri el a magyar tanulók teljesítménye az OECD-átlagot egyik mérési területen sem (Balázs 2013: 75.). Konkrétumokra lefordítva ez azt jelenti, hogy a magyar diákok egyharmada nem, vagy csak nagyon kevésbé rendelkezik a mindennapokban eligazodáshoz szükséges legalapvetőbb készségekkel. Szövegértés tekintetében például a hazai diákok a szoros és pontos olvasásban a leggyesebbek, nehezebben megy a szövegektől eltávolodást igénylő feladatok végrehajtása: az ítéletek alkotása és a saját tapasztalatokkal való összekapcsolás (PISA 2010: 23). Ez azt jelenti, hogy a még mindig a nagymértékben a magolást és a lexikális ismeretek elsajátítását preferáló hazai oktatási rendszer nem, vagy kevésbé képes felkészíteni a diákokat az önálló problémamegoldásra.²⁴

Az iskola ismeretátadó funkcióján túltekintve, Szabó Ildikó kutatása összegzésében azt is megjegyzi, hogy „bizonyos érzelmi sivárság jellemzi azokat az elképzeléseket, amelyek a gyerekek iskolázásához kapcsolódnak a közgondolkodásban. Fontosabbnak tartják, hogy a gyerekek tisztelettudóak legyenek, mint azt, hogy kiegyensúlyozottak vagy éppen magabiztosak. Sem a társadalmi környezet, sem maguk a tanárok nem tartják fontosnak az iskolában a játékot [...] és a szeretetteljes bánásmód is viszonylag háttérbe szorult az iskola iránti elvárások sorában.” (Szabó 1999). Maguk a diákok – egy nemzetközi vizsgálat szerint – más országokkal összevetve rendkívül kis számban tartják magukat jó vagy nagyon jó teljesítményűnek. Mivel a diákok önértékelése nem kis mértékben a tanároktól is függ, nem meglepő, hogy a kutatások arra hívták fel a figyelmet: Magyarországon a tanári értékelési stílusok nagyon kis mértékben támogató jellegűek (Török – Szekszárdi – Mayer 2011).

Az iskola fő feladata ezek szerint a munkára, jövődől foglalkozásra felkészítés,²⁵ mely munkához a magyarok leginkább az instrumentális értékeket, a megélhetéshez, anyagi javak beszerzéséhez kapcsolható értékeket kötik (Medgyesi és Róbert 2002, Tóth 2001). A foglalkozásválasztás során mind a szülők, mind a diákok elsősorban egy

²³ A természettudományos tárgyak elavult szellemű és unalmas iskolai oktatása különösen nagy gond, melynek egyenes következménye a matematikai, műszaki és természettudományos karriernek népszerűtlensége (Kurkó 2008, Fábri 2008, Réti 2011).

²⁴ Most nem tárgyaljuk PISA-tesztek negatív magyar sajátosságait: az iskolák közötti hatalmas teljesítménybeli különbségeket, iskolai teljesítmény meghatározottságát az ún. családi háttér index függvényében, a magyar iskolarendszer szegregáltságát (ehhez lásd Lannert 2008, 2012).

²⁵ A munkára felkészítés nemcsak az iskola, hanem a család egyik legfontosabb feladata is. Tóth Olga mutatott rá erre a családok értékátadásáról írt, klasszikussá váló tanulmányában (Tóth 2001: 453).

biztos keresettel kecsegtető a piacképes diploma megszerzésének esélyét mérlegelik. A felsőoktatásba jelentkező diákok választási szempontjainak sorrendjében ezt szorosan követik a viszonylagos önálló életvitelt segítő hallgatói juttatások (Jancsák – Polgár, 2010).²⁶

Több kutatás is arra hívja fel a figyelmet, hogy a pályaválasztás egyre nagyobb mértékben a fiatalok önálló döntése.²⁷ Ez egyfelől az autonómiának a magyar társadalomban is többé-kevésbé normává alakuló szerepével magyarázható (Ehrenberg 1995), másfelől döntéskényszerrel: a szülők – és különösen a tanárok – nehezen tudnak segíteni a diákoknak a foglalkozások vagy egy szak kiválasztásában, vagy mert elavult ismereteik vannak, vagy mert nem képesek követni a folyamatosan változó oktatáspolitikai változásokat. Arra vonatkozóan is lehet adatokat találni, hogy az alacsonyabban iskolázott szülők kevésbé vesznek részt a tanulók középfokú továbbtanulási döntésének formálásában, egyrészt mivel nem tudnak biztos szakmát ajánlani gyerekeknek, másrészt a családi szokások alapján korábban adják át az önálló döntés felelősségét gyermekeiknek, mint a magasabban iskolázottak szülők (Török, 2008; Szabó–Bauer, 2009, Singly 2006).

Egyre több szerző gondolja úgy, hogy a fiatalok szakmaválasztásában egy „tudatos fogyasztói szerep” erősödik fel (Jancsák – Polgár: 2010, Somlai – Bognár – Tóth – Kabai 2007). Interpretáljuk bár e tendenciát akár a fiatalok autonómiájának jeleként, akár „a generáció immunválasznak a társadalmi válság jelenségeire” (Jancsák – Polgár: 2010: 28, lásd még Kopp – Skrabski 2008), nem látom általánosíthatónak a fiatalokra nézve. Miközben az egyik kutatás azt szögezi le, hogy „a válaszok megoszlásából jól látszik, hogy a »mindegy hogy mit, csak tanuljak« értéorientáció már a múlté” (Jancsák – Polgár: 2010: 27), a másik a továbbtanulási tervek elmúlt négy évben tapasztalt drasztikus csökkenéséről ír (Nyüsti 2013: 94). Lannert Judit a szülők továbbtanulás iránti attitűdjében mért meglepő fordulatot: „jelentősen megnőtt azok aránya, akik szerint nincs jelentősége annak, hogy milyen iskolában tanul a gyerek” (Lannert 2012: 40-41.). Az Ifjúság 2012 adatai pedig jelentős elbizonytalanodást

²⁶ Jancsák Csaba és Polgár Zsuzsanna 22 tételes szempontrendszer alapján vizsgálták a választási szempontokat kérdőíves felmérés segítségével, mind diákok, mind tanáraik megkérdezésével. E két adatsort összevetve azt emelik ki, hogy „a fiataloknál első helyen álló tényező, a »piacképes diploma« a tanári rangsorban harmadik helyen áll, a fiatalok listáján másodikként szereplő »hallgatói juttatások« tényezőként a tanároknál csak a tizenharmadik” (Jancsák – Polgár, 2010, 29. o.). Kiss Paszkál tanulmánya szerint a már a felsőoktatásban tanulók számára a pálya kiválasztásánál legfontosabb az érdeklődés, amit a további tanulmányokkal és a könnyebb elhelyezkedéssel kapcsolatos szempontok követnek. Kiss nagy különbségeket talált abban, hogy az egyetemet végzettek a jó presztízsű iskolát, pályát választottak, ami egyben az érdeklődésüknek is megfelelt, míg a főiskolások sokkal inkább a „mindenáron” való továbbtanulásra utaló olyan iskolákat, pályát választottak, ahova könnyű a bejutás. A szerző szerint ez arra utal, hogy „a továbbtanulással kapcsolatban egy sikerorientált, a felsőoktatásban is a minőséget kereső és egy, a felsőfokú végzettséget magát célként kitűző attitűd keveredik, ebben hangsúlyeltolódások is mutatkoztak a főiskolai és az egyetemi végzettséggel rendelkező fiatal felnőttek között.” (Kiss 2011: 91.)

²⁷ Tóth Olga 2001-es írásában kétkedve fogadta el a szülők állítását, miszerint az esetek felében a gyerekeik döntenek a továbbtanulásról (Tóth 2001). Az utóbbi évek számos vizsgálata azt mutatja, hogy a diákok egyre gyakrabban választják ki maguk a továbbtanulás irányát, akár közép-, akár felsőfokon. (Máder 2009, Jancsák – Polgár 2010, Takács – Vicsek – Pál 2013)

mutatnak a (tovább)tanulási terveket illetően: míg korábban csupán minden negyedik 15-29 éves fiatal volt bizonytalan a továbbtanulásában, addig 2012-ben legalább minden harmadik (Székely 2014: 21).

Mindezek nyomán többféle következtetés is levonható. Egyfelől a fiatalok egy része egyre tudatosabban – vélhetően egyre több erőfeszítéssel – igyekszik biztosnak/jól fizetőnek tartott szakmát/szakot választani. Másfelől egyre többen számolnak le a felsőoktatásban szerezhető képzések, a „diploma” azonnali egzisztenciát biztosító illúziójával. Harmadrészt egyes társadalmi csoportok fiataljai számára a továbbtanulás egyáltalán nem tud alternatívaként megjelenni. Nyilvánvaló, hogy az állam visszavonulása az oktatás területéről nem csupán az államtalanítás és a demokratizálódás várt folyamatait indította el (Laki 2006: 199), hanem a későmodernítésra egyébként is általánosan jellemző intézményi válságot mélyítette el. Látható, hogy miközben az iskola feladatait illetően a rendszerváltozást követően egyre sokasodtak az elvárások, látványos bizalomvesztés is bekövetkezett. Elgondoltató, hogy az oktatás intézményeit is elérő, a gazdasági-politikai rendszerrel kapcsolatos általános, rendszerszintű elégedetlenség különösen a fiatalok körében magas, miközben a világ más tájain az elégedetlenség az életkor növekedésével erősödik (Tóth István 2009).

Az intézmények válságának a magyar helyzetre is alkalmazható társadalomelméleti magyarázata François Dubet elmélete az intézményes program hanyatlásáról (Dubet 2002, Takács 2012: 16-17, Rényi – Sik – Takács 2014), valamint Giddens teóriája szakértői tudás státuszának megingásáról (Giddens 1990, 2013, Sik 2013, Rényi – Sik – Takács 2014). Dubet szerint az egyéneket szocializáló, s a társadalom koherenciáját is biztosító „intézményes program” napjainkban hanyatlóban van. Az intézményes program lényege, hogy az egyének szocializálását az erre a feladatra szakavatott és elhivatott szakmabeliek végzik, akiknek professzionális tevékenysége a szocializált, egyszersmind autonóm szubjektum létrehozására irányul. E koncepció szerint a tanítók, tanárok, ápolók, szociális munkások, mediátorok, felnőttoktatók feladata egyszerre konform és kritikára képes individuumok kialakítása. Ez a paradox törekvés ma feszültséget szül a szocializáció és az autonomizáció között. Az egyén autenticitása manapság egyfelől az autoritások – legyen ez akár tanári, akár szülői – megkérdőjelezéséhez vezet, másfelől az intézményes programhoz csatlakozóktól megkövetelt fegyelem, odaadás, elhivatottság megingásához is. Ezek a szakmák alapjaikban rendülnek meg, ahogyan képviselőik szembesülnek a megváltozott körülményekkel, és képviselőik e folyamat során maguk is átalakulnak. Az intézményi program kezdetben univerzálisként felfogott értékei – gondoskodás, egyenlőség, tudományos haladás – már nem képezik az intézményes program alapját, legjobb esetben is inkább csak egy funkcionális szerep betöltéseként jelennek meg. Mindezek a tendenciák nehezen férnek össze az intézmények hagyományos működésével. Az intézmények tevékenységüket immár nem a hatékonyság, az igazságosság vagy az autenticitás kritériumaira alapozzák. Ez egyfelől morális dilemmák folyamatos felvetődésével jár az eljárásokra vonatkozóan, másfelől átalakítja a népesség bizonyos kategóriáival kialakított kapcsolatokat. Az intézményes program hanyatlásával bizonyos hatalmi, alárendeltségi viszonyok is fellazulnak – lásd a tanár-diák, orvos-

beteg, szociális munkás-kliens közötti egyenlőtlen vagy akár kiszolgáltatott helyzetet –, ugyanakkor ezzel párhuzamosan az uralom és a kontroll új formái jelennek meg. Amennyiben az intézményi program hanyatlása a késő modernitás sajátossága, úgy a belőle eredeztethető patológiák is a későmodernitás szülöttei: a bizalomvesztés, a szerepzavar, az állandó igazolási kényszer.

Giddens elmélete szerint a késő modernitásban megrendült a társadalmi hierarchiák szervezőelvévé vált szakértői tudásban való hit, az ebbe vetett bizalom.²⁸ Ez a bizalomvesztés a szakértői tudásra épülő intézményeket is átalakította. Míg korábban a szakértői tudás nem szorult igazolásra, addig a késő modernitásban azt a laikusok számára is hozzáférhetővé kell tenni, azaz a cselekvőkkel interakcióra lépő, rugalmas, reflexív intézményekké kell alakulniuk. A reflexív, azaz a társadalmi élet körülményeiről szerzett tudást felhasználó intézmények az általános, és ennek megfelelően merev intézkedések helyett, egyénre szabott, rugalmas megoldások keresését teszi lehetővé (Rényi – Sik – Takács 2014). Csakis ezek a reflexív váló intézmények képesek a szakértői tudással szembeni bizalmi deficit kezelésére (Giddens 1990, Sik 2013b).

Az intézményi program hanyatlását, valamint az intézmények kényszerű reflexívvé válását hazai kontextusban a nevelési tanácsadók és a szakértői bizottságok átalakulásán keresztül szemléltetem, köszönhetően Kende Anna feltáró kutatásainak (Kende 2008a, 2008b).

A nevelési tanácsadók az elmúlt évek oktatáspolitikai döntéseinek következtében szakmai tekintéllyel és hatalmi pozícióval, ugyanakkor – és ebből adódóan – emancipációs, segítő funkcióval bíró intézményből fokozatosan a gyerekeket különböző kategóriákba soroló, szakmai tekintélyük és egyben kvázi hatósági szerepkörüket elvesztő kiszolgáló intézménnyé váltak. A szakértői bizottságok pedig gyerekek sorsát irányító intézményből kiszolgáló, segítő szerepet hangsúlyozó intézménnyé váltak. Ezek a szerepváltozások mindkét intézmény esetében komoly konfliktusokkal járnak mind az iskolákkal, mind a szülőkkel együttműködés terén,²⁹ miközben ez utóbbiak megváltozott attitűdjeivel és elvárásaival is lépést próbálnak tartani. A szerző meglátása szerint tulajdonképpen ma mindkét intézmény működési módszere, sőt létjogosultsága veszélyben van. „Az intézmények hatósági – normalizáló jellege – lecsökkent, hogy mind a vizsgálatok elvégzéséhez, mind a vizsgálat alapján megfogalmazott következtetésekhez a szülő hozzájárulását és egyetértését kell kérni. A jogszabály a döntés jogkörét többnyire és bizonyos határok között a szülőre ruházza, a pedagógiai szakszolgálatok ehhez valóban csak szolgáltatást nyújtanak.” (Kende 2008a:

²⁸ A folyamatot jelen keretek között nem mutatom be, lásd Giddens 1990, 2013, Sik 2013, Rényi – Sik – Takács 2014.

²⁹ A problémát tovább nehezítette az említett intézmények öndefiníciós válsága is, amelyhez a szakmai oldalról érkező kritikák is hozzájárultak – elsősorban a különböző társadalmi háttérű gyerekek iskolai elhelyezése kapcsán (Loss 2000, Andor 2001, Havas – Kemény és Liskó 2002, Kende – Neményi 2005, idézi Kende 2008a: 346.). Itt jegyzem meg, hogy jelen tanulmányban a leszakadó vagy tartósan leszakadt rétegek fiataljainak élethelyzete nem képi külön alfejezet vagy megközelítés tárgyát, külön nem térek ki sem a mélyszegénységben élő, sem a cigány fiatalokra jellemző speciális problémákra és szempontokra. Ez utóbbi az elemzés nyilvánvaló hiányossága, melyet más keretek között tervezek bemutatni.

350.) Tovább árnyalja a képet az állami feladatvállalás mellett, profitorientáltan működő szakmai szolgáltatást nyújtó központok megjelenése, melyek átstrukturálták a gyerekek fejlesztésével kapcsolatos lehetőségeket és igényeket, új kihívások elé állítva a pedagógiai szakszolgálatokat és fenntartóit. A kapcsolatok nehézkessége, időnként konfliktusossága az állandó szerep- és öndefiníció változásokkal, a szakmai tekintélyt is megkérdőjelező tudományos kritikákkal is összefügg, másfelől az intézmények körül megváltozott szélesebb társadalmi kontextussal.³⁰ Giddens úgy véli, hogy napjainkban a szakértelem decentralizált volta ellenére léteznek „autoritásközpontok”, mint amilyen például a fent bemutatott két testület, „de ezen testületeknek egészen más a viszonya azokhoz a tudásformákhoz, amelyekre igényt formálnak, és amelyeket befolyásolni vagy szabályozni szeretnének, mint a hagyomány központjainak viszonya a formulaszerű igazságokhoz. Elviekben – bár korántsem mindig a gyakorlatban is – az a szerepük ezeknek a testületeknek, hogy megvédjék a kodifikált tudás tárgyilagosságát” (Giddens 2013a: 77). A szakértelem ugyanis sokféleképpen metszi keresztül a bürokratikus hierarchiák kialakulását, sőt a szakértelem éppannyira bomlasztó az uralmi hierarchiák szempontjából, mint amennyire stabilizáló hatású. A szakértelem lényege az újításra nyitottság, míg a formális bürokratikus szabályok éppen ezeket az (újító) készségeket átalakítják kötelességekké. „A szakértői rendszerek, mivel a lényegüket jelentő tudás megszerzésének szabályai személytelenek és kontingensek, nem kötődnek specifikus kontextusokhoz, [...] decentralizált rendszerekként bárhol létezhetnek, mindenki számára «nyitottak», akinek megvan az ideje, kellő mennyiségű erőforrása és tehetsége ahhoz, hogy elsajátítsa az általuk. [...] Az intézményi reflexivitás előrenyomulása azt jelenti, hogy a szakértők elméletei, fogalmai és kutatási eredményei a folyamatos szelektálás szűrő hatásán túlhaladva elérik a laikus közönséget is kínált tudást.” (Giddens 2013a: 78). A nevelési tanácsadók és a szakértői bizottságok esetében ez a tendencia leglátványosabban a piaci típusú szolgáltatások széles skáláját felvonultató konkurencia megjelenésében érhető tetten. A piaci szereplők megjelenése ugyanis arra is felhívta a figyelmet arra, hogy a pedagógiai szakszolgálatok és a szakértői bizottságok nem feltétlenül veszik figyelembe a (legitim) szülői igényeket (szemben a piaci szereplőkkel) (Kende 2008a: 349.).³¹ Kérdés, hogy az intézmények reflexívebbé válásáról van-e szó akkor, amikor például a laikus diagnosztika kerül túlsúlyba a gyerekek beiskolázása során, amikor is egyes csoportjaikat különbözőképpen – SNI-s, diszlexiás, diszgráfias, diszkalkuliás, hiperkinetikus zavaros – „differenciálják”. Erőss Gábor kutatásából egyrészt az derül ki, hogy az egyéni különbségek alapján differenciáló szakértői bizottságok megyéenként, bizottságonként más módon, a kontextustól függően, esetlegesen sorolnak be gyerekeket különböző kategóriákba (Erőss 2008: 165-166). Mivel nincsenek igazi

³⁰ A kutató 2003-ban lefolytatott kutatása azt vizsgálta, hogyan látják a nevelési tanácsadókban és szakértői bizottságokban dolgozó szakemberek a szülők szerepét a gyermek elhelyezésében, és hogyan látják a vizsgálatokat a szülők (Kende 2005).

³¹ A piaci szereplők megjelenését egyfelől a piaci szemlélet eluralkodásától a közoktatást megóvni igyekvők heves tiltakozása, másfelől az új szereplők által nyújtott többlétszolgáltatások, választási lehetőségek iránti lelkesedés kísérte.

standardok, a helyi különbségpolitikák burjánzanak.³² Másrészt arra a tendenciára is rávilágít, miszerint a „diagnózisokat” egyre nagyobb mértékben az óvónők „állítják fel” (Erőss 2008: 204), azaz „az intézmények szerinti bontásából a laikus diagnosztika túlsúlya derül ki” (Erőss 2008: 205).³³ A kategóriák burjánzását Erőss a diákok oktatási rendszerben tartásával magyarázza: 2008-ban megjelent tanulmánya időpontjában az oktatáspolitikának már (még) nem volt célja a problémás tanulók kivetése (Erőss 2008: 160).

Mindezek a hazai mindennapok során tapasztalt jelenségek remekül összezsengenek Dominique Memmi delegált biopolitika és diszkurzív felügyelet koncepciójával.³⁴ Memmi úgy véli, hogy a későmodernitásban a társadalmi viselkedés kormányzása a beszéd általi felügyeleten keresztül valósul meg, vagy legalábbis a kormányzatok ennek megvalósítására tesznek kísérletet (lásd Memmi 2012). Ugyanakkor az állam a diszkurzív felügyeletet a közszolgáltatások periferiájára, az egészségügyi mezőhöz tartozó vagy ahhoz közel álló szakmák képviselőire delegálja. Ők a kötelező beszélgetések, konzultációk során sorsdöntő információkat osztanak meg az egyénekkal, majd ők döntenek az egyének testére, életére vonatkozó kérések engedélyezéséről vagy elutasításáról. Másfelől a kormányzat az egyénekre is támaszkodik, rájuk bízva életük szabályozásának racionális menedzselését. A késő modernitás patológiájának egy része Memmi szerint abból ered, hogy a kormányozhatóság ezen általános modellje és a konkrét gyakorlat között jelentős elcsúszás mutatkozik a cselekvők értetlensége, passzivitása vagy éppen ravaszsága, illetve az állami megbízottak feladattól való húzódozása miatt.³⁵ A „problémás” tanulók problémáinak kezelését, rendszerbentartásuk feladatát a szakértői bizottságok, nevelési tanácsadók munkatársaira terheli az állam. A diszkurzív felügyelet megvalósulását pedig mi sem bizonyítja jobban, mint hogy „a pedagógusok olyannyira internalizálták az iskolatudományok részképességzavar-diskurzusát – amit a nevelési tanácsadók, iskolapszichológusok, logopédusok stb., valamint a tanártovábbképzések terjesztenek –, hogy a «fejkvótás» SNI-khez képest sokkal több tanulóról mondják azt, hogy valamilyen tanulási / magatartásbeli zavara van. (Sőt, a „nem problémás” tanulókról is egyre inkább hajlamosak ezen a «nyelven» nyilatkozni.) A viselkedési és részképességzavar általános értelmezési sémájává vált mindenfajta tanulási és pedagógiai nehézségnek.” (Erőss: 2008: 229.) Kende Anna hasonló megállapítást tesz

³² A besorolások státusfüggőségéről lásd Erőss 2004: 177-200. A közpolitikában hatalmi pozícióval bíró döntnökök – standardizált eljárások hiányában történő – szubjektív, esetleges és önkényes döntései a biohatalmi szakirodalomnak fontos témáját jelentik. Ehhez lásd Fassin 2010, 2014, Takács 2014.

³³ Főleg Budapesten: „mintha a fővárosban már az óvodapedagógusok is beszélnék a tanulási és viselkedészavarok «nyelvét» – ennek minden jó és rossz (fejlesztés/stigmatizálás) következményével” (Erőss 2008: 204-205.).

³⁴ Memmi elméleteit elsősorban az egészségügyben végzett kutatása alapján dolgozta ki.

³⁵ Memmi részletesen elemzi az (egészségügyi) intézmények klienseire nehezedő elvárásokat és kényszereket – például a kontrollált habitust –, ill. azokat a módokat, ahogyan az egyének ezek alól kibújnak. Memmi a késő modernitás kormányzatainak totalizáló jellegét relativizálja, s a biohatalom mai törekvéséget hangsúlyozza: a kormányzási technológiák napjainkra megsokszorozták a gyakorlati diszpozíciókat, az intézkedések igazolására az állam ellentmondó logikákat és heterogén érveket sorakoztat fel, miközben a kényszerek legalább annyira gazdaságiak, mint morálisak, vagy politikaiak.

az iskolaérettség fogalmára vonatkozóan, mely – túllépve korábbi pszichológiai, pedagógiai funkcióján – olyan gyűjtőfogalomként vált, amely lehetőséget ad a pedagógusoknak az elsősökkal kapcsolatos mindennemű problémáik megfogalmazására (Kende 2008b: 117).

Az iskolaérettségi vizsgálat remekül példázhatná Lahire többszörös szocializációja kapcsán leírtakat (Lahire 1998, 2012), ám most mégis Danilo Martuccelli társadalmi próbákra vonatkozó gondolatait kapcsolom ide (Martuccelli 2011, 2012). Martuccelli szerint a későmodern társadalomban egyéni életünk során számos strukturálisan termelt és egyenlőtlenül elosztott próbatételnek vagyunk alárendelve. Martuccelli ezek közül nyolcat lát meghatározónak: az iskola, a munkavállalás, a lakóhely, a család intézményesített próbáit, illetve a történelemhez, a közösségekhez, a másokhoz és az önmagunkhoz való viszony próbáit. A próbatétel elválaszthatatlan egy többé-kevésbé formalizált értékelési folyamattól, mely tényleges társadalmi kiválasztódáshoz vezet.³⁶ Kétségtelen, hogy az iskolaérettségi vizsgálat nemcsak az abban résztvevő 5-8 éves óvodások számára próbatétel, hanem a martuccelli-i értelemben vett próba, ahol különféle mezők, érdekek (intézményi, neveléspolitikai, családi, etnikai stb.) kultúrák feszülnek egymásnak.

A szocializációnak az intézményes program hanyatlásával és a szakértői bizalom megrendülésével összefüggő átalakulása a mindennapi tanítói, tanári tevékenységet is átalakítja: a korábbi, inkább elvárásokra és kötelességtudatra épülő oktatási hagyomány mellett megjelent egy olyan tanári szakmai kultúra, amelyet a tanulóközpontúság, a rugalmasság, a gyakorlatorientáltság jellemez (Nagy 2009, Idézi Török – Szekszárdi – Mayer 2011). Ugyanakkor egyre meghatározóbbá vált a(z) egyes tanárok számára talán mind nyomasztóbb) kiterjesztett szerepelvárás (Nagy 2010).³⁷ A tanárok mindemellett úgy érzik, hogy mind az oktatásirányítás, mind a társadalom részéről csökkent a szakmájuk iránti bizalom (Török – Szekszárdi – Mayer 2011, Lannert 2012), így nem meglepő, hogy a tanárok önértékelése frusztrációkkal teli (Szabó 1999, Sági – Varga 2010).

Mivel a fiatalok és az idősebb generációk hatalmi pozíciója Magyarországon is közeledik egymáshoz, a tekintélyelvű hierarchikus rend és az azt korábban legitimáló erkölcsi normarendszer gyengülése átalakította a tanulók és a tanárok kapcsolatrendszerét (Török – Szekszárdi – Mayer 2011). A változások sok iskolában közvetlenebb, nyitottabb tanár-diák viszony kialakulásához vezettek. Ugyanakkor például a szakképző intézményekben a hierarchikus viszonyok halványulásával a munkára szocializálás feltételei kerültek veszélybe, mivel az autoritások megkérdőjelezése a munkahelyeken utasítási joggal rendelkező felettesekkel való

³⁶ Martuccelli ezeket a próbákat kívánja módszertani újításként az elemzés gyakorlati eszközeként felajánlani, a próbákon keresztül ugyanis mód nyílik a strukturális változások leírására és elemzésére az egyén léptékében, ill. az uralom, valamint az egyén és a társadalom közötti viszony új megjelenési formáinak megragadására is (Martuccelli 2012: 35).

³⁷ Dubet is arról ír, hogy a tekintélyelvűség, autoritás megkérdőjelezése állandó igazolási munkára kényszeríti a szocializációs munkát végző egyént, aki kénytelen a tekintély helyett saját karizmájára vagy vonzerejére hagyatkozni, amely nem minden esetben áll rendelkezésére. Állandó szerepzavarral kell megküzdeniük, miközben maguk a szerepek sincsenek meghatározva, így állandó alkalmazkodásra vannak kényszerítve (Dubet 2002).

sorozatos konfliktusokhoz vezettek. (Emiatt egyes szülők saját gyerekeik irányába is kifejezetten erőteljesebb, tekintélyelvűbb tanári fellépést igényelnének az iskola részéről, Török 2008.) Az autoritás kérdése különösen komoly probléma azokban a szakiskolákban, ahol a tanulók nincsenek birtokában vagy nem is akarják megszerezni azokat az ismereteket, amelyeket az iskola felkínál. A változások következtében a tanár-diák viszonyt számos ambivalencia terheli. Erről tanúskodik az is, hogy a pedagógusok 64 százaléka gondolja azt, hogy a mainál nagyobb fegyelmet kellene megkövetelni az iskolában, beismervé ezzel eszköztelenségüket (Lannert 2012: 35-36.).³⁸

A fentiek tulajdonképpen konkrét szemléltetését adják Giddens intézményi kordiagnosztikájának (Giddens 1990: 84–92). Giddens leírásában a rendszerek működése nagyrészt rejtve marad a hétköznapi cselekvők előtt, akik ezért az intézményekbe vetett bizalmat nem is szakértői szempontok alapján alakítják ki, hanem a rendszerek képviselőivel folytatott interakciók során. Ezekben a helyzetekben a „rendszer képviselői homlokzati alakításuk részeként mindent megtesznek azért, hogy elleplezzék a rendszer tényleges működési körülményeit, vagyis mindazt a belső kontingenciát és kockázatot, ami működésüket jellemzi (ezért van az, hogy [...] a tanár szerepdefiníciójából fakadóan nem mutathatja ki esetleges bizonytalanságát vagy a közvetített tudást illető kételyeit). A laikusok ugyanakkor korántsem fogadják el reflektálatlanul az eléjük tárt információt. Reflexív tudatuk révén folyamatosan monitorozzák, és önállóan értékelik a szakértőket. Minthogy az absztrakt rendszerek képviselőivel lefolytatott interakciók központi fontosságúak a beléjük vetett bizalom fenntartása szempontjából, egyúttal ezeken a pontokon a legsérülékenyebbek a rendszerek. [...] Az ezen intézmények vonatkozásában tapasztalt kudarcok magának a rendszernek az inkompetenciáját igazolják. A kudarcok sorozatos ismétlődése – a kockázatok pragmatikus elfogadása helyett – könnyen szkepszishez, bizalommegvonáshoz vezethet. Azt, hogy a bizalom vagy bizalmatlanság különböző fajtái közül melyik reakció valósul meg, elsősorban a cselekvők reflexív tudata határozza meg” (Sik 2013:101-102.).

³⁸ Egy 2011-ben publikált iskolaklíma-vizsgálat arra is felhívja a figyelmet, hogy mennyire jelentősen befolyásolja a társadalom és az iskola viszonyát a politikai és a média. Amíg például az intézménybezárásokat eredményező politikai döntések az érintett szülők és az iskola között közös fellépésben is megnyilvánuló érdekközösséget hoznak létre, addig a média ezzel szemben inkább megosztó hatású az iskolák és a szülők kapcsolatát tekintve, mivel „gyakori, hogy a médiumok ütközőterepként fogják fel az iskolát, így a híryanagok a szülők, a tanárok és a tanulók közötti ellentétek kiéleződését erősítik, megnehezítve közös érdekeik felismerését. Hasonló irányba hat az országos szülői szervezetek, valamint a pedagógus érdekvédelmi szervezetek stratégiája, amely elsősorban szintén érdeksérelmeket jelenít meg a médiában. A folyamat előreviszi ugyan az érdekérvényesítés ügyét, azonban megnehezíti az iskolák és szülők egymásra utaltságára épített cselekvési programok megalkotását. Hasonlóan a konszenzuskeresés ellenében hat, hogy Magyarországon is meghonosodóban van az amerikai eredetű perlési politizálás, amelynek keretében civilszervezetek aktivistái konfliktuskereső módon, jogi eszközökkel – eleve médiafigyelemre építve – vesznek célba iskolai gyakorlatokat” (Török – Szekszárdi – Mayer 2011: 280.).

A munkahely szocializációs közegének néhány változásáról

Most lássuk, milyen benyomások érik a fiatalokat a munka világában. Laki László az Ifjúság 2008 adatait elemezve arra mutat rá, hogy a dolgozó fiatalok harmada egy, további harmada kettő, közel ötöde három és hetede négy vagy több munkahelyen fordult meg a kérdezés időpontjáig (Laki 2009: 120-121.). Kérdés, hogy a gyakori munkahelyváltások a fiatalok önmegvalósítási vagy karrierépítési terveivel állnak kapcsolatban, vagy a munkaerőpiac kiszámíthatatlan ingadozásával?

A későmodernitás ifjúságszociológiai alaptézise az iskola-végzettség-munkavállalás standard életútjának felbomlása, a többszöri munkahely- és iskolaváltás. A hazai fiatalokra is egyre nagyobb arányban jellemző az iskolai életút – akár többszöri – szüneteltetése (Nyüsti 2012), mely időszakokat munkavállalással, egyéb képzések elvégzésével, nyelvtanulással, külföldi tapasztalatszerzéssel töltik (Fábi 2010, Nyüsti 2013: 100).³⁹ Nyüst Szilvia mások kutatásaira is támaszkodva úgy véli, hogy „a hagyományos felsőfokú áthaladáshoz képest e színes, kaleidoszkópszerű készséggyűjtő tevékenységsorozat kifizetődőbbnek mutatkozik a későbbiekben a munkaerőpiacon” (Sági 2012, idézi Nyüsti 2013: 100). A gyakori képzés-, és munkahelyváltozás ezek szerint kifejezetten elősegítheti a pályakezdő fiatalok tapasztalatgyűjtését, munkahelyi szocializációját és karrierépítését – különösen egy olyan (munkavállalói) világban, amelyet rövid távú, projektekre épülő munkatevékenységek határoznak meg.

E projekt-kapitalizmusnak nevezett világot Luc Boltanski ábrázolja szemléletesen (Boltanski 1999). Ebben a kapcsolatokra épített hálózati világban az aktivitás célja projektek generálása vagy mások által végzett projektekbe integrálódás. A projekt átmeneti forma, így e hálózati világban élők természetes elfoglaltsága másokkal kapcsolatba lépni, viszonyokat létrehozni. Ehhez bizalom, kommunikációs képesség szükséges, illetve a folyamatosan másokhoz, más szituációkhoz adaptálódás képessége. Egyszerre kell alkalmazkodónak, rugalmasnak, lelkesnek, többfelé nyitottnak, autonómnak, kockázatvállalónak stb. lenni, mivel azt, aki nem fedez fel és használ ki kapcsolatokat, a kirekesztettség fenyegeti. Így ebben a világban minden az alany alkalmazhatóságáról vagy feleslegességéről szól (Boltanski–Chiapello 1999: 154–238, Takács 2007: 270, Rényi – Sik – Takács 2014).

Mások inkább a fiatalokat negatívan sújtó jelenségeként értelmezik a gyakori munkahelyváltások adatait. Ezt támasztja alá, hogy a dolgozó fiatalok 37 százaléka az

³⁹ Különösen igaz ez a felsőfokú képzésben résztvevőkre, melyet egyébként is jellemez a párhuzamos munkavállalás és a gyakornoki lét. Mint jeleztük, a képzési idő alatt munkát vállaló fiatalok aránya 3 százalék. A hallgatók különböző okokból vállalnak munkát, amely nem kizárólag a rászorultsággal magyarázható. Pusztai Gabriella felsőoktatási hallgatók között végzett kutatása azt mutatja, hogy „valamivel többen keresnek munkát a felsőfokú végzettségű szülők és a nagyvárosiak gyermekei és a férfiak közül, mint a véletlen elrendeződés alapján várható lenne” (Pusztai 2010: 232). Tanulmányában részletesen bemutatja, hogy a különböző társadalmi háttérű diákok eltérő típusú munkalehetőséget keresnek (élményközpontúság, kockázat- és stresszmentesség, karrierépítés vagy altruista motivációk mentén).

addig nem túl hosszú munkavállalási periódusa során már volt munkanélküli, hogy a fiatalok jó része „átmenetileg képes csak megkapaszkodni a munkaerőpiacon – például csak határozott időre alkalmazták, eseti megbízást kap, vagy bejelentés nélkül dolgozik” (Laki 2009: 120-121.). A probléma már a pályakezdés megnehezülésével, bizonytalanná válásával megjelenik.⁴⁰ A munkaadók ugyanis sokszor olyan feltételeket kínálnak, amelyek a fiatalok jelentős része számára nem vonzóak, vagy olyan követelményeket támasztanak, melynek nehezen elfogadhatók vagy nem is teljesíthetőek (pl. a pályakezdők esetében megkövetelt hosszabb szakmai gyakorlat).

Úgy tűnhet, hogy a projektekre épülő munka világának kifejezetten alkalmas munkavállalói a rugalmas alkalmazkodásra képes fiatalok, akik – a család kötöttségeitől mentesen – tudnak extramunkát végezni, túlórázni. A fiatal munkavállalók előnyének látszik a munkahely térbeli eloldódása is, a standard munkaviszony fellazulása, az atipikus foglalkozások elterjedése (Hárs 2013). Ez utóbbiak ugyanakkor lehetővé teszik a fiataloknak a foglalkoztatás szürke (vagy éppen fekete) zónáiban foglalkoztatását, illetve a legális feltételek melletti alkalmazás is gyakran kiszámíthatatlan, jár hosszú és idegileg-fizikailag kimerítő munkahelyi terheléssel és alacsony bérrel. A nagyfokú bizonytalanság és az általánosan jellemző alulfoglalkoztatottság nem segíti elő sem bármiféle szakmai identitás, sem az önálló egzisztencia, anyagi függetlenség kialakulását.⁴¹

További probléma a – különösen a diplomásokra jellemző – „egész” embert igénylő karrierépítés: „újabb diplomá(ka)t, fokozat szerzését, vagy legalábbis folyamatos képzést, a vállalat iránti odaadást, az előbbre jutás iránti alázatot stb., vagyis csupa olyan erőfeszítést, befektetést és életvitelt [követel], amely nem nagyon tűr maga mellett családot és gyereket [vagy a házastárs karrierjét]. [...] És nem csupán azért, mert ebben az életvitelben a munkahelyi (vagy egyszerűen a) karriernek, ezek aktuális és távlatos követelményeinek, igényeinek van kitüntetett szerepe a házastárssal és a gyerekekkel szemben, hanem azért is, mert ez számottevő anyagi erőforrást igényel. [...] Amit egy pályakezdő fiatal saját forrásokból döntően csak úgy képes előteremteni, ha más olyan költséges befektetésekről, mint amilyen a családalapítás és gyerekvállalás,

⁴⁰ Sőt, utaljunk arra is, amikor a munkavállalás úgy indul pályaelhagyással, hogy a fiatal már tanulmányai alatt „haszontalannak” érezte a képzést, amelyben részt vett.

⁴¹ Róbert Péter kutatásából az is kiderül, hogy a diplomával rendelkező pályakezdők helyzete sem kimondottan ideális. A 2008–2009-ben felvett nemzetközi vizsgálatok azt mutatták, hogy a spanyol és a magyar diplomások helyzete volt a legnehezebb. Az alulfoglalkoztatás a hazai pályakezdő diplomások kb. 40 százalékára volt jellemző, jelentős arányban dolgoznak öt évvel a pályakezdés után is olyan állásban, amely nem minősül diplomás foglalkoztatásnak. (A nőknek szignifikánsan nagyobb esélyük van az alulfoglalkoztatásra, s nagyobb arányban érzik is úgy, hogy túlképzettek a diplomájukkal.) Különösen meghatározó a pályakezdő állás hatása az öt évvel későbbi munkára. „Gyakorlatilag, ha egy diplomás első munkája nem illeszkedett megfelelően a végzettségéhez, az alulfoglalkoztatás vagy túlképzés valószínűsége szignifikánsan fennáll a jelenlegi munka esetében is.” (Róbert 2010) Ugyanakkor tudvalevő, hogy a magyar diplomások a felsőfokú végzettség kereseti hozama, bérelőnye továbbra is – nemzetközi összehasonlításban is – kiemelkedően magas (különösen a férfiak körében). (Róbert 2002, Lannert 2008).

időlegesen lemond, és későbbi életkorra halasztja. Történetileg rövid idő alatt megjelent «a magyar szingli».” (Laki 2006: 187)⁴²

Az önálló egzisztencia megteremtésének lehetetlensége azonban nemcsak a karrierépítő diplomás fiatalok családalapításának akadálya. Utasi Ágnes kutatásai a magyar szinglikről azt fedték fel, hogy a nyugati szakirodalom által rajzolt, piacképes, állandó partnerkapcsolattal nem rendelkező, 30-as-40-es évekbeli szingli-típus a hazai egyedülálló fiataloknak csak kisebb részére illeszthető: számukra ez valóban – mind a karrier, mind a szabadidő tekintetében – választott életstílus. Az magyarországi egyedülálló fiatalok nagy többsége azonban kényszerszingli: a női szinglik kétharmada egyedülálló anya,⁴³ a férfiak harmada pedig házassághalasztó. A férfiak fele éppen azért, mert falun élve, kevésbé piacképes, alacsony végzettséggel rendelkezve nem képesek egy család eltartására, illetve a – sokszor már náluk képzetlenebb – elérhető nők számára nem jelentenek vonzó partnert (Utasi 2003, 2004).

A kortárscsoportok, a barátok szocializációs közegének jellemzőiről

A kortárscsoportok szocializációs hatása a családnál is erősebb – annak akár ellentmondó – a 15-29 évesek körében.⁴⁴ Napjainkban e hatás további felértékelődése, komplexebbé válása jelenti a vizsgálatok tárgyát (például Hervainé 2009). Jellemzővé vált az ifjúsági szubkultúrák intézményesülése, a média befolyásának felerősödése.⁴⁵ Új

⁴² „A projekt-társadalom tagjai nem tudják igazán belakni, otthonossá tenni a világukat. Ábrázolásukban ez a probléma időlegesen úgy rendeződik, hogy a sikeres hálózati emberek, a „nagyok” az otthonosságról lényegében lemondanak, életmódjukban, egész életszemléletükben is alkalmazkodnak a rugalmasság követelményeihez, csak a sikertelenek, a „kicsik” ragaszkodnak terekhez, emberekhez, tárgyakhoz. A sikeresek mintegy rutinná teszik az átmenetiséget: elfogadják a nomád életet, lemondanak a családról, a tulajdonról – helyette bérlik a javakat –, identitásuk kozmopolita színezetet ölt, kikopnak belőle a partikuláris elemek, viselkedésükben hangsúlyossá válik a sokféleség iránti tolerancia. A kapitalizmus új szelleme a tér- és időbeli mobilitás megkövetelésével megszünteti a magánélet és a munka világa közötti korábban már stabilizálódott határokat, a rugalmasság, személyesség, stb. hangoztatásával manipulatív módon veszi rá a munkavállalókat a vállalat iránti lelkes elköteleződésre, egyszersmind saját hosszú távú céljaikról (egész életre szóló hivatás, letelepedés, családalapítás, stb.), biztonságukról, a magánélethez való jogukról való lemondásra. Ez szükségképpen az identitás hagyományos hordozóinak (foglalkozás, család, nemzet stb.) eróziójához vezet.” (Rényi – Sik – Takács 2014)

⁴³ Ennek oka, hogy magukat a hagyományos elvárásoknak alávetők hamar házasodnak, de a 30-as éveikre sokan el is válnak.

⁴⁴ Ez nemcsak a fenti kutatásokban bemutatott tanárok véleménye, ez a pszichológiai szakirodalom közhelye. (Jóllehet, sokan vélik úgy, hogy a család szocializációs hatása ideiglenesen szorul csak háttérbe, látenszen végig jelen van, majd az egyén élete folyamán később kerülnek a család által elsajátított értékek előtérbe.) A kortárscsoport szülői értékeket felülíró erejére jó példa a nemek egyenjogúságát hirdető családokban nevelt gyerekek esete, akik átveszik a kortárscsoport nemi szereptípiáit (Gervai 1995, idézi Tóth 2001: 449.)

⁴⁵ Jellemző, hogy ma már egyre kevesebben beszélnek a fiatalok szubkultúráiról – és nem csak magának a fogalomnak a megkérdőjeleződése, a kultúrakutatások átalakulása következtében (Kacsuk 2005) –, hiszen ma a médiával karöltve már egész iparágak kínálják a fiatalok számára egy (szub)kultúra, egy identitás kellékeit. (Mivel a tanulmánynak nem célja a kérdés tárgyalása, kényelmi szempontból megmarad a szubkultúra terminus.)

jelenség, hogy mind fiatalabb életkorban, már az általános iskolában megkezdődik a szubkulturális részvétel. Nem csak a szubkulturák, valamint a résztvevő fiatalok száma nőtt meg, hanem a csoportosulások jellemzői is átalakultak (Laki 2006: 202). A piacosodás hatására (is) „a szubkulturák messzebbre kerültek egymástól és a zártabbá válás folyamata is megfigyelhető: magatartási és értékrendbeli preferenciák (ízlés, stílus) a társadalmi elkülönülések hordozóivá váltak” (uo.) Szapu Magda, az ifjúsági szubkulturákra specializálódott kutató szerint „miképpen az idősebb generáció többsége, úgy a fiatalok sem toleránsak a mássággal, de egymással szemben sem” (Szapu 2004: 114).⁴⁶ A diákéletmód-vizsgálatok nyomán egy erősen tagolt világ képe bontakozik ki (Demetrovics – Paksi – Düll 2010, Szapu 2002, Szabó – Bauer 2009, Gábor 2000).⁴⁷ Szapu megkülönbözteti azokat a fiatalokat, akiknek számára elsődleges csoportképző tényező a divat. A kész mintákat átvevők számára a piaci követhető életstílusbeli, öltözködésbeli megoldásokat kínálja. Ezzel szemben a réteggkulturák képviselői (rockerek, punkok, szkinhedek, alternatívok) Szapu véleménye szerint nem mozgatnak meg akkora tömegeket, a szó szoros értelmében vett ellenkulturákként működnek, ahol a fő csoportképző tényező a zene (Szapu 2004: 116.). A drogfogyasztás terén is rendkívül differenciált a fiatalok világa: „a leszakadó, marginalizálódó csoportokétól eltér a középrétegek gyerekeinek «rekreációs» célú droghasználata” (Laki 2006: 203, 204, Elekes – Paksi 2003).

Az ifjúság sokasága tehát rendkívül heterogén.⁴⁸ Az, hogy az elmúlt évtized tizen- és huszoneves korosztályai számára a globális fogyasztói kultúrában elfoglalt pozíció vált az elsődleges identitásformáló tényezővé” (Ságvári 2012: 80) azt (is) jelenti, hogy a fiatalok egy (jó) része pénztelensége miatt nem jut hozzá fontos vagy „csak” fontosnak vélt javakhoz. Ez a gyors technológiai fejlődés miatt nemcsak a leszakadás növekedésével jár, hanem sorozatos frusztrációkhoz. A leszakadás, a nyugtalanság érzése a fiatalok egy részének marginalizációjával jár együtt. Különösen nehéz a negatív és a kudarcos élményeket a magányos fiataloknak feldolgozni (Lisznyai 2007, Pataki 2012, Utasi 2008).

A fiatalok magányosságára nemcsak a napi háromórás tévézés utal egy átlagos magyar tanuló esetében (Gyermekek tévézésési..., 2008, idézi: Török – Szekszárdi – Mayer 2011: 273.),⁴⁹ hanem „a társas cselekvés iránti vágy szinte teljes megszűnése” (Bauer 2011: 223, 227). Bauer Béla úgy látja, hogy a szabadidőben végzett

⁴⁶ Az egyre általánosabb intolerancia-növekedést mutatja, hogy az ESS értékvizsgálatok legutolsó hullámában felvett hazai adatok a tolerancia értékének nagymértékű esését mutatták a 18 év alattiak esetében (Kapitány – Kapitány 2012: 114).

⁴⁷ „A csoportok egymást is kemény kritikával illetik, a másik negatív tulajdonságait emelik ki.” (Szapu 2004: 116.)

⁴⁸ Ez a fiatalok értékrendjére is igaz. A 18-29 évesek korosztálya nagymértékben különbözik a 18 év alattiaktól például az „alattvalói magatartás” tekintetében. Az ESS értékvizsgálat utolsó hullámában felvett hazai adatai szerint a 18-29 év közöttieknél a szabálykövetés, az önálárendelés értéke stabilan az utolsó helyen áll, miközben a szabadság, függetlenség értéke erősebb az országos átlagnál. A 18 év alatti fiatalok körében azonban a konzervativizmus erősödésén kívül a konform magatartás, a tolerancia- és szolidaritáscsökkenés figyelhető meg (Kapitány – Kapitány 2012: 114-115.).

⁴⁹ Harcsa István családi társas együttlétet vizsgáló kutatásából az derül ki, hogy a családi tévézés – a korábbi tendencia megfordulásával – a minél kisebb korú gyerek(ek) esetében valószínűbb: ma a 15 év feletti gyerekeknek csak 5 százaléka nézi együtt a tévét egyik vagy mindkét szülőjével (Harcsa 2014: 81).

foglalatosságok is nagyrészt egyéni aktivitásról, elhatározásról, ugyanakkor ötletszerűségről tanúskodnak. A társaság, a közösség, a társas cselekvés vágya hiányzik, amelyet egyrészt az internetes kommunikáció széles körű elterjedésével magyaráz, másrészt azoknak a(z off-line) közösségi tereknek az egyre nehezebb elérhetőségével, amely a közös beszélgetéseknek, cselekvéseknek teret adna.⁵⁰ Mindemellett érdekes, hogy bár a 13–19 éves magyar fiatalokra a nem társas szórakozási formák jellemzők – a zenehallgatás, a számítógépes és videojátékok –, mégis nemzetközi összehasonlításban ők rendelkeznek a legtöbb virtuális ismerőssel a régióban –, azaz olyan ismerőssel, akivel valójában soha nem találkoztak még, csak chat-szobákban, fórumokon, esetleg blogokon futottak össze (Török – Szekszárdi – Mayer 2011: 283.). A barátokra vonatkozóan Utasi Ágnes, Albert Fruzsina és Dávid Beáta kutatásai alapján alkottam képet (Utasi 1990, 2000, 2004b, 2008, Albert – Dávid 1998, 2007, Dávid 2004). Ezekből kitűnik, hogy Magyarországon nemzetközi összehasonlításban is igen ritka a baráti kapcsolat, kevesebbeknek van barátjuk, az emberek kapcsolatai ritkábbak, lazábbak. Legtöbb bizalmas kapcsolattal a magasabb iskolai végzettségű, fiatal és/vagy magasabb jövedelmű emberek rendelkeznek. Az Ifjúság 2012 adataiból ugyanakkor az derül ki, hogy a fiatalok közel egynegyedének nincs olyan állandó baráti társasága, amivel a szabadidejét együtt töltené (Székely 2014: 24). A baráti kapcsolatokat nagymértékben az instrumentális kényszer és kulturális tradíció határozza meg, szemben az emocionális motivációval. A rendszerváltozás óta mind a baráti, munkatársi, szomszédsági és rokonsági kapcsolatok is alapvetően instrumentális motivációval működnek. Így az erős kapcsolatok hálójának segítségével elsősorban az instrumentális segítségnyújtás működött, miközben az érzelmi kapcsolattartás és segítségnyújtás jelentős hiányokat mutatott. Jellemző forma a különböző baráti kapcsolatok specializálódása: különböző problémákra megoldáshoz különböző emberek barátságának keresése. A fiatalokra vonatkozóan egyfelől már a 1990-es évektől világossá vált a szociológiai kutatásokban, hogy a posztszocialista országok fiataljai között az önérdek háttérbe szorította a közösségi érdeket. Ez a materialista életszemléletbe való visszahátrálást jelentett, ami a baráti kapcsolatok alakulását is befolyásolja: fontossá vált a vagyoni helyzet magyarázó szerepe. Utasi Ágnes kifejezetten az egyetemista fiatalok körében végzett kutatást, azzal az előzetes hipotézissel, hogy a fiatalok e csoportjában a baráti kapcsolatok feltehetőleg emocionális motiváltságúak. Arra is kíváncsi volt, hogy a fiatal egyetemisták milyen elvárásokat támasztanak a barátaikkal szemben. Kiderült, hogy a legfontosabb barátokkal szembeni elvárás a fenntartás nélküli támogatás, a legkevésbé elvárt tulajdonság pedig a tárgyilagos megjegyzésekkel kihívásokra készítés, a bírálattal ösztönzés (mely utóbbi jogköroket az apáknak tartják fent). Az egyetemisták harmada bír a teljesítményüket elismerő baráttal, noha kétharmaduk örülne ilyennek, ami a fiatalok elismerés utáni vágyára utal (Utasi 2000).⁵¹

⁵⁰ Például a sörözöbéli fogyasztás sem mindenki számára elérhető opció (Bauer 2011: 223).

⁵¹ Az elismertség iránti igényt az ESS értékvizsgálata is nagymértékben alátámasztja, mely a 18 alattiak számára a 3. legfontosabb érték (Kapitány – Kapitány 2012: 114.).

Noha az emberek – nemtől függetlenül – ifjúkorukban több baráttal rendelkeznek, mint idősebb korban,⁵² drasztikus csökkenés figyelhető meg a 26 év alattiak és felettiek között – vélhetően az önálló életkezdés és a családalapítás miatt (Utasi 1990). A barátságok léte vagy hiánya nemcsak laikus vélekedések, hanem kutatások szerint is nagymértékben befolyásolják a szubjektív életminőséget. „Akinek van bizalmas barátja, kisebb-nagyobb mértékben elégedettebb életszínvonalával, egészségével, anyagi helyzetével, munkájával, lakókörnyezetével, mint akinek nincs barátja. Az ok-okozati láncolat miatt azonban nehéz eldönteni, hogy az elégedettség mértéke és a barát léte vagy hiánya közül melyik a meghatározóbb” (Utasi 2004b). Másfelől a baráti kapcsolatok a network-építés alapvető elemeit jelentik, amely – mint látni fogjuk – nagymértékben meghatároz(hat)ja a fiatalok elhelyezkedési lehetőségeit.⁵³

A kapcsolatnak különösen nagy szerepe van a már bemutatott hálózati projekt-világban (Boltanski–Chiapello 1999: 154–238), hiszen a hálózatépítéshez különböző típusú kapcsolatainkat vesszük igénybe.

A hálózatok, a kapcsolati tőke a fiatalok előrejutásában is döntő szerepet játszik. Az Ifjúság 2008 vizsgálatból például az derült ki, hogy a fiatalok nem, vagy nem szívesen regisztráltatják magukat a munkaügyi hivatalokban – akár pályakezdőként, akár munkanélküliként – mivel a tömeges tapasztalatuk szerint a munkaügyi központok „úgysem tudnak segíteni” (Laki 2006: 127). A dolgozó fiatalok többsége a legnagyobb segítséget a legutóbbi elhelyezkedésekor ismerőseiktől, rokonoktól és a szülőktől kapta. Nem meglepő, hogy ezek után a dolgozó fiatalok kétötöde a társadalmi érvényesülés legfőbb tényezőjeként az „összeköttetést, a jó kapcsolatokat, ismeretséget” jelölte meg (uo.).⁵⁴

Máder Miklós Péter (Máder 2011) egy igen érdekes cikkében a Vodafone nagyvállalat példáján szemléltette, hogy nemcsak egy kapcsolati háló, hanem a demográfiai, szociokulturális tényezők szinte extrém homogenitása is hozzájárulhat egy állás elnyeréséhez, illetve nem elnyeréséhez. A fiatalos image-ra törekvő Vodafone ugyanis hazai indulásakor jellemzően pályakezdőket, illetve 1-2 éves tapasztalattal rendelkezőket vett fel addig, amíg a vállalat 2003-ban el nem érte a jelenlegi méretét. Az alkalmazottak többsége tehát olyan munkavállaló, akit még pályája elején vettek fel, és az esetleges fluktuáció során felvett új jelentkezők demográfiai paraméterei is nagyon hasonlóak. Máder úgy véli, hogy „a Vodafone példája jól illusztrálja, hogy a versenyszféra fehérgalléros munkaköreit jellemzően egy tíz életévnyi kohorsz tölti be,

⁵² A 16-25 évesek legmagasabb arányban a kortársaikhoz fordulnak kérdéseikkel, problémáikkal (Albert – Dávid 1998, 2007).

⁵³ Közismert, hogy a társadalom felső harmadába sorolható egyéneknek nagyobb arányban vannak barátai (Utasi 1990, Albert–Dávid 1998, Angelusz–Tardos 1998). A kedvezőbb életfeltételek nagy valószínűséggel eredményeznek több barátot. „A kedvezőbb életfeltételekkel rendelkezők – akik egyszersmind forrásokban gazdagabbak, forrásaikkal a szociális tőkék piacán csereképesebbek is – tehát nagyobb eséllyel találnak bizalmas barátot, s válnak elégedettebbé, boldogabbá. [...] Ott jön létre és marad életben könnyebben ez a kötelék, ahol a szolidaritás-erőforrások reciprocitásával működhet, ahol kölcsönös érdekek (is) erősítik a kontaktus életképességét, ahol megvan a szolidaritás bizalmi tőkén alapuló elnyújtott reciprocitásának, viszonzosságának az esélye (Utasi 2004b).

⁵⁴ Laki László hangsúlyozza, hogy a jó kapcsolatok még a vállalkozói szellemet, a tudást és felkészültséget, a jó diplomát és a kemény munka és szorgalmat is maga mögé utasította.

mely csak nagyon limitáltan enged teret a pályakezdők megjelenésének. Ezek a fehér gallérosok egy kivételes hegemon kohorszként együtt maradtak: senki előttük, és senki utánuk” (Máder 2011: 136.).

Kitekintés a magyar fiatalok identitását meghatározó tényezőkről

A későmodernitásban a tradíciók meggyengülése, a szerepek kiüresedése következtében az egyén elveszíti megszokott támpontjait. Az identitás így nehezebben konstruálható készen kapott és évtizedek, évszázadok óta magától értetődő szerepek alapján. A munka jelentésének megváltozásával ennek identitásteremtő szerepe kérdésessé vált, jóllehet sokáig az állás, a stabil alkalmazás a számított a(z egyik) legfontosabb identitásteremtő tényezőnek (Kohli 1990, Laky 1996, Simonyi 1996, Török 2006.). Mint láttuk a projektkapitalizmus működés módja kifejezetten az identitásépítés ellen hat: Boltanski a rövid határidejű munkák és kapcsolatok sokasága, a pluralizálódás követelménye miatt az identitás szétmállásának veszélyére hívja fel a figyelmet. Az énfelépítést nehezíti, hogy a projektmentalitású világban az egyén immár nem önmaga, hanem adaptációs képességeinek összessége (Boltanski – Chiapello 1999: 503-509). Kérdés, hogy amennyiben a foglalkozás nem válhat a fiatalok identitásának összetevőjévé, ezt milyen más (státusz)jellemzők határozzák meg?⁵⁵ Úgy tűnik, hogy az iskolai végzettségnek bizonyos esetekben meghatározó szerepe van. Ezt a következtetést Laki László megállapításai nyomán vontam le, aki egy kutatás adatai alapján összeállította a fiatalok „szubjektív struktúráképét” (Laki 2006: 193-194).⁵⁶ A megkérdezett fiatalok fele alsó osztályba tartozónak gondolta magát, fele pedig középosztálybelinek, azaz sokkal többen érezték magukat a középosztályba tartozónak, mint a szüleik nemzedékében megkérdezettek. A szerző ezt az oktatás tömegesedésével magyarázta, „melyet a fiatalok szüleikhez képest mobilitásként élnek meg – netán ezen végzettségekhez «tartozó» státusok lehetséges betöltőiként megelőlegeznek vagy remélnek maguknak –, nem igazán törődve azzal, hogy napjainkban az iskolai és a státusmobilitás igencsak elválk egymástól” (Laki 2006: 194).⁵⁷

⁵⁵ Bodó Barna kutatásaiból az derül ki, hogy a határon túli fiatalok esetében a magyar kisebbségi identitás sem válik automatikusan az önképet meghatározó összetevővé (Bodó 2013). Bodó az asszimilációra hajlamosító igazodási kényszerről ír (Bodó 2009), illetve az identitástudat és származástudat közötti különbségről (Bodó 2013: 206). Úgy látja, hogy „bár több fiatal adottságként éli meg magyarságát, sokkal többen vannak azok, akik a kisebbségi léthelyzethez reflexív módon viszonyulnak: önmagukat egy többdimenziós társadalmi erőterben vizsgálják. A mi vagyok/mi nem vagyok kérdésre és dilemmára keresik a választ.” (Bodó 2013: 212.)

⁵⁶ Egy 2001-ben, 18-19 éves fiatalok körében végzett 3000 főre kiterjedő vizsgálatról van szó (Laki 2006: 193.)

⁵⁷ Amíg a francia szociológiában az osztályneurózisra (de Gaulejac 1987, Rényi – Sik – Takács 2014), a nagyfokú társadalmi mobilitásból eredő patológiákra irányul figyelem, addig nálunk ez esetben a mobilitás illúziójából származó frusztrációkra lehet felhívni a figyelmet. Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkezni, hogy Magyarországon különösen nagy a diplomás végzettségűek bérelőnye a diplomával nem rendelkezőkhöz képest – akár a régió más országaival is összehasonlítva (Kertesi – Köllő 2006, Róbert 2010)

Az egyetemi, főiskolai státusz identitásteremtő erejére vonatkozóan a hatvanas évektől kezdve számos külföldi elmélet született. Ugyanakkor ma egyre többen kérdőjelezik meg ezeknek a közösségeknek egy egységes identitás kialakulásában játszott szerepét, egyrészt a hallgatók többszörös identitása, másrészt a nagyszámú lemorzsolódó és/vagy kudarcélményt begyűjtő diákokról.⁵⁸ A hazai hallgatói szocializáció is számtalan egyéni mintázatot mutat – éppen töredezettsége, bizonytalansága miatt (Kiss 2008, idézi Pusztai 2010: 39). „Az individualizált utak, a kísérletezés és visszafordulás, a homályos, ideiglenes célok nemcsak a hallgatóvá válás folyamatát lazítják fel, hanem a különböző koncentrikus körökben értelmezhető hallgatói csoportokhoz való tartozás struktúráját is átrendezik. [...] Egyik logika szerint ugyanis a bizonytalan helyzetükben közös státusúak egymásrautaltsága megnő, a stabil normák által szabályozott hagyománnyal való szakítás utáni krízist követő liminoid szakaszban a normák bizonytalansága miatt a spontán közösségi megnyilvánulások válhatnak új rítusokká” (Pusztai 2010: 41). Márpedig a tömeges felsőoktatásban kialakult hallgatói környezet a hallgatók nyilatkozataiban áttekinthetetlen káosz képében tűnik fel. Pusztai szerint a folyamatosan átalakuló környezet miatti bizonytalanság miatt a hallgatók felszabadulnak az önálló identitásalkotás feladata alól, s a helyhez kötött társas közegekből kilépve személyes kapcsolathálózatokat formálnak maguk körül. Így a hallgatók egy részét a döntés halogatása, másik részét az identitásválasztás jellemzi. Angolszász elméletek alapján úgy véli, hogy „a társas környezet hatásaitól elzárkózó (többször a szülői minta nyomán korán záró) és az alternatívákat nem mérlegelő bizonytalan (diffúz) identitású hallgató kevésbé szerepel eredményesen”. A bizonytalanságot tovább növeli, hogy a felsőoktatás világában is átalakuló vagy homályosan megjelenő normák között az identitáskereső egymásra vannak utalva (Pusztai 2010: 72-73).⁵⁹

A identitást korábban meghatározó státuszjellemzők közül a nemi és családi szerepek is átalakulnak, jóllehet Magyarországon az attitűdök, és a tényleges viselkedések terén nem látszik hatalmas elmozdulás: a fiatalok körében végzett kutatások is a hagyományos nemi szerepek elfogadottságát jelzik (Schadt 2005).⁶⁰ Ez utóbbi komplex kérdéskör tárgyalásából a családi kapcsolatok kérdését emelem ki.

Utasi Ágnes állapította meg egy tanulmányában, hogy az általánosan jellemző bizalomhiánnyal összefüggésben, „a biztonságigény, a valahová tartozás iránti szükséglet objektíve is felerősíti a feltétlen bizalmat élvező szűk családnak, a családi

⁵⁸ E tanulmányban nincs módon kitérni a konformitás és az autonómia, illetve a csoportban kialakuló hierarchiák énképalakító szerepére.

⁵⁹ Sokan a rendkívül intenzív Facebook tevékenységet is ezzel magyarázzák: a kényszeres posztolások és a visszaigazolások erőteljes igénye az énkép és az identitás építésének meghatározó eleme lett.

⁶⁰ Pongráczné Tiborné és S. Molnár Edit kutatásából az derül ki, hogy 2000 és 2009 között csökkent a hagyományos értékrendet vallók aránya a nemi szerepekkel kapcsolatosan (Pongrácz – S. Molnár 2011). Más kutatások azonban a nők szerepére vonatkozóan a tradicionális beállítódás továbbélését hangsúlyozzák (az idevágó kutatásokat idézi: Csurgó – Kristóf 2012). A nemi szerepek megváltozásának az identitásépítésre gyakorolt hatására jelen keretek között csak utalok, nem célok ennek tárgyalása (a kérdéshez lásd például Blaskó 2005, Frey 2009, Koncz 2005, Pongrácz – Murinkó 2009, Pongrácz 2005, Pongrácz – S. Molnár 2011, Kovács: 2007, Spéder 2011, Tóth 2005, 2007a, 2007b, Dupcsik – Tóth 2008).

kapcsolatoknak a szerepét.⁶¹ Paradox módon azonban a családi kapcsolatok iránti bizalom éppen akkor értékeli fel a családi kohézió szerepét, amikor a család intézményének nuklearizálódásával csökken a családi-rokoni kapcsolatok száma, növekszik az egyedülállók népességi aránya, [...] egyre többen igyekeznek – individuális vágyaikat követve – a megromlott kapcsolatot megszüntetni, és tökéletesebben felcserélni” (Utasi 2004b).⁶² Mindezt a François de Singly családpszichológiai koncepciójával való összevetésének szándékával emelem ki, aki azt vizsgálja, hogyan változnak manapság az identitás összetevői az egyén státuszjellemzői által meghatározott identitáson túl. Singly szociológiájának középpontjában az „individualizált család” áll, melynek elsődleges szerepe a családtagok személyes identitásának a felépítése – szemben a családra korábban jellemző nemzedékek közötti – gazdasági, erkölcsi stb. – átörökítéssel. Az individualizált családokra nemcsak a szülőkkel, rokonokkal szembeni, hanem a családon belüli autonómia is jellemző (az egészen kiskorú gyerekekre is vonatkoztatva),⁶³ aminek társadalmi következménye az autoritások erejének csökkenése a családon kívüli viszonyokban is. Az „individualizált identitás” megteremtőjévé váló család ugyanakkor megsínyli ezt a funkcionális többletét: a házaspároknak vagy például a kamaszok gyerekeknek nem könnyű egyensúlyt teremteniük az autenticitás és az eredetiség kibontakoztatásának „narcisztikus” elvárásai és a hosszú távú kapcsolatokra jellemző, az egyéni akarat korlátozásával járó statuáris elvárások között.⁶⁴ Látható, hogy a család kiemelt fontosságúvá vált a mai Magyarországon az identitásépítés vonatkozásában, jóllehet két egymással ellentétes tendenciáról van szó: a későmodernítésra jellemző autonómiakiterjeszkedésről és autoritásgyengülésről, illetve egy bezárkózó, az ontológiai biztonságot egyedül a szűk családi körben megtaláló védekezésről. A család

⁶¹ Ezen „objektív” tényezők közé tartozik a családi-rokonsági körben az egymásnak nyújtott segítség/kölcsön visszafizetésének nemzedékeket átfogó garanciája, valamint a munkanélküliség megjelenése, mely a közvetlen családtagok összefogását erősítette, valamint a munkanélküliség szűgyene is redukálta kapcsolati köteleket (Utasi 2000, 2004b).

⁶² Az értékvizsgálatokban igen preferált a becsületesség és az emberi kapcsolatok fontossága érték, miközben az emberek többségét igen negatív tapasztalatok érik ezek terén is (a kapcsolatok amortizálódása, a családi összetartozás gyengülése, az elmagányosodás). Ugyanakkor itt is érvényes, hogy az adott értéknek ellentmondó uralkodó gyakorlat tovább növelheti az adott érték népszerűségét: azért is annyira fontos, mert hiányzik (Kapitány – Kapitány 2012, vö. a familiarizmus koncepciójával: Dupcsik – Tóth 2008).

⁶³ Amennyiben elfogadjuk, hogy ezek a tendenciák a magyar családok egy részére is jellemzőek, fenntartással kell fogadnunk az olyan definíciójellegű kijelentéseket, miszerint „a kortárs csoport az egyetlen társas szintér, ahol a fiatal egyenlőségen alapuló viszonyokra számíthat, s ahol ennek megfelelően függősége a másiktól nem egyoldalú és nem kizárólagos, mint például szülője vagy tanára vonatkozásában” (Csepeli 2006, 406). (Ahhoz pedig a fenti tendenciák elfogadására sincsen szükség, hogy megkérdőjelezzük az olyan sommás kijelentéseket, mint hogy „míg a család normái az engedelmeskedést a tekintélyalapú ragaszkodást írják elő, addig a kortárs csoport a kölcsönös együttműködésen és megegyezésen alapul”. Sajnos, nem tudunk kitérni a kortárs csoportokban zajló hatalmi játszmákra, jellemző szerepkörökre vagy az iskolai agresszió jelenségére sem (Hajdu – Sáska: 2009, Kerecsi et al.: 2008, Mayer – Nádori – Vigh 2009).

⁶⁴ A családi kohézió negatív kihatásainak kevesebb figyelmet szentelnek, pedig a szülő fojtó rátelepedése a gyerekeire – akár kényszerből, akár menekülési attitűd miatt – kockázati tényezőként jelenhet meg (Harca 2014: 7).

Singly által leírt identitástámogató szerepét támasztja alá az a tény is, miszerint az ifjúság számára a legfontosabb és legmegbízhatóbb információforrás egyértelműen és fokozottan a család és a barátok, amelyet tovább erősít a partnerkapcsolataikkal, baráti kapcsolataikkal való nagyfokú elégedettség (70 és 82 százalék), valamint a szülői értékrend szintén magas elfogadottsága (Székely 2014: 20).⁶⁵

A család Singly által leírt identitástámogató szerepe – amennyiben egyáltalán létezik ilyen az adott családban – a fiatalok, főként a tizenéves fiatalok számára nem jelent automatikusan magától értetődően érzékelhető vagy felhasználható támogatást. A támpontokat máshol látszanak megtalálni. A késő modernitás szakirodalmának – különösen az ifjúságszociológiai szakirodalmának – alapgondolata, hogy napjainkban az identitáskonstrukció munkája a fogyasztáshoz és a szabadidő-felhasználáshoz köthető. Ezek teremtik meg lehetőséget a saját értékek és vágyak kifejezésére. Láttuk, hogy bizonyos kutatások azt jelzik: a hazai fiatalok számára is a globális fogyasztói kultúrában elfoglalt pozíció vált az elsődleges identitásformáló tényezővé (Ságvári 2012: 80), a média hathatós közbenjárásával.⁶⁶ A magyar fiatalokra jellemző „új materialista értékvilág” (Pusztai 2009, Jancsák – Polgár 2010: 31), mely mind bizonyos hagyományos értékeket – vallásos hit, morális szigor, felelősség, hűség –, mind pedig a posztmateriális értékeket – kreativitás, szabadság, a természet megővése – háttérbe szorítja, az identitás felépítésében is meghatározó (Kapitány – Kapitány 2012).⁶⁷ Akkor is, ha rendelkezésükre állnak a vágyott javak – és akkor is, ha nem.⁶⁸

A fiatalok identitásépítő munkájához jó adalékkal szolgálnak az internethasználatára vonatkozó kutatások.⁶⁹ Nem is annyira a neten konstruált virtuális identitásoknak tulajdonítok fontosságot, hanem a fiatalok életében jelentős szerepet játszó közösségi portálokon felépített, és folyamatos munkával konstruált képnek.⁷⁰ A közösségi portálokon ugyanis úgy tudnak részt venni, ha az ismerősökkel átélt közös élmények,

⁶⁵ Az Ifjúság 2012 adatai szerint a 15-29 éves fiatalok többsége (46 százalékuk teljes egészében, 36 százalékuk részben) elfogadja azt az életfelfogást, ahogyan a szülei élnek (Székely 2014: 20).

⁶⁶ A fiatalkorúak tudatos céltablái a tudományos alapossággal kidolgozott médiamarketingnek: a fogyasztást befolyásoló divat és életmódminták a hazai iskolai életben is éreztetik hatásukat (Kapitány – Kapitány 2006, idézi: Török – Szekszárdi – Mayer 2011).

⁶⁷ Ezt elsősorban az IKT technológiák birtoklása jelenti. Gábor Kálmán és Szemerszki Marianna kutatássorozata is kimutatta, hogy a fiatalok fogyasztásának a felnőtt társadalométól élesen eltérő jellegét az információs technológiákhoz való viszony alapvetően befolyásolja (Gábor – Szemerszki 2006).

⁶⁸ A fiatalok (nem)fogyasztási szokásai lásd (Nagy 2013, Bauer 2009, Székely 2008, Bauer–Szabó 2005, Törőcsik 2006, A magyar fiatalok gazdagságra vágyanak 2008).

⁶⁹ Jobb híján is. A fiatalok fogyasztási szokásaira vonatkozóan a legnagyobb szakmai érdeklődés a médiafogyasztást, a drog- és alkoholfogyasztást, kisebb mértékben a kulturális fogyasztási szokásokat kíséri.

⁷⁰ Az internethasználat általános elterjedése következtében 2008-ban a fiatalok 84 százaléka tudott a netre csatlakozni (Bauer – Szabó 2008: 83.). A közösségi portálokon a fiatalok 69 százaléka van jelen, ami azt jelenti, minthogy majdnem mindenki, aki az otthonában eléri a világhálót, jelen van valamelyik internetes közösségépítő oldalon (Kitta 2013: 259.).

előzetes ismeretség alapján „státuszt csinálnak maguknak”,⁷¹ s ezt a többiek hozzászólásaihoz igazodva alakítják (Bauer – Déry 2009: 291).

Nyilvánvaló, hogy a fiatalok számára a szocializációs pályák a korábbinál jóval kevésbé meghatározottak. A szocializáció korábbi útjai széttöredeztek: egymással ellentétesen zajló, többszörös szocializációról lehet beszélni. A fiatalok is folyamatosan más és más szocializációs közegben formálódnak, s ennek megfelelően önmagukat folyamatosan újra kell alakítaniuk, esetenként újraalkotniuk. A hazai középiskolás korú fiatalok körében is kimutathatóvá vált, hogy a tanuló „egyre több szerep felvételére kényszerül” (Paku 2010), ami a szerepkonfliktusokból adódó túlterhelődés kockázatát is növeli (Török – Szekszárdi – Mayer 2011).⁷² Mindezek miatt Bernard Lahire egyenesen úgy véli, hogy át kell rajzolni a korábban koherens egységként kezelt egyén képét, az én felbontása nem elméleti választás, hanem a mindennapok tapasztalata. Hiszen hogyan beszélünk az egyén társadalmi integrációjáról, ha nem világos, éppen melyik társadalomról, közösségről beszélünk, éppen mikor, hova szocializálódik az egyén, s milyen befolyásoló erővel bír az intézmények egyre többször megkérdőjelezett szocializáló képessége? (Rényi – Sik – Takács 2014). A megsokszorozódott – és sokszor – egyidejű szocializációs közegek közötti mozgás, a szocializációs mezők közötti transzfer problémája a magyar fiatalok számára is alapvető probléma: visszautalnánk az iskolában szerzett ismeretek adaptálhatatlanságára a hétköznapiak során felmerülő problémák esetében, a munkahelyen megkövetelt készségeknek és beállítódásoknak a baráti vagy párkapcsolatokba beszivárgására. Nyilvánvaló például a sokak által harmadlagos szocializációs közegként kezelt szabadidő behatolása a korábban a család, az iskola, vagy éppen a munka uralt terepekre. „A családi vacsora alatt frissített Facebook-állapot, a tanóra alatti internetes csevegés mindennapos tevékenység, amely nem ritkán a szocializációs közegek konfliktusával jár együtt” (Székely 2014: 13).⁷³ A felsőoktatási hallgatók szocializációja kapcsán Pusztai is bemutat olyan szocializációs modelleket, ahol egymás riválisaként tűnik fel a külső és a belső társas környezet, amelyek a „legfontosabb intézményi erőforrásért”, a hallgatók idejéért versengenek. Eszerint a

⁷¹ Egy 2008-as (!) adat szerint a 14–19 évesek 17 százalékának van saját blogja, és szabadnapon 22 százalékuk tölti idejét ilyenek olvasásával. 17 százalékuk töltött már fel saját készítésű videót közösségi fájlmegeosztó oldalra (Török – Szekszárdi – Mayer 2011).

⁷² A hagyományos kételemű család/iskola, illetve a háromelemű család/iskola/munka szocializációs közegek/ágensek kiegészítése Giddensnél is megjelenik (Giddens 2006). Nagy Ádám és Trencsényi László hazai adatokra támaszkodva a szabadidő harmadlagos, valamint az információs társadalom virtuális tereit tartalmazó negyedleges szocializációs közeg léte mellett érvel. Ennek ellentmondanak Harcsa István – igaz a gyermeki családokra vonatkozó – kutatása, melynek egyik konklúziója szerint „a szabadidős társadalom iránti korábbi felfokozott várakozásnak nem voltak, illetve jelenleg sincsenek meg az alapjai” (Harcsa 2014: 88). A hazai ifjúság és a „szabadidő szcenárió” (Gábor 2009:65) összefüggéseinek tárgyalása alaposabb utánajarást igényel. Az elsődleges, a másodlagos, a harmadlagos (negyedleges...) szocializációról, a szocializáció új tereiről lásd Nagy 2011, Nagy – Trencsényi 2012.

⁷³ Székely Levente arra hívja fel a figyelmet, hogy a szocializációs közegek konfliktusa egyáltalán nem új jelenség: gondoljunk a kötelező közoktatás bevezetésére, mely a házi feladat révén például a családi közeg is gyarmatosította. Napjainkban ehhez hasonlóan keresik helyüket az infokommunikációs eszközök a különböző terekben, így az osztálytermekben is (lásd az óra alatti sms-váltásokat, facebookozást) (Székely 2014).

családi terhek, a külső barátok és munkavállalás mind a hallgatói szocializáció sikere ellen hatnak (Pusztai 2010: 45). Tóth Olga pedig arra mutat rá, hogy sok esetben maguknak a szülőknek értékrendje sem egyezik egymással (Tóth 1999, 2001). Dubet „dialogikus egyén” koncepciója is hasonlóan ragadja meg a helyzetet: az egyének különböző cselekvési logikák mentén próbálnak több-kevesebb sikerrel egyensúlyi helyzetet kialakítani környezetükkel, s önmagukkal (Dubet 2012). Mivel a társadalom immár nem biztosít sem stabil értékeket, sem normákat, sem integráló szerepeket, az egyén soha nem szocializálódik teljesen – ez a többszörösen is bizonytalan helyzetű fiatalokra még inkább igaz. Identitásuk folyamatos munkaként konstruálódik heterogén elvek viszonyában, több cselekvési logika feszültségében és összekapcsolódásában (Rényi – Sik – Takács 2014). A fiatalok mindezek következtében bizonytalanok, de nemcsak a külső (a makrotársadalmi és a szintén bizonytalan identitású barátok/ismerősök alkotta) körülmények miatt, hanem saját maguknak a bizonytalanságból eredő kiszámíthatatlan reagálásuk miatt is – ami csak tovább növeli a kiszámíthatatlanságot. A sokrétű szocializáció, a szocializációs keretek pluralizálódása egyfelől az egyediség érzését keltheti a fiatalokban: a függetlenség, az eredetiség érzését. Ugyanakkor ugyanezek a tendenciák okozhatják a magány, meg nem értettség érzését is, egyfelől mivel nem áll a rendelkezésükre egy konkrét szocializációs keret konkrét (kis)közössége, másrészt a többszörös szocializáció megnehezíti az önkifejezést, ellenben növeli a környezet értetlenkedésének esélyét, a meg nem értettségéből kialakuló frusztrációt. Lahire álláspontja szerint a közös alapok eltűnéséből fakadóan, az individualizálódás következményeként, nehezebbé vált a barátokhoz, társakhoz kapcsolódás is. Mivel ezek a kapcsolatok kiemelt jelentőségűek az identitás megalapozásakor, esetlegességük tovább növeli a frusztráció és szorongás egyébként is jelentős élményeit.

„Ezen álláspontok ellenpontjaként Giddens az intimitás új lehetőségterére utal, a tradíciók által nem kötött, a felek által szabadon definiált tiszta kapcsolatokra. Álláspontja szerint ezek nem csupán az identitás konstrukciójának és az ontológiai biztonság megteremtésének kiemelt helyszínei, de egyúttal a demokratikus viszonyok kísérleti laboratóriumai is” (Rényi – Sik – Takács 2014).

A Giddens tiszta kapcsolatnak nevezi a közeli, érzelmileg telített informális kapcsolatokat, mely az intimitás korábbi formáival szemben nincs intézményi keretek közé ágyazva.⁷⁴ A tiszta kapcsolatok abban az értelemben tiszták, hogy céljaik és kereteik tekintetében függetlenek a tradícióktól: szabadon alakíthatóak, pusztán a felek igényeitől, kísérletezési, reflexiós és kommunikációs képességeitől függően. Éppen ezért sajátos feszültségekkel is terheltek. Egyrészt a kapcsolat esetleges nehézségeiért, kudarcaiért a felek viselik a felelősséget, akik emiatt identitásukban érintettek. Másrészt a kapcsolat stabilitását – külsődleges kényszerek híján – magán a kapcsolaton belül kell biztosítani az elköteleződés révén (Giddens 1991: 88–95, Sik 2013b: 134). Az intimitáson alapuló tiszta kapcsolatok a késő modernitás egyénének identitásépítésének meghatározó terepei. Amennyiben a feleknek sikerül egymás iránt

⁷⁴ A tiszta kapcsolatok giddensi koncepciójának (Giddens 1991) rövid bemutatását Sik Domonkos tanulmánya alapján teszem, ennek részletes leírását lásd Sik 2013b.

kölcsönös bizalmat kialakítaniuk, az intimitás lehetőséget ad az elismerésre és az autonómiára, saját maguk megmutatására, egy közös valóság kialakítására. „Mután a formális hétköznapi viszonyokat az egzisztenciális szorongás és a bizalmi deficit jellemzi, elsősorban a tiszta kapcsolatokban alapozható meg az ontológiai biztonság, a másokba, a világba és az önmagunkba vetett bizalom.” (Sik 2013b: 135.)

Kérdés, hogy az identitásépítés alapvető terepévé váló tiszta kapcsolatok kialakulásához rendelkezésre állnak-e a pszichológiai és a társadalmi feltételek Magyarországon?⁷⁵ Az előbbire olyan adatok segítségével próbáltam választ találni, amelyekből a hazai fiatalok gondolkodás(mód)jára lehet következtetni.

A nemzetközi értékvizsgálatok (World Values Survey) azt mutatják, hogy a magyar zárt, magába forduló társadalom, amelyben életkortól függetlenül a hagyományos értékek dominálnak (Tóth István 2009, Keller 2009, 2010). Ságvári Bence ezekre az adatokra támaszkodva kockáztatja meg azt a következtetést, miszerint a fiatalok generációja nem szakít szülei értékeivel, sőt a fiatalok értékválasztásaikban hozzáöregedtek szüleikhez – dacára az ellentétes várakozásoknak (Ságvári 2012:79).⁷⁶ Mint korábban már szerepelt, a hazai fiatalokat a bizalomhiány nagyon magas szintje jellemzi, a rendszerszintű bizalomra vonatkozó adatok vonatkozásában nemzetközi összehasonlításban a magyar fiataloké a legalacsonyabb mutató, miközben általános tendencia szerint az elégedetlenség mértéke az életkorral nő. Ennek látványos megnyilvánulása, miszerint azzal a kijelentéssel, hogy „bizonyos körülmények között egy diktatúra jobb, mint egy demokratikus politikai rendszer”, a 18-29 éves fiatalok negyede egyetért – minél fiatalabb és minél jobb módú, annál inkább (ESS 5. hullámának adatai, idézi Ságvári 2012: 70).⁷⁷ A rendszerekkel (például a kormányokkal) szembeni bizalmatlanság mértékéhez hasonló értékeket mutat a szűk kapcsolat körön kívüliekkel, általában az emberekkel szembeni bizalmatlanság mértéke is. Egy, az ezredfordulón elvégzett hazai vizsgálat válaszadóinak kétharmada szerint „általában nem bízhatunk” vagy „sohasem bízhatunk” az emberekben (Utasi 2004b).

A bizalom hiánya a hétköznapiakban a normaszegéssel szembeni ambivalens magatartással jár együtt. A korrupció mértékét a hazai fiatalok nagyon magasra tartják, 69 százalékuk gondolja azt, hogy ez ellen az államnak kellene tennie valamit, 35 százalékuk szerint az állampolgároknak is – mely érték Magyarországon a legalacsonyabb. Egyfelől úgy vélik, hogy a korrupcióval szemben értelmetlen fellépni (Ságvári 2012: 79), másfelől „a fiatalok egységes állásponton vannak abban a

⁷⁵ Jóllehet, tiszta kapcsolatok a baráti, tehát nem kizárólag a párkapcsolatokra is jellemzőek, mégis a szexualitás révén ez utóbbiaknak van e szempontból jelentőségük. Az Ifjúság 2012 adataiból az derül ki, hogy manapság fiatalok később és kisebb intenzitással létesítenek együtt élő párkapcsolatot, mint a korábbi generációk. A 25-29 évesek 40 százalék például még sosem élt párkapcsolatban. (Jóllehet, párkapcsolatot a fiatalok már korán kialakítanak, az összeköltözés csak a húszas éveik közepén válik jellemzővé). Utasi szingli-tanulmányaival egyhangzóan ezeknek a fiataloknak a többsége is párkapcsolatban szeretne élni, azaz többségében nem önként vállalt egyedüllétről van szó. (Makay 2013.)

⁷⁶ Természetesen Ságvári is tudatában van a fiatalok belső tagoltságának, de az adatok jellege miatt az érték(rend)beli heterogenitást nem elemzi. Erre lásd Kapitány – Kapitány 2012.

⁷⁷ Erről részletesebben ír Szabó Andrea és Kern Tamás Ifjúság 2008 kutatást elemző tanulmányukban (Szabó – Kern 2011).

tekintetben, hogy ma Magyarországon a becsületesség nem kifizetődő tulajdonság, és sokkal jobban boldogulnak, azok az emberek, akik készek hazudni, csalni és lopni” (Székely et al. 2012: 4).⁷⁸ A magyar fiatal felnőttek azzal a kijelentéssel is nagymértékben egyetértettek, hogy „aki vinni akarja valamire, rákényszerül arra, hogy egyes szabályokat áthágjon” (Hungarostudy-adatok, idézi: Susánszky 2011: 145.), „emellett nagymértékben azonosultak azokkal az állításokkal is, amelyek a gyors változások következtében az értékek meggyengülésére és a világban való eligazodás bizonytalanságára vonatkoztak” (uott).

A nemzetközi értékvizsgálatok adatai szerint a hazai fiatalokat a kooperáció és szolidaritás hiányának nagyon magas értéke is jellemzi (Tóth István 2009: 27, Giczi – Sik 2009). Ez a tendencia nemcsak a magyar fiatalokra jellemző (jóllehet a mértékbeli különbségek különösen aggasztóak). Danilo Martuccelli a szingularizáció jelensége kapcsán beszél a szolidaritás érzésének elhalványulásáról (Martuccelli 2010). A szingularizáció Martuccelli koncepciójában olyan – strukturális és kulturális értelemben is zajló – folyamat, melyben a termelés, a piac, a különböző közszolgáltatási intézmények és a társadalompolitika az egyének legkülönbözőbb igényeihez és élethelyzetéhez igazodnak. Mindez a személyközi viszonyok kereteinek lebomlása mellett a normatív rend általános felbomlásával is jár. A szingularizáció nyomása ugyanis az egyént is arra ösztönzi, hogy önmagát egyedi egyénként hozza létre – függetlenül minden modelltől, értéktől és normától –, mely szingularitás megteremtése a bármilyen szituációhoz való legteljesebb alkalmazkodást (is) jelenti. A normatív keretek eltűnése ugyanakkor a cselekvés következményeinek felelősségét kizárólagosan ezek előidézőjére, az egyénre hárítja, mely szisztematikus felelősségáthárítást Martuccelli új uralmi formaként azonosítja. A szingularitás, az egyedivé válás normája ezáltal a „közös-ség”, a szolidaritás érzését lehetetleníti el (Martuccelli 2010, 2011, 2012, Rényi – Sik – Takács 2014). Utasi is arra hívja fel a figyelmet miszerint „az individuális értékpreferenciák erősödésével párhuzamosan az általánosan forráshiányos, ám határozottan gazdagodáselvű társadalomban csökkent a magas státusúaknak a lemaradók iránt érzett, azokat segíteni szándékozó szolidaritástudata. [...] A gazdagodásvágy szükségképpen lazította a «gazdaságtalannak» ítélt kapcsolatokat, s egyúttal felértékelte, nélkülözhetetlenné tette a forráserős erős és gyenge kötelékeket.” (Utasi 2004b) Kifejezetten a fiatalokra fókuszálva – az ESS legújabb adataiból – azt látjuk, hogy a 18 év alattiak esetében segítőkészség értéke meredeken visszaesett (jóval az országos átlag alá). A tolerancia értékének hasonló, mért visszaesésével ez a „nemszolidáris, kíméletlenségre is képes fiatalok színrelépésének veszélyét jelzi”, melyet a Kapitány szerzőpáros a negatív individualizálódás következményének valószínűsít (Kapitány – Kapitány 2012: 114.). A fiatalok értékeire vonatkozóan több tanulmány is különböző feszültségpotenciálokra hívja fel a figyelmet. Ságvári Bence a WVS 2009-es, 5. hullámának adatait feldolgozó Tóth István György (Tóth István 2009) kutatásai nyomán a paternalista mentalításra, az állammal szemben megfogalmazott magas

⁷⁸ A hazai anómiás értékrendet számos tanulmány járja körül (Spéder – Paksi – Elekes 1998, Tóth 2001, Kopp 2008, Keller – Sik 2009, Tóth István 2009, 2010, Székely et al. 2012, Ságvári 2012, Kapitány – Kapitány 2012).

elvárásokra hívja fel a figyelmet, miközben nem ismerik el annak tevékenységét. A társadalmi egyenlőtlenségeket el nem fogadó társadalomban erejét veszti a meritokratikus elv legitimitása, miközben „az elmúlt közel két évtizedre a társadalmat és gazdaságot sikeresekre és sikertelenekre osztó dualista közgondolkodás vált meghatározóvá” (Csepeli 2007, idézi: Ságvári 2012: 68). A Kapitány házaspár az ESS eddigi adatfelvételi hullámain elemző kutatásokra, illetve saját értékrendszer-kutatásaira vont le hipotetikus következtetéseket a fiatalok értékvilágára, cselekvési tendenciáira vonatkozóan (Kapitány – Kapitány 2012). Mint említettük a legfiatalabbakra még inkább igaz – az egyébként az társadalomra általánosan jellemző – konzervativizálódás.⁷⁹ Ezt egyfelől a hagyomány értékének felerősödése, másfelől a hedonizmus értékének lecsökkenése jelzi; utóbbi gyengülésében a fogyasztói társadalom negatívumainak elutasítása fejeződik ki. Meglepő módon a megfelelő viselkedés, a konformizmus – fiataloktól elvárt – elutasítása is gyengül, mely „az »alattvalói« mentalitás erősödésének veszélyét is magában hordja, ami a fent említettekkel (a tolerancia-, és szolidaritáscsökkenéssel és a növekvő ambíciókkal) együtt a történelmileg jól ismert igen negatív magatartásformákká állhat össze” (Kapitány – Kapitány 2012: 114.).

A legfiatalabbak esetében egyébként a – felnőtt társadalomhoz hasonlóan – a létbiztonság igénye a legfontosabbnak ítélt érték, ezt követi a becsületesség és az emberi kapcsolatok fontossága. Ez Kapitányék szintén részben a konzervativizmus térhódításának, a morális értékek iránti növekvő igény jeleként valószínűsítenek, ugyanakkor még fontosabbnak tartják a közvetlen kapcsolatok iránti igény felerősödését, az elmagányosodástól való félelmet, a tömegessé vált kapcsolatteremtési nehézségeket, valamint annak tapasztalatát, hogy az ember számára csak a közvetlen családi-baráti kapcsolatok nyújthatnak biztonságos fogódzót (Kapitány – Kapitány 2012: 113-114.).

A 18 év alattiakra jellemző attitűdök, vallott értékek azért is meglepőek, mert a gyermeknevelési elvek kapcsán végzett kutatások alapján kicsit másra következtethetnénk. A legfrissebb vizsgálatok szerint „a megkérdezettek többsége az őszinteséget, a felelősségérzetet, az önállóságot és a mások tiszteletét tartja olyan értékeknek, melyeket szívesen látna a gyerekeiben, és ezért a nevelésük során próbál is tenni valamit” (Csurgó – Kristóf 2012: 44.). Tóth Olga 10 évvel korábbi vizsgálata szerint ugyanezen fenti négy érték mellett a szülők ötödikként a talpraesettséget említették legfontosabbnak, amit gyerekek a legfontosabbnak emeltek ki. Az önálló gondolkodás jelentőségére külön kiemelem: mind a felnőttek, mind a gyerekek több mint fele tartotta ezt fontos tulajdonságnak (Tóth 2001: 458). Az önirányítás, önálló gondolkodás igénye egy másik, az ezredfordulót megelőző gyermeknevelési elvekre koncentrált kutatás szerint is alapvető elvárás volt, a szülők és a gyermekek részéről is (Füstös-Szabados 1998: 250).

⁷⁹ A sorozatos felmérésekhez képest mutatott leglátványosabb elmozdulás az elmúlt évtized második felében az ország egész lakosságára nézve a hagyomány értékének erősödése. Ez a tradíció-keresést, a hagyományok szerepének felértékelődését mutatja a mindennapi élet legkülönbözőbb területein (Kapitány – Kapitány 2012).

Úgy tűnik tehát, hogy a kilencvenes évek végén gyermeket nevelő szülők többsége gyermekét autonóm, önálló gondolkodásra, döntésre és felelősségvállalásra képes felnőtté szeretne volna nevelni. Mindez teljesen összhangban van (volt) a későmodernitás társadalmi, politikai, majd ennek következményképpen pszichológiai szintjén meghatározóvá vált autonómia normává válásával (Ehrenberg 1995). A személyes választást és az egyéni kezdeményezőkészséget értékelő autonómia normája annak a társadalomnak az ideálja, ahol mindenki saját változásának ágense – még a hierarchia legálján is.⁸⁰ E koncepció szerint napjainkban az autoritás nem a mechanikus engedelmisségen, hanem a kezdeményezőkészségen alapul.

Ennélfogva, annak próbáltam utánajárni, hogyan jelenik meg a késő modernitást jellemző egyre növekvő autonómia-késztetés a magyar fiatalok életében. A szakirodalom általában a pályaválasztási döntésben látja az első jelentős, önálló elhatározást. Ezt ma elsődlegesen a fiatalok jelölik ki,⁸¹ a diákok többsége döntően saját magában keres először megerősítést.⁸² A továbbtanuló középiskolások elsődleges szempontja egy piacképes diploma, majd ezt követi számtalan tényező közül a hallgatói juttatás mértéke, mely az önálló élet lehetőségét (illúzióját) kelti bennük.⁸³ A fiatalokra is egyre jellemzőbb döntés- és felelősségnövekedés kényszere – a pályaválasztás kérdésén túl is – belátható, ugyanakkor az adatok nem annyira a 90-es évek szülői elvárását tükröző autonóm, felelősségteljes fiatalság képét rajzolják elének. A kádári reflexek, a már említett paternalista állam iránti igény, a tekintélyelvűség, a kritikai attitűd hiánya,⁸⁴ konformitás, az újítás motivációjának hiánya válnak jellemzővé. Ennek fényében nem meglepő, hogy „majd minden harmadik fiatal azt a Kádár-korszakból fennmaradt tipikus kispolgári attitűdöt tartotta magára nézve igaznak, miszerint «mindegy, milyen rendszerben élünk, a lényeg a túlélés, úgyse tudunk beleszólni a politikusok dolgába»” (Szabó – Kern 2011). Az autonómiára irányuló igény mérsékeltsége tükröződik abban is, hogy a szüleikkel együtt élő 15-29 éves fiatalok 41 százaléka nem szeretne elköltözni a közeljövőben (Székely 2014: 20).

⁸⁰ A cselekvési autonómia és a személyes kezdeményezések normatív pluralizmussá kristályosodásával az új életmódot az én meghaladásának normái jellemzik. Az énefejlesztés („kényszere”) azonban nem igazán mutatkozik meg a hazai adatokban: a felnőtt lakosság tanulási aktivitása nemzetközi összehasonlításban nagyon alacsony, a felnőttek mintegy 3 százaléka vesz részt valamilyen képzésben (ami harmada az európai átlagnak) (Lannert 2008: 324).

⁸¹ „Ugyanakkor a szülők (és a család jelen életciklusa alatt megtapasztalt, a konvertálható kulturális és presztízs tőke létéből/nemlétéből való tapasztalatok és konklúziók) az alternatív útvonal tervezésekor komoly befolyásoló szereplőként jelennek meg.” (Jancsák – Polgár 2010:22)

⁸² Kérdés, hogy milyen mértékben oka az egyedül hozott döntéseknek, hogy a továbbtanulás előtt álló fiatalokat körülvevő felnőttek komoly információhiánnyal bírnak a felsőoktatás világára vonatkozóan, mind az egyes intézmények belső világa, mind a szakok tartalma és kimenete tekintetében (Jancsák – Polgár 2010: 31.).

⁸³ Jellemző, hogy ugyanezen diákok tanárai szerint a diákok egy szak híre, egy intézmény tudományos színvonala, a piacképes diploma, a felsőoktatási rangsor, a könyvtár színvonala (!) alapján döntenek, s a hallgatói juttatás csak a 13. a sorban. A kutatás a diákélet, a szabadidő eltöltése tekintetében is nagy különbséget talált (Jancsák – Polgár 2010).

⁸⁴ A kritikai attitűd iránti negatív attitűdre lásd például a barátok kapcsán leírtakat vagy Csáky Mihály kutatását (Csáky 2011), a(z új) tekintélyelvűségre vonatkozóan Fábian 1999 és Csepeli – Murányi – Prazsák 2011.

A fiatalok vonatkozásában a kortárs szakirodalom kétirányú értékátadásról beszél: esetükben egyszerre van szó mintakövetésről és mintateremtésről (Somlai 2007: 43). Noha a fiatalok mintaadó státuszáról elsősorban a fogyasztási szokások kapcsán beszélnek, a fiatalok értékrendjének átvételét is több kutatás igazolja. A különböző társadalmi elvárások átalakulása, az érték váltások az ifjúságot új életstratégia kidolgozására kényszerítik. Kérdés, mire támaszkodnak a fiatalok? Képesek-e a különböző szocializációs területeken megszerzett képességeik kombinálásával alkalmazkodni egy formálódó világ nehezen értelmezhető elvárásaihoz? Vagy az előző generációk bevésődött szokásaihoz, belsővé tett értékeihez nyúlnak vissza megerősítésként?

A kérdés megválaszolásához segítséget adhat Jean-Claude Kaufmann megközelítése, akit leginkább az érdekel, hogyan változik az identitás a változó szerepek és a tudattalan szokások feszültségében a nyolcvanas-kilencvenes évektől. Kaufmann számos példát bemutatva arra jutott, hogy a fiatalok eszméi, elképzelései a gyakorlatban a tudattalan inkorporált szokásoknak rendelődnek alá, módosítva a cselekvők előzetes szándékait.⁸⁵ Kaufmann meggyőződése, hogy egy fiatal pár mindennapi életének megszervezése reaktiválja a családi múlt szokásait, mely rutinizálódás komfortot és biztos identitást garantálhat (ugyanakkor a feszültségek – és a kapcsolat – robbanását is).⁸⁶ Ezt a rutinizálódást a szerző a családi szocializáció – kívánt vagy nem kívánt – következményeként, nem tudatos beidegződésként írja le. Hasonló gondolati csapáson halad Giddens is, amikor kijelenti: a valóságnak teljesen ellentmond az a feltételezés, hogy a mindennapok a szabad választások sorozatai. Ő is a rutinizáció elkerülhetetlenségével érvel: nem létezhetne mindennapi élet rutinok létrehozása nélkül. A rutinok lélektani hatása az ontológiai biztonság megteremtése során elengedhetetlen, mivel a rutinok olyan strukturáló médiumok, amelyek segítségével a különböző cselekvési kontextusokon átívelve az élet folytonosságát lehet létrehozni (Sik 2013a: 90).

A rutinizáció jelensége elvezet a későmodernitás patológiáihoz: a függőségekhez és a fundamentalizmushoz.

Korábbi társadalmakban a hagyományok határozták meg a cselekvési pályákat. A függőségek Giddens szerint hasonlóképpen működnek: „a kockázatok felvállalása helyett kötött pályára állítják a cselekvéseket. Igaz, esetükben nem a közösség szokásai, hanem a görcsösen ismételt egyéni rítusok jelölik ki a cselekvés kereteit. [...] A hagyományok e potenciáljuk okán továbbra is jelentős tömegeket vonzanak. Minthogy a késő modernitás realitásának tagadásán alapulnak, ezért a fundamentalizmus formáját öltik” (Sik 2013a: 140). Giddens megfogalmazásában „nincs semmi különös a fundamentalizmus megjelenésében a késő modern világban. A »fundamentalizmus«

⁸⁵ Lévéen a szerző családszociológus, legmeggyőzőbb példája a fiatal párok háztartási feladatokra vonatkozó egalitárius diskurzusa és a ténylegesen megvalósuló munkavégzés közötti igen jelentős az eltérésre vonatkozik (részletesen lásd Takács 2013: 13-14).

⁸⁶ A beidegződött szokások hatása ugyanis sokféle lehet. A házastársi stabilizáció olyan normalizációs folyamat eredménye, melyben mindenki fokozatosan engedi, hogy egy-egy szereppel azonosítsák, mert így bizonyos kiegyensúlyozottsághoz jutnak. Az nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a párkapcsolatok „normalizációs” folyamata a nők számára teremt csapdahelyzet: a kapcsolat nyugalmának és stabilitásának feltétele a családjának alárendelt, a háztartás terhére a vállán cipelő szerep elfogadása.

csak a radikális kétely háttere előtt válik azzá, amivé. [...] A fundamentalizmust úgy határozhatjuk meg, mint törekvést a formulaszerű igazság érvényesítésére, tekintet nélkül a következményekre (Giddens 2013a: 89).

A hazai fiatalok fundamentalizmus iránti vonzalmának a tendencia növekedésével bővülő szakirodalma van.⁸⁷ Egyesek a fiataloknak a szervezett keretek iránti igényével magyarázzák a szervezett élményeket kínáló radikális politikai csoportosulások megerősödését (Murányi, 2010; Csepeli – Murányi – Prazsák, 2011). Szabó Ildikó a fiatalok szélsőjobboldali értékek iránti vonzódását a nemzeti identitás problémájának összefüggéseiben tárgyalja (Szabó 2004, 2009, 2010), amellet érvelve, hogy a nemzeti identitás társadalmi konszenzusának kialakulatlansága a nemzeti szocializációnak a politikai szocializációtól való elválásához vezet. A demokratikus szocializáció hiánya, a nemzeti tematika aktuálpolitikai eszközzé alakítása, a sérelmekre és frusztrációkra épülő nemzeti identitás mind oka, hogy a Jobbik – online és offline térben is folyó – intenzív mozgósítással erős közösséget képes nyújtani a fiatalok számára – amely nagyobb fokú politikai aktivitással jár a Jobbikos fiatalok körében (Félix – Gregor 2014: 284.) A fenti értékkutatásokban megjelenő, a 18 év alattiakra jellemző intolerancia-növekedés és viszonylag magas kockázatvállalás, kihíváskeresés együttjárása a Kapitány-házaspár szerint a fiatalok társadalmi/politikai radikalizálódásának is jele lehet (Kapitány – Kapitány 2012: 114.).

A fiatalok radikalizálódásának elképzelését nagymértékben cáfolják azonban a szabadidő-vizsgálatok. Ezekből az derül ki, hogy az ifjúság szabadidejében a passzív tevékenységek dominálnak: döntő többségük internetezéssel vagy tévézéssel foglalkozik, rekreálódik.⁸⁸ Hétvégéken ugyan gyakori „a barátokkal lógás”, ötödük azonban nem csinál ilyenkor sem semmi különöset, „csak úgy elvan” (Székely 2014: 22). Kötelező programjai végeztével a 15-29 évesek hétköznapijait leginkább otthon töltik, a hétvégéken is 76 százalékuk marad otthon, azaz általában nem járnak társaságba, és nem élnek aktív társas életet. A megkérdezett fiatalok közel egynegyedének nincs is olyan állandó baráti társasága, akikkel a szabadidejét együtt eltöltené (Székely 2014: 22-24). Nagymértékben jellemző rájuk a céltalan szabadidő-felhasználás (Bauer 2011: 231.), valamint hogy markánsan elválnak a szereppel bíró, fizikailag, intellektuálisan és/vagy emocionálisan erőfeszítést igénylő szabadidős elemek a funkciótlan, passzív, befogadó „aktivitásoktól” (bámészkodás, lófrálás).⁸⁹

Kérdés, hogy ez a mindennapokat átszövő passzivitás, sodródás, erőtlenség és bizonytalanság mikortól válik patológiává? A fiatalok körében ugyanis egyre erősödik a

⁸⁷ Például Böcskei 2010, Csepeli – Prazsák – Murányi 2001, Félix– Gregor 2014, Grajczjár – Tóth 2011, Karácsony – Róna 2010, Kovács – Kriza – Vajda 2002, Murányi 2010, Róna – Sörös 2012, Szabó 2010, illetve Kriza Bori és Wizner Balázs filmje a Dübörög a nemzeti rock.

⁸⁸ Harcsa István hívja fel a figyelmet a tévénézési szokások individualizálódásának jelenségére, azaz a családi tévénézés nagy mértékű visszaszorulására (Harcsa 2014: 81). Miközben a szakirodalom a neten lógást gyakran önmagában véve passzív időtöltésként definiálja, nagy figyelmet szentel a multitasking jelenségének (Ságvári 2008, Kitta 2013, Székely 2014).

⁸⁹ A plázák társas életben betöltött szerepéről, a funkciós, illetve a funkció nélküli szabadidő-eltöltésről bővebben lásd Demetrovics – Paksi – Düll 2010.

jövőtlenység érzése is (Susánszky 2011: 145, Oross 2013: 288, Czibere 2014: 64), amelyek együttesen akár cselekvésképtelenséget is előidézhettek.⁹⁰

A hazai ifjúságot sújtó, tipikusan a későmodernitás patológiáiként számon tartott jelenségek vonatkozásában Laki László a fiatalok rossz közérzetének okát éppen a reális társadalomképükben látja (Laki 2006: 193.). A korábbi Ifjúság-kutatások során megkérdezett fiatalok közül sokan számoltak be szorongásaikról és félelemeikről – például a munkaerőpiacra való bejutás vagy az elbocsátás esélyét illetően. Márpedig az állandósult bizonytalanság és szorongás pszichoszomatikus megbetegedésekkel, az életminőség romlásával jár együtt, illetve növeli a deviánsnak tekintett magatartásmódok és életvitel kockázatát (Kopp – Skrabski – Lőke – Szedmák 1996, idézi: Laki 2006: 193.) A rendszerváltozás óta eltelt időszak egészségi állapot-felmérései a pszichés és pszichoszomatikus megbetegedések egyre gyakoribbá válását mutatják a fiatalok körében (Pikó 1995, 1999).⁹¹ A fiatalok mintegy negyede panaszkodik a közérzetük alakulását meghatározó olyan pszichoszomatikus tünetekről, mint a gyakori fejfájás, a feszültség, az idegesség és az alvásproblémák (Susánszky – Szántó 2002). A fiatalkori alvászavar a 18 éven aluliak 20-30 százalékánál fordul elő,⁹² mely közérzet- és a kognitív teljesítőképesség romlást és egészségkárosodást is okozhat, valamint növekszik a gyógyszerabúzus veszélye, az illegális droghasználat és az alkoholfogyasztás és a balesetek kockázata (Susánszky 2011: 146). Susánszky Éva epidemiológiai vizsgálatokra hivatkozva hívja fel a figyelmet a 35 éven aluli hazai fiatalok körében igen magas légúti és bőr-, valamint pollenallergiák előfordulására. „A tünetek kialakulásában a pszichoszociális stressz is jelentős szerepet játszik. A betegség gyakran valamilyen nehéz életeseemény után jelentkezik, vagy valamilyen családi diszfunkcióra utal, például az asztmás fiatalok családjában gyakoriak a kommunikációs zavarok, és magasabb a válási arány.” (Susánszky 2011: 148) Európai összehasonlításban a magyar fiatalok körében az átlagosnál gyakoribb a dohányzás, a nyugtatófogyasztás, a gyógyszer és az alkohol együttes fogyasztása, valamint a borivás. Mindez együtt jár az attitűdök megváltozásával: csökkent az alkohol és más drogok fogyasztásával kapcsolatos veszélytudat, alacsonyabb lett a rendszeres fogyasztást helytelenítők aránya (Susánszky 2011: 155). A devianciák tekintetében Herczog Mária becslése szerint a fiatalkorúak 15–20 százaléka élethelyzeténél és adottságainál fogva potenciálisan veszélyeztetett. Kutatásai alapján a szegénység és az ezzel összefüggő stressz, a lakhatási problémák, a gazdasági, a földrajzi és/vagy az érzelmi izoláció, a munkanélküliség, az alacsony iskolázottság, a környezeti hatások által felerősített genetikai predispozíciók, az étkezés minősége, a szerhasználat, az alkoholfüggőség, illetve a morális keretek hiánya mind okozója lehet a deviáns viselkedésnek (Herczog

⁹⁰ Ugyanakkor Czibere Ibolya arra is felhívja a figyelmet, hogy a fiatalok „problématérképének” – a létbizonytalanságot és a munkanélküliséget követő – harmadik helyén álló céltalanságtól való félelem, arra enged következtetni, hogy érzékelik a saját sorsuk feletti irányítás lehetőségének elvesztését (Czibere 2014: 70-71). Más kérdés, hogy ezzel tudnak-e valamit kezdeni.

⁹¹ A pszichoszomatikus tünetek előfordulása és az egészségi állapot közt szoros összefüggés mutatkozik. A magyar tizenévesek a legkevésbé aktívak a régióban, szinte minden szabadidős tevékenység gyakorlásában elmaradnak a kelet- és közép-európai átlagtól (Török – Szekszárdi – Mayer 2011).

⁹² Ez jórészt a felgyorsult életritmus, a „pörgés” következménye, mely gyakran vezet az alvási idő lerövidüléséhez, vagy okoz elalvási nehézségeket.

2008: 97). Az ifjúságszociológiai kutatások mindemellett a céltalanság, a tartósan „státus nélkülség”, a „sehol nem levés” bizonytalan állapotát is rizikótényezőként jelenítik meg a különböző, fiatalokra jellemző deviáns magatartásformák – alkohol, drog, kóros játékszenvedély, evési zavar, testedzés-addikció, kényszeres vásárlás, munkafüggőség – tekintetében (Arnold 2011: 188).

A 2000-es évek hazai ifjúságszociológiai szakirodalmában a kisebb vita alakult ki az ifjúsági korszakváltás tézisééről, a posztadoleszcencia nyugati szakirodalmának hazai adaptálhatóságáról. Gábor Kálmán szerint az ifjúsági korszakváltás Magyarországon is végbement a kilencvenes évektől kezdve. E tézis egyik fő érve az oktatás expanziója, hiszen kétségtelen, hogy egyre több fiatal tanul(t) a hazai közép-, majd felsőoktatásban.⁹³ Másik érve szerint az iskolai tanulási időszakot a fogyasztás expanziója kíséri, aminek menten a társadalom középosztályosodik. Mindezek révén az ifjúság státusa megváltozik, melyet saját fogyasztói státus, önállóság és autonómia jellemez (Gábor 2006, 2009). E megközelítés számos érdekes kutatást motivált (például Gábor 2000), ugyanakkor ezeket „a »jóléti« kapitalizmusok »indusztériális-posztindusztériális« átmenetének értelmezésére dolgozták ki, következésképpen egy az egyben és mechanikusan nem alkalmazhatók sem a magyar államszocialista modernizáció, sem a rendszerváltás, sem a »félperifériás« újkapitalizmus társadalmának és reprodukciós sajátosságainak a magyarázatára.” Laki László szerint „a mechanikus átvétel és alkalmazás ugyanis olyan képet fest, feltételez, sugall vagy állít a magyar társadalomról, ifjúságról, ifjúsági problémákról és reprodukcióról, mintha ezek azonosak lennének a legfejlettebb gazdaságú országok társadalmával, generációs folyamataival stb., a magyar modernizáció azonban évszázadok óta »más« pályán mozog, mint a nyugat-európai.” (Laki 2006: 203) Laki fő érve a fenti megközelítés ellen, hogy jóllehet az ifjúkori iskolázás időbeli megnyúlásával, a közép- és felsőfokú oktatás tömegessé válásával a fiatalok zöme viszonylag hosszú ideig marad diák, a diákéletmód-vizsgálatok nyomán egy erősen tagolt világ képe bontakozik ki. A hazai ifjúság önálló és gyorsan homogenizálódó társadalmi csoportként tételezését számos kutatás cáfolja, mely heterogenitás vélhetőleg tovább nehezíti a fiatalok érdekérvényesítését.

⁹³ A Magyar Ifjúság 2012 kutatás alapján az oktatási expanzió megtörni látszik. A fiatalok iskolai életútjára egyre inkább a széttöredezettség, sokszínűség jellemző (Nyüsti 2013).

Egy másik megközelítés – a Magyar Ifjúság 2012 kutatás eredményeire támaszkodva – a hazai fiatalokat „új csendes generációként” határozza meg: mivel az 1982-1996 között születettek többségét a konformitás, a bizonytalanság és a passzivitás jellemzi (Székely 2014).⁹⁴ Az aktivitás szándéka meglepő módon immár sem a továbbtanulási tervekben, sem a munkavállalási szándékokban nem mutatkoznak, inkább a stagnálást lehet tapasztalni. Ugyanakkor a magyar fiatalok valamivel több mint fele (52 százalék) elhagyná az országot, ha lehetősége lenne rá (Székely 2014: 21-22).⁹⁵

A fenti tanulmány a hazai ifjúság-, oktatás- és családszociológia eredményeit kísérelte meg értelmezni a későmodernitás társadalomelméleteinek segítségével. A Rényi Ágnessel és Sik Domokossal közös Modernizáció a rendszerváltozás utáni Magyarországon c. OTKA-kutatásunk során az általunk feldolgozott elméletek segítségével – a modern cselekvők és az intézményi, strukturális sajátosságok fenti ideáltípusainak felvázolva – olyan praktikus elméleti eszközt hoztunk létre, mely az ifjúságszociológia empirikus kutatásainak vizsgálati szempontjait is meghatározta (lásd a lenti táblázatot).

Eszerint az egyéni cselekvők szintjén a késő modernitás kihívásaihoz való alkalmazkodás két ideáltípusos kifutására következtettünk. Egyrészt megrajzoltuk az emancipált cselekvő ideáltípusát, akit egyszerre jellemez a stabil, szabadon formált identitás, a szerepektől való megszabadulás, a pszichikai buktatókkal való sikeres megküzdés, a reflexivitás különböző dimenzióinak kiegyensúlyozott konfigurációja, az ontológiai biztonság, a személyközi viszonyok új, szabad formáinak belakása, továbbá az egyéni és a politikai aktivitás. Másrészt, ennek ellenpontjaként a késő modernitás patológiáit kihordó cselekvőről is beszélhetünk, akit egyszerre jellemeznek az

⁹⁴ Többségükben elfogadják a szüleik életeszményét, nem akarnak különösebb változásokat. Általánosan tapasztalható körükben a bizonytalanság, gyakran céltalanok, amit maguk is problémaként érzékelnek, miközben vágnak a rendezettségre. Passzivitásuk tovább növekedett az elmúlt években, többségük életéből hiányzik a civil aktivitás, apolitikusak. Szabadidejüket főként otthon, a képernyők előtt töltik, mozgásszegény életmód és stagnáló deviáns magatartások jellemzik őket. „A kérdőíves fontos tapasztalata, hogy a fiatalok az olyan kérdésekben, ahol differenciálhatták a válaszukat, jellemzően a középben elhelyezkedő megoldásokat választottak, különösen igaz ez a közélet, a fiatalok politikai értékrendjére vonatkozó kérdések esetében, ahol a megkérdezettek túlnyomó többsége a semlegesnek gondolt középértékeket preferálta. A «középre húzás» mellett különösen ezekben az esetekben jelen van a magas arányú válaszmegtagadás, illetve válaszelkerülés, a «nem tudom» kategóriák választása.” (Székely 2014: 26)

⁹⁵ A hazai elvándorlásról beszámoló legfrissebb helyzetkép (SEEMIG 2014) – fenntartva a migráció természete miatti bizonytalanságot az adatok megszerzhetőségére vonatkozóan – mintegy 350 ezer kivándorolt magyarról beszél a 1989-2012 közötti időszakban. A rendelkezésekre álló adatokból azonban nyilvánvaló, hogy elsősorban a fiatal korosztályok hagyják el az országot: 60 százalék felett van azok aránya, akik még nem múltak el 40 évesek, de a 2009 óta kivándoroltak között ez az arány 80 százalék (!). A kivándorlók között magas a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya: míg az itthoni népesség 18 százaléka rendelkezett diplomával, addig a kivándoroltaknál ez az arány 32 százalék. A felmérés szerint a kivándoroltaknak csak mintegy 10 százaléka számol konkrét hazatérési szándékkal (SEEMIG 2014). Az Ifjúság-kutatásból ugyanakkor az is kiderül, hogy a fiatalok több mint harmada tartja kizártnak a kivándorlást: leginkább a családi és baráti kötelékek, és a szülőföldhöz ragaszkodás gátolja őket ebben. (A belföldi migráció tekintetében is immobilak a magyar fiatalok, lásd Ruff 2013, idézi Székely 2014: 22).

ontológiai bizonytalanságból fakadó pszichológiai problémák, a reflexivitás részleges vagy teljes hiánya, a másokhoz való kapcsolódásra való képtelenség, a fundamentalizmusokba esés regressziója, az identitászavarok, a kiilleszkedés, a marginalizáció, a devianciák, valamint a tanult tehetetlenségből fakadó passzivitás. Az empirikus cselekvők e két végpont között feszülő skálán foglalnak helyet attól függően, hogy az emancipatórikus vagy a patológikus elemek milyen mértékben határozzák meg cselekvési területet.

Az intézmények szintjén is két ideáltipikus kifutása írható le a késő modernitás kihívásaihoz való alkalmazkodásnak. Egyrészt beszélhetünk arról a lehetőségről, hogy az intézmények a megváltozott működési feltételekhez oly módon alkalmazkodnak, hogy maguk is reflektívvá válva, figyelembe veszik a cselekvők új igényeit és keretet kínálnak a biztonság, a bizonytalanná váló normák kezelésére. Másrészt az intézmények a működési feltételek megváltozására a felügyelet és a kontroll új, a korábbiaknál totálisabb formáinak kikísérletezésével is reagál(hat)nak. Az ilyen értelemben az eldologiasítás új formáit létrehozó intézményeket a biohatalom, a szakértői pozíció hatalmi megerősítése, a felelősség cselekvőkre való áthárítása, a működés átláthatatlanságának fenntartása és levizsgáztathatatlansága, valamint a kontroll technikai és információs hálózatokba való elrejtése jellemzi. Az empirikus intézmények – a cselekvőkhöz hasonlóan – e két ideáltipikus végpont között feszülő skálán foglalnak helyet attól függően, hogy az emancipatórikus vagy patológikus elemek határozzák meg cselekvési területet (Rényi–Sik–Takács 2014).

2. számú táblázat: A késő modern cselekvő és intézmény ideáltípusai

Emancipált cselekvő	kevert típusok	Patológiákkal terhelt cselekvő
stabil, szabadon formált identitás pszichés akadályokkal való sikeres megküzdés kiegyensúlyozott reflexivitás ontológiai biztonságérzet jó kapcsolatteremtési képesség a személyközi viszonyok új, szabad formáinak belakása szerepek szabad formálása egyéni és politikai aktivitás		hálózatokból való kirekesztettség, magány, marginalizáció identitászavarok megoldatlan pszichés problémák a reflexivitás részleges vagy teljes hiánya kapcsolatteremtésre való képtelenség regresszió valamely fundamentalizmusba szorongás, függőségek, devianciák tanult tehetetlenség, passzivitás önzés, mások sorsával szemben érzett közömbösség
Reflexív intézmény	kevert típusok	Eldologiasító intézmény
generatív politika esztétikai, társadalmi és morális kritika feltételeinek biztosítása technikai-információs hálózatok korlátozása átláthatóság, demokratikus kontroll működések jogi szabályozása normatív intézményes próbák		biohatalom a szakértői pozíció hatalmi megerősítése a felelősség áthárítása az egyénekre hálózati kizsákmányolás, munkavállalói flexibilitás kikényszerítése behatolás a magánéletbe (magánélet és munka határának elmosódása térben és időben) átláthatatlan, ellenőrizhetetlen működés (a kontroll elrejtése technikai és információs hálózatokba) dereguláció intézményes próbák dezorganizációja, önkényessé válása

Forrás: Rényi–Sik–Takács 2014

Az olyan kulcsproblémák, mint a sokrétű vagy többszörös szocializáció, a különböző cselekvési logikák bizonytalan alkalmazása, az identitás egyéni barkácsolásának kényszere vagy az intézmények hanyatlásából eredő szerepzavar a hazai empirikus anyagon is nyilvánvalóan bemutatathatóak. Ugyanakkor a hazai (a közép-európai

posztoszocialista) állapotokra jellemző anómikus értékrend – és az ebből adódó kiszolgáltatott bizonytalanság – tovább színezi a későmodernitásra általánosan jellemző egyéni és társadalmi patológiákat. A magyar fiatalokra jellemző társas cselekvések hiánya, az intim és baráti kapcsolatok jellege különösen megkönnyíti az elmagányosodás, a depresszió, a mentális patológiák kibontakozását. A munka világának hálózati kapcsolatokra épülő projektjei hazai kontextusban is elvezethetnek pl. a stresszből adódó pszichoszomatikus tünetekhez, vagy szorongáshoz és marginalizációhoz. Az intézményi bizalom megrendülése az iskola intézményét, a képzések jövőbeli sikeres hozadékába vetett hitet sem kímélte, amihez a tömegoktatás rendkívüli gyorsaságú expanziója, illetve a munkapiac viszonylag gyors telítődése is hozzájárult. Úgy tűnik, hogy az ifjúság vonatkozásában a társadalmi elvárások átalakulása a nyugati későmodern társadalomelméletekre rációval sem teljesítménykényszerrel, sem az autonómia kibontakozásával nem jártak együtt. Az ifjúságkutatások éppen az autonómiával ellentétes tendenciák kibontakozását mutatják, mind az értékek, mind a viselkedés terén. A mai magyar fiatalok számára például a család nem jelenti generációs feszültség, szerepzavar terepét, s nem érzékelik autonómiájuk kibontakozásának akadályaként. Az új hatalmi viszonyok, az anómikus társadalom bizonytalan közegében a(z) idealizált) család (és annak értékei) jelenti a fiatalok többségének a biztos – s sokszor az egyetlen –, egyértelműen megragadható vonatkoztatási pontot.

A későmodernitás társadalomelméleti szakirodalmának segítségével összeállított modellünk alapján megállapítható, hogy a késő modernitás kihívásaihoz alkalmazkodni próbáló intézmények valószínűsített két ideáltipikus reagálása az ifjúság kontextusában is leírható. Egyrészt, mintegy folyamatában láthatunk példát arra, ahogyan bizonyos intézmények a megváltozott működési feltételekre reagálva maguk is reflektívvá vál(hat)nak. Figyelembe veszik a cselekvők új igényeit, illetve különféle eszközöket, eljárásokat próbálnak meg bevezetni mind a bizonytalanná váló normák és szakértői tudások, mind pedig az ontológiai biztonságot alapjaiban érintő identitás-konstrukció nehézségeinek kezelésére. Másrészt ennél jóval számosabb, nyilvánvalóbb és erőteljesebb az intézményeknek a felügyelet és a kontroll új, a korábbiaknál totálisabb formáinak kikísérletezésével történő reagálása a működési feltételek megváltozására.⁹⁶ A hazai ifjúságszociológiai szakirodalom – szubjektíven szelektált – áttekintésével arra törekedtem,⁹⁷ hogy képet alkossak, mennyiben határozzák meg – úgy az intézmények, mint a cselekvők – cselekvési terét a – kifejezetten a későmodern társadalmak sajátjaiként leírt – patológikus tendenciák vagy emancipatorikus lehetőségek.

⁹⁶ Mint írtuk: „az ilyen értelemben az eldologiasítás új formáit létrehozó intézményeket a biohatalom, a szakértői pozíció hatalmi megerősítése, a felelősség cselekvőkre való áthárítása, a működés átláthatatlanságának fenntartása és levizsgáztathatatlansága, valamint a kontroll technikái és információs hálózatokba való elrejtése jellemzi” (Rényi – Sik – Takács 2014).

⁹⁷ Az áttekintésnek sajnálatos hiányossága a kirekesztettek, a peremre került fiatalok perspektíváinak, élethelyzetének többnyire csak említésszerű megjelenítése, melynek orvoslása további szakirodalmi elmélyülést kíván.

Irodalom

- A magyar fiatalok gazdagságra vágnak (2008): GfK-Hungária Piackutató Intézet, Budapest.
http://www.gfk.com/imperia/md/content/gfk_hungaria/pdf/press_h/press_20080116_h.pdf
- Albert Fruzsina–Dávid Beáta (1998): A barátokról. In: Társadalmi Riport 1998. (Szerk. Kolosi et al.) TÁRKI, Budapest, 257-278.
- Albert Fruzsina–Dávid Beáta (2007): Embert barátjáról: a barátság szociológiája. Budapest, Századvég.
- Arnold Petra: A szülői háztól való leválás és a drogfogyasztás vizsgálata a fiatal felnőtt populáció körében. In: Arctalan (?) nemzedék (Szerk. Bauer Béla, Szabó Andrea), Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 185-218.
- Balázs Éva–Kocsis Mihály–Vágó Irén (2010): Jelentés a magyar közoktatásról 2010. Budapest, OFI, 2011.
https://szoc.edu20.org/files/483588/Jelentes_2010_1004_vegleges_lmsauth_a91e_eaf619533c56d19aee7d8d0573cca3fe9650.pdf
- Balácsi Ildikó et al. (2010): PISA 2009 Összefoglaló jelentés. Szövegértés tíz év távlatában. Oktatási Hivatal, Budapest. <http://www.oh.gov.hu/orszagos-nemzetkozi/pisa/pisa-2009-meres>
- Balácsi Ildikó et al. (2013): *PISA 2012 Összefoglaló jelentés*. Oktatási Hivatal, Budapest.
http://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/nemzetkozi_merekek/pisa/pisa2012_osszefoglalo_jelentes.pdf
- Balogh Piroska (2006): Házasság és életminőség: házasság, házassági stressz, válás. In: A magyar népesség életminősége az ezredfordulón (szerk. Kopp Mária–Kovács Mónika). Budapest, Semmelweis Kiadó, 232-244.
- Bauer Béla – Déri András (2011): Hálózathoz kötődve – a fiatalok online hálói. In: Arctalan (?) nemzedék (Szerk. Bauer Béla, Szabó Andrea), Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 283-293.
- Bauer Béla (2011): A kulturális szemlélet spiráljai a magyar fiatalok kulturális és szabadidős szokásainak különbözőségei az ezredfordulón. In: Arctalan (?) nemzedék (Szerk. Bauer Béla, Szabó Andrea), Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 221-248.
- Blaskó Zsuzsa (2005): Dolgozzanak-e a nők? A magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos véleményének változásai 1988, 1994, 2002. Demográfia, 48, 2–3, 159–186
- Bodó Barna (2009): Szórvány és nyelvhátár. Lucidus Kiadó, Budapest.
- Bodó Barna (2013): Kisebbségi magyar fiatalok identitásváltozata. In: MOZAIK2011–Magyar fiatalok a kárpát-medencében. Kutatási jelentés (szerk. Szabó Andrea–Bauer Béla–Pillók Péter), Szeged, Belvedere Meridionale–Nemzeti Család és Szociálpolitikai Intézet, 199-247.
- Boltanski, Luc (2008): Mi az, ami van? A gyakorlat, a megerősítés és a kritika mint a bizonytalanság társadalmi kezelésének modalitásai. In: Replika, 62. 57-85.

- Boltanski, Luc–Chiapello, Eve (1999): *Le nouvel esprit du capitalisme*. Paris, Gallimard.
- Böcskei Balázs (2010): Vissza a jövőbe? Szorongó ifjúság, radikális politikai szubkultúra és elismerés a jelenkori Magyarországon. *Egyenlítő*, 8, 20–24. Budapest, Napvilág, 156–171.
- Czibere Ibolya (2014): Települési és regionális egyenlőtlenségek a 18-29 éves ifjúsági korosztály körében: munkaerőpiac – jövőtervezés – érvényesülés. In: Nagy Ádám – Székely Levente (szerk.): *Magyar Ifjúság 2012. ISZT Alapítvány - Kutatópont*, Budapest
- Csákó Mihály (2004): Ifjúság és politika, *Educatio*, 4 (Politikai szocializáció c. szám), 535-550.
- Csákó Mihály (2009): Demokráciára nevelés az iskolában, in: *Látás-viszonyok*, szerk. Somlai P, Surányi B, Tardos R, Vásárhelyi M. Pallas, Budapest, 155-188.
- Csákó Mihály (2011): Állampolgárokat nevel-e az iskola? In: *Arctalan (?) nemzedék* (Szerk. Bauer Béla, Szabó Andrea), Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 101-114.
- Csákó Mihály–Murányi István–Sik Domonkos–Szabó Ildikó (2010): A családi politikai szocializációról. *Társadalomkutatás*, 28, 4, 419-446.
- Csepeli György (2006): *Szociálpszichológia*. Osiris, Budapest.
- Csepeli György (2007): A kelet-európai kisállamok új nyomorúsága. *Mozgó világ*, 33, 6, 23-26.
- Csepeli György–Murányi István–Prazsák Gergely (2011): *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon*, Budapest, Apeiron Kiadó.
- Csurgó Bernadett–Kristóf Luca (2012): Csak papír? Családi állapot és értékrend? In: *Közösségi viszonyulásaink* (szerk. Messing Vera–Ságvári Bence). Budapest, MTA TK SZKI, 30-53.
- Dávid Beáta (2004): Érzéki csalódások. Fiatalok és szüleik a szerelemről és partnerkapcsolatokról. *Fordulópont* 6, 4, 12-24.
- Demetrovics Zsolt–Paksi Borbála–Düll Andrea (2010): *Pláza, ifjúság, életmód–egészségtelektani vizsgálatok a fiatalok körében*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Dubé, François (2002): *Le Déclin de l'institution*. Párizs, Seuil.
- Dubé, François (2012): Az egyén dialogikus felfogása felé: az egyén mint szociológiai problémákat felvető és megoldó gépezet. *Replika*, 79, 67-76.
- Dupcsik Csaba–Tóth Olga (2008): Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia* 51, 4, 307–328.
- Ehrenberg, Alain (1995): *L'Individu incertain*. Párizs, Calmann-Lévy.
- Ehrenberg, Alain (1998): *La Fatigue d'être soi-dépression et société*. Párizs, Odile Jacob.
- Elekes Zsuzsanna (2009): Egy változó kor változó ifjúsága. Fiatalok alkohol- és egyéb drogfogyasztása Magyarországon. *ESPAD 2007 Szakmai Forrás Sorozat*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
<http://www.tarki.hu:8080/drogkutatas/tanulmanytar/elekes-zsuzsanna-egy-valtozo-kor-valtozo-ifjusaga-fiatalok-alkohol-es-egyeb-drogfogyasztasa-magyarorszagon-espad-2007>

- Elekes Zsuzsanna–Paksi Borbála (2003): A középiskolások drogfogyasztása 2003-ban Budapesten. *Addiktológia*, 3–4.
- Erőss Gábor (2008): Különbség és szórás. Kategorizációs és szelekciós finommechanizmusok az oktatásban: SNI-k, lóköttők és társaik. In: *Túl a szegregáción. Kategóriák burjánzása a magyar közoktatásban*. Budapest, L'Harmattan, 158-205.
- Estók Éva (2005): A jó (értelmiségi) anya. In: *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon* (szerk. Palasik Márta – Sípós Balázs). Budapest, Napvilág Kiadó, 150–156.
- Fábian Zoltán (1999): *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Fábri István (2008): A felsőfokú reálképzés tényei és tétjei. *Felsőoktatási Műhely*, 4, Reál(is) továbbtanulás
- Fábri István (2010): A hazai felsőoktatási jelentkezések fontosabb összefüggései, In: *Felsőoktatási Műhely* füzetek I., 9–28.
- Fassin, Didier (2010): *La raison humanitaire. Un histoire morale du temps présent*, Paris, Éditions de l'EHESS – Le Seuil/Gallimard).
- Fassin, Didier (2014): A kiállított test. Esszé a törvénytelenység morális ökonómiájáról (Ford. Szabó László, megjelenés előtt). *Le corps exposé. Essai d'économie morale de l'illégitimité*. In: Fassin, Didier – Memmi, Dominique 2004: *Le gouvernement des corps*. Paris, EHESS, 237–266.
- Fehérvári Anikó–Mártonfi György–Török Balázs (2008): Szakképzés és lemorzsolódás. Nemzetközi összehasonlítás. In: *Szakképzés és lemorzsolódás. Kutatás közben* 283. (Szerk. Fehérvári Anikó) Budapest, OFI, 9-132.
- Félix Anikó–Gregor Anikó (2014): Kell egy csapat? A Jobbik és fiatal támogatóinak vizsgálata, különös tekintettel a társadalmi nemekre. In: *Másodkézből. Magyar Ifjúság 2012* (szerk. Székely Levente), Budapest, Kutatópont, 263-290.
- Földházi Erzsébet (2009): Válás. In: *Demográfiai portré 2009* (szerk. Monostori Judit – Őri Péter – S. Molnár Edit – Spéder Zsolt), Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 19-29.
- Frey Mária (2009): Nők és férfiak a munkaerőpiacon–a Lisszaboni Növekedési és Foglalkoztatási Stratégia céljainak tükrében. In: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2009*. TÁRKI-SzMM
- Fülöp Márta (2009): Az együttműködő versengő állampolgár nevelése: osztálytermi megfigyelések. *Iskolakultúra*, 3-4, 41-59.
- Füstös László – Szabados Tímea (1998): Gyermeknevelési elvek változásai a magyar társadalomban (1982–1997). In: *Szociológia – emberközelben*. Losonczi Ágnes köszöntése (szerk.: Hanák Katalin és Neményi Mária). Új Mandátum, Budapest, 247–277.
- Füstös László – Szalma Ivett (2011): *Értékváltozás vagy értékválság? Folytonosság vagy szakadás? (Változó értékrendszer 2011/1, szerk.)* Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézete Társadalomtudományi Elemzések Akadémiai Műhelye
- Gábor Kálmán (2000): *A középosztály szigete*. Szeged, Belvedere.

- Gábor Kálmán (2006): Társadalmi átalakulás és ifjúsági korszakváltás. In: Ifjúságszociológia, szemelvények (szerk. Gábor Kálmán–Jancsák Csaba), Szeged, Belvedere.
- Gábor Kálmán (2009): Ifjúsági korszakváltás (tézisek). Új ifjúsági szemle, 4, 61-82.
- Gábor Kálmán–Szemerszki Marianna (2006): Sziget Fesztivál 2005. Az új fiatal középosztály és az
- Gazsó Tibor: Munkaerő-piaci helyzetkép. In: Magyar Ifjúság 2012 (szerk.: Székely Levente), Kutatópont, 127-150.
- Gervai Judit (1995): A nemek közötti biológiai és pszichológiai különbségek. Irányuk, nagyságuk, eredetük, funkcióik. In: Nőtudomány–Info és Társadalomtudomány, 32, 13-24.
- Giczi Johanna–Sik Endre (2009): Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In: TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009 (szerk. Tóth I. György). Budapest, TÁRKI, 65–84.
- Giddens, Anthony (1990): The Consequences of Modernity. Cambridge, Polity.
- Giddens, Anthony (1991): Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age. Cambridge, Polity.
- Giddens, Anthony (1992): The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies. Cambridge, Polity.
- Giddens, Anthony (2006): Szociológia. Osiris Kiadó, Budapest.
- Giddens, Anthony (2013a): Élet a poszttradicionális társadalmakban. Replika, 82, 55-96.
- Giddens, Anthony (2013b): A késő modernitás korvonalai. Replika, 82, 113-130.
- Grajczár István–Tóth András (2011): Válság, radikalizálódás és az újjászületés ígérete: a Jobbik útja a parlamentbe. In: Új képlet. Választások Magyarországon 2010 (szerk. Enyedi Zsolt–Szabó Andrea–Tardos Róbert, Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 57-92; <http://www.valasztaskutatas.hu/kiadvanyok/uj-keplet/grajczjar-istvan-2013-toth-andras-valsag-radikalizalodas-es-az-ujjaszuletes-igerete-a-jobbik-utja-a-parlamentbe>
- Gyermekek tévévezési szokásai és ünnepi tévézés (2008): ORTT. Az elemzés az ORTT és az AGB Nielsen Médiautató Kft. adatai alapján készült. http://www.mediatanacs.hu/uploads/9/12/1229967523kampany_200812_hatteranyag.pdf
- Hajdu Gábor – Sáska Géza (2009): Iskolai veszélyek. Az oktatási jogok biztosának vizsgálata. Az Oktatási Jogok Biztosának Hivatala, Budapest. http://www.oktbiztos.hu/ugyek/iskolai_agresszio_jelentes.pdf
- Harcza István (2014): Családi kohézió: a szülők és a gyermekek társas együttléte a mindennapok világában: a gyermekes családokban élők időfelhasználása. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- Hárs Ágnes (2013): Az atipikus foglalkoztatási formák jellemzői és trendjei a kilencvenes és a kétezres években. Közgazdasági szemle, 9, 2, 224–250.
- Herczog Mária (2008): Ifjúság, bűnözés, devianciák. Új Ifjúsági Szemle, nyár–ősz, 97-106.

- Hervainé Szabó Gyöngyvér (2009): A globalizáció és az ifjúsági bandák kapcsolata. In: Bábosik István–Torgyik Judit (szerk.): *Az iskola szocializációs funkciói* (szerk. Bábosik István–Torgyik Judit), Eötvös Kiadó, Budapest.
- Hollós Marida–Laura Bernardi (2009): Gyermekvállalás bizonytalan időkben magyarországi fiatal párok beszámolóí alapján. *Demográfia*, 1, 5–31.
http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-945/publikaciok/tpubl_a_945.pdf
- Jancsák Csaba–Polgár Zsuzsanna (2010): Középiskolások továbbtanulási motivációi és jövő orientációi. *Új Ifjúsági Szemle*, 28, ősz, 27-34.
- Kabai Imre (2006): Társadalmi rétegződés és életesemények: a magyar fiatalok a posztindusztriális korszakban, Budapest, ÚMK.
- Kabai Imre (2007): A magyar egyetemisták és főiskolások életútja, élettervei 2004-ben. In: *Új ifjúság: szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről* (szerk. Somlai Péter), Budapest, Napvilág, 111-153.
- Kacsuk Zoltán (2004): Fiatalok a felnőtté válás küszöbén. Budapest, KSH.
- Kacsuk Zoltán (2005): Szubkultúrák, poszt-szubkultúrák és neo-törzsek. A (látványos) ifjúsági (szub)kultúrák brit kutatásának legújabb hulláma. *Replika*, 53, 91-110.
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (2006): *Intézménymimika 2. Új Mandátum* Könyvkiadó, Budapest.
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (2012): Konszenzusok és ambivalenciák. Reflexiók egy értékkutatás eredményeihez. In: *Közösségi viszonyulásaink* (szerk. Messing Vera – Ságvári Bence). Budapest, MTA TK SZKI, 102-126.
- Kapitány Balázs (2012): 'Látogató párkapcsolatok' Magyarországon. *Szociológiai szemle*, 1, 4-29.
- Karácsony Gergely–Róna Dániel (2010): A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól. *Politikatudományi Szemle*, 19,1, 31-63.
- Kaufmann, Jean-Claude (2001): *Ego. Pour une sociologie de l'individu. Une autre vision de l'homme et de la construction du sujet*. Párizs, Nathan.
- Keller Tamás (2009): Magyarország helye a világ értéktérképén. TÁRKI, Budapest.
http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_wvs_keller.pdf
- Keller Tamás (2010): Magyarország a világ értéktérképén. In: *Társadalmi riport 2010*. (szerk. Kolosi Tamás–Tóth István György), TÁRKI, Budapest.
- Keller Tamás–Sik Endre (2009): A korrupció észlelése, elfogadása és gyakorlata. In: *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés – Gazdasági attitűdök* (szerk. Tóth István György). TÁRKI, Budapest, 167-180.
- Kende Anna (2005): „Én nem akarom elkülöníteni semmi szín alatt”. Fókuszcsoporthoz vizsgálat az iskolai elhelyezésben érintett szakemberek és szülők körében, *Iskolakultúra*, 3, 83-95.
- Kende Anna (2008a): Konfliktusos kapcsolatok, Nevelési tanácsadók, szakértői bizottságok, szülők és gyerekek. *Educatio* 3, 346–355.
- Kende Anna (2008b): A rugalmas beiskolázás szerepe az oktatási szakadék elmélyülésében. Pszichológiai és szociológiai érvek egy oktatáspolitikai intézkedés kapcsán. In: *Túl a szegregáción. Kategóriák burjánzása a magyar közoktatásban*. Budapest, L'Harmattan, 105-134.

- Kerezsi Klára et al. (2008): Látens fiatalkori devianciák. ISRD-2 nemzetközi összehasonlító vizsgálat magyar blokkja. Kutatási beszámoló. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Kriminológiai Tanszéke, Országos Kriminológiai Intézet. http://real.mtak.hu/2056/1/60981_ZJ1.pdf
- Kern Tamás–Szabó Andrea (2011): A politikai közéleti részvétel alakulása, 2006–2010. In: Tardos Róbert, Enyedi Zsolt és Szabó Andrea (szerk.): Részvétel, képviselet, politikai változás. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 17-56. <http://www.valasztaskutatas.hu>.
- Kertesi Gábor–Köllő János (2006): Felsőoktatási expanzió, „diplomás munkanélküliség” és a diplomák piaci értéke, *Közgazdasági Szemle*, 3, 201–225.
- Király Gábor–Paksi Veronika (2012): Bizonytalanság a munka és a magánélet egyes területein. In: *Közösségi viszonyulásaink. A családdal, az állammal és a gazdasággal kapcsolatos társadalmi attitűdök, értékek európai összehasonlításban.* (Szerk. Ságvári Bence – Messing Vera) ESS-tanulmányok, MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Kiss István (2007): A pályaaorientációs tanácsadás tapasztalatai a felsőoktatási rendszerbe készülő diákok számára. In: *Felsőoktatásban tanuló fiatalok problémái, útkeresése, pályafejlődése a 21. század kezdetén Magyarországon* (szerk. Puskás-Vajda Zsuzsa), Budapest, FETA Könyvek 2, 187-205.
- Kitta Gergely (2013): Médiahasználat a magyar ifjúság körében. In: *Magyar Ifjúság 2012* (szerk.: Székely Levente), Kutatópont, 250-281.
- Kohli, Martin (1990): Társadalmi idő és egyéni idő. Az életút a modern társadalom szerkezetváltozásában. In: *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok* (szerk. Gellériné Lázár Márta). Budapest, Akadémiai Kiadó, 175–212.
- Koncz Katalin (2005): Női karrierjellemzők: esélyek és korlátok a női életpályán. In: *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon* (szerk. Palasik Mária–Sipos Tamás). Napvilág, Budapest, 57-77.
- Kopp Mária–Skrabski Árpád (2008): Kik boldogok a mai magyar társadalomban? Kopp Mária (szerk.): *Magyar lelkiállapot 2008: Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban.* Budapest, Semmelweis Kiadó, 25-42
- Kovács Éva–Kriza Borbála–Vajda Júlia (2002): Fiatalok és a jobboldali radikalizmus. MIÉP-es élettörténetek. In: *Gyűlölet és politika* (szerk. Csepeli György–Örkény Antal). Budapest, Minoritás Alapítvány–Kisebbségkutató Intézet, 339–363.
- Kovács Mónika: (2007): Nemi sztereotípiák, nemi ideológiák és karrier aspirációk. In: *Educatio*, tavasz, 99-114.
- Kőműves Ágnes (2008): Serdülőkorú fiatalok egészsége és életmódja. Család, gyermek, ifjúság, 5. sz.
- Kriza Bori – Wizner Balázs (2007): *Dübörög a nemzeti rock.* Dokumentumfilm.
- Kurkó Éva (2008): A reál továbbtanulásra ösztönző technikák. Felsőoktatási Műhely, 4, Reál(is)továbbtanulás
- Lahire, Bernard (1998): *L’Homme pluriel: les ressorts de l’action.* Párizs, Nathan.
- Lahire, Bernard (2012): A habituselmélettől egy pszichológiai szociológia felé. *Replika*, 79, 45-66.

- Laki László (2006): Az ifjúság a magyar társadalomban. In: Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon (szerk. Kovách Imre), Napvilág, 2006, 177-206.
- Laki László (2011): Fiatalok a munkaerőpiacon. In: Arctalan (?) nemzedék (Szerk. Bauer Béla, Szabó Andrea), Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 115-130.
- Laky Teréz (1998): Változó fogalmak a munka változó világában. Közgazdasági Szemle, 2, 123–136.
- Lannert Judit (2008): Iskolázottság, iskolarendszer és oktatáspolitikai. Társadalmi Riport, 324-343.
- Lannert Judit (2014): TÁRKI-közvéleménykutatás az oktatás területén a lakosság és a pedagógusok körében (A 2012 decemberében végzett adatfelvétel elemzése) http://www.hazaeshaladas.hu/ftp/oktatas_kutatas_lj_tarki_kozvelemenyny-kutatasok.pdf
- Lisznyai Sándor (2007): Depressziós tünetek egyetemisták körében. A tünetintegráció és segítő kapcsolati attitűdök. PhD disszertáció. ELTE BTK
- Máder Miklós Péter (2009): A szülőktől való elszakadási dimenziók mentén létrejött alcsoportok. Új Ifjúsági Szemle, 2009, tél, 109-114.
- Máder Miklós Péter (2011): Elfogyott a fehérgallér. In: Arctalan (?) nemzedék (Szerk. Bauer Béla, Szabó Andrea), Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 131-142.
- Makay Zsuzsanna (2013): Párkapcsolati magatartás és családalapítás a fiatalok körében. In: Magyar Ifjúság 2012 (szerk. Székely Levente). Budapest. Kutatópont. 53-89.
- Marián Béla (1997): Mérlegen a középiskola. Új Pedagógiai Szemle, 4, 43-55.
- Mártonfi György (2008): A lemorzsolódás problémája a magyar szakképzésben és szakképzés-politikában. In: Szakképzés és lemorzsolódás. Kutatás közben 283. (Szerk. Fehérvári Anikó) Budapest, OFI, 134-164.
- Martuccelli, Danilo (2010): La société singulariste. Párizs, Armand Colin.
- Martuccelli, Danilo (2011): A szingularista társadalom. (ELTE TáTK, egyetemi e-jegyzet. Fordította Takács Erzsébet)
- Martuccelli, Danilo (2012): Elemzések és gondolatok az Individuumszociológiákról : Interjú Danilo Martuccellivel. Készítette, Szépe András, Replika, 79, 23-44.
- Mayer József (2009): Pedagógusok a szakképzésben II. Szakképzési Szemle, 2, 1-12.
- Mayer József–Nádori Judit–Vígh Sára (2009): Kis könyv a felelősségről. Adalékok az iskolai agresszió természetrajzához. Mérei Ferenc Fővárosi Pedagógiai és Pályaválasztási Tanácsadó Intézet, Budapest. <http://www.fovpi.hu/kiadvanyok/konyvek/kiskonyv.html>
- Medgyesi Márton–Róbert Péter (2000): A munkával való elégedettség nemzetközi összehasonlításban. In: Társadalmi riport. 591-616.
- Medgyesi Márton–Róbert Péter (2002): A munka-attitűdök időbeli változása 1989-1997 között. Budapest, TÁRKI, 1998.
- Memmi, Dominique (2012): Egy érzékeny terület igazgatása. Ésszerű magatartás és test általi felügyelet a születés és halál kapcsán. Replika, 79, 77–90.

- Murányi István (2010): Tizenévesek előítéletessége és demokráciához való viszonya. Új Ifjúsági Szemle, 7, 1, 49-58.
- Nagy Ádám (2010a): A harmadlagos szocializációs közeg és az ifjúságügy mint önálló terület elméleti alapjai. Budapest, Excenter Kutatóközpont. <http://www.ofi.hu/tudastar/uj-pedagogiai-szemle-110615/nagy-adam-harmadlagos>
- Nagy Ádám (2010b): Az ifjúságügy és a harmadlagos szocializációs közeg. Új Ifjúsági Szemle, 27, 2, 11-37.
- Nagy Ádám (2011): A harmadlagos szocializációs közeg és az ifjúságügy mint önálló terület elméleti alapjai. <http://www.ofi.hu/tudastar/uj-pedagogiai-szemle-110615/nagy-adam-harmadlagos>
- Nagy Ádám (2013): Az ifjúsági korosztályok meghatározásának egyéni életúton alapuló paradigmája. In: Magyar Ifjúság 2012, (szerk. Székely Levente), Kutatópont, 38-52.
- Nagy Ádám (2013): Szabadidős tervek és tevékenységek. In: Magyar Ifjúság 2012 (szerk. Székely Levente). Budapest, Kutatópont. 211-228.
- Nagy Ádám–Trencsényi László (2012): Szocializációs közegek a változó társadalomban–A nevelés esélyei: család, iskola, szabadidő, média. Ifjúságszakmai Társaság Alapítvány, Budapest.
- Nagy Mária (2009): Tanári kompetenciák és a hátrányos helyzetű tanulók nevelése. In: Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Eger, 36. sz. http://nevtud.ektf.hu/files/publikaciok/aapa_nm.pdf
- Nagy Mária (2010): Teher-e a pedagógusmunka? Intézményvezetői interjúk tanulságai. TÁRKI-Tudok Zrt. http://www.tarki-tudok.hu/file/Pedteher/igazgatoi_interjuk_elemzese.pdf
- Nyeste Gábor (2003): A magyar információs társadalom időmérlege. In: Információs technológiák és digitális szakadék (szerk. Lengyel György), 67-88.
- Nyüsti Szilvia (2012): Jelentkezni vagy nem jelentkezni. A felsőfokú továbbtanulás során észlelt önkirekesztés és annak háttere, Felsőoktatási Műhely 4, 85–100.
- Nyüsti Szilvia (2013): Oktatási helyzetkép. In: Magyar Ifjúság 2012 (szerk. Székely Levente). Budapest. Kutatópont. 90-126.
- Oross Dániel (2013): Társadalmi közérzet, politikához való viszony. In: Magyar Ifjúság 2012 (szerk. Székely Levente). Budapest, Kutatópont. 283-315.
- Paksi Veronika–Szalma Ivett (2009): Mikor vállalunk gyermeket? A túl korai, az ideális, és a túl késői gyermekvállalás életkori normái európai összehasonlításban. Demográfia, 3, 92-115.
- Paku Áron (2010): Középiskolás fiatalok időképe. Új Pedagógiai Szemle, 3–4. http://www.epa.hu/00000/00035/00140/pdf/EPA00035_upsz__2010_3-4_028-038.pdf
- Pataki Gyöngyvér (2012): Magány és társas élet a Debreceni Egyetem kollégiumaiban. In: Egyetemi élethelyzetek. Ifjúságpszichológiai tanulmányok I. (szerk. Dusa Ágnes Réka–Kovács Klára–Márkus Zsuzsanna–Nyüsti Szilvia–Sörös Anett), Debreceni Egyetemi Kiadó, 37-56.

- Pikó Bettina (1999): Pszichoszomatikus tünetek és a szubjektív egészségértékelés epidemiológiája középiskolások körében. *Orvosi Hetilap*, 23, 1297–1304.
- Pikó Bettina–Barabás Katalin–Boda Krisztina (1995): Pszichoszomatikus tünetek epidemiológiája és hatása az egészségi állapot önértékelésére egyetemi hallgatók körében. *Orvosi Hetilap*, 31, 1667–1671.
- Pongrácz Tiborné (2002): A család és a munka szerepe a nők életében. In: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001* (szerk. Nagy Ildikó - Pongrácz Tiborné). Budapest, TársK-SZMM, 30-45.
- Pongrácz Tiborné (2005): Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai. In: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2004* (szerk. Nagy Ildikó, Pongrácz Tiborné, Tóth István György), Budapest: TÁRSK, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 73–86.
- Pongrácz Tiborné–Murinkó Livia (2009): Háztartási munkamegosztás. Azonosságok és különbségek Európában. In: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2009* (szerk. Nagy Ildikó - Pongrácz Tiborné). Budapest, TársK-SZMM, 95-116.
- Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit (2011): A nemi szerepmegosztásról, a családi élet és a munka összhangjáról alkotott vélemények változása 2000 és 2009 között. In: *A családi értékek és a demográfiai magatartás előrejelzése* (szerk. Pongrácz Tiborné). Budapest, KSH, Kutatási jelentések 91, 95-112.
- Pusztai Gabriella (2009): A társadalmi tőke és az iskola. Kapcsolati erőforrások hatása az iskolai pályafutásra. Budapest, Új Mandátum.
- Pusztai Gabriella (2010): Kollegiális kezek a felsőoktatásban. Az értelmező közösség hatása a hallgatói pályafutásra. Akadémiai doktori értekezés. http://real-d.mtak.hu/455/4/dc_43_10_doktori_mu-1.pdf
- Rényi, Ágnes – Sik, Domonkos – Takács Erzsébet (2014): A társadalmi integráció esélyei és patológiái: elemzési szempontok a késő modern társadalmak kordiagnózisához (Szociológiai Szemle, kézirat, megjelenés előtt).
- Réti Mónika (2011): Felfedezettő tanulás. Új utakon a természettudomány-tanítás megújítása felé. *Magyar Tudomány*, 2011, 9 1132-1139. <http://www.matud.iif.hu/2011/09/12.htm>
- Róbert Péter – Bukodi Erzsébet (2005): The effect of the globalization process on the transition to adulthood in Hungary. In: Hans-Peter Blossfeld, Erik Klijzing, Melinda Mills and Karin Kurz (eds.): *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. Routledge, London, New York, 2005. 177-213.
- Róbert Péter (2000): Bővülő felsőoktatás? Ki jut be? *Educatio*, 1, 79–94.
- Róbert Péter (2002): Átmenet az iskolából a munkaerőpiacra. In: *Társadalmi riport 2012*, 220-231.
- Róbert Péter (2010): Öt évvel végzés után: diplomás pályakezdés nemzetközi összehasonlításban. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2010*, 472-490, TársK.
- Róna Dániel–Sörös Anett (2012): A kuruc.info nemzedék. Miért népszerű a Jobbik a fiatalok között? In: *Racionálisan lázadó hallgatók 2012. Apátia-radikalizmus-*

- posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében I. (szerk. Szabó Andrea), Szeged, Belvedere, 113-156, http://aktivfiatalok.hu/wp-content/uploads/2013/06/Racionaliasn-lazado-hallgatok_-BCE-Belvedere.pdf
- Ruff Tamás (2013): Ifjúsági mobilitás: hajlandóság, lehetőségek és tervek. In: Magyar Ifjúság 2012 (szerk. Székely Levente). Budapest, Kutatópont. 152-178.
- Sági Matild–Varga Júlia (2010): Pedagógusok. In.: Jelentés a magyar közoktatásról. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest. <http://www.ofi.hu/kiadvanyaink/jelentes-2010/18-pedagogusok>
- Sági, Matild (2012): Pályakezdő diplomások munkába állási stratégiái, In: Garai Orsolya–Veroszta Zsuzsanna (szerk.): Frissdiplomások 2011, Budapest, Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. Felsőoktatási Osztály, 111–141.
- Ságvári Bence (2008): Az IT-generáció. Technológia a mindennapokban: kommunikáció, játék és alkotás. Új ifjúsági szemle, 4, 47-56.
- Ságvári Bence (2012): Az átmenetek kora? A magyar fiatalok társadalomképéről. In: Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon: tanulmányok (Szerk. Kovács Imre–Dupcsik Csaba), Argumentum, 63-82.
- Schadt Mária (2005): A „házi tücsöktől” a dolgozó nőig. Az individualizációs folyamatok hatása a családi szerepekre. In: Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon.
- SEEMIG (2014): „Helyzetkép a magyarországi elvándorlásról” A SEEMIG – Managing Migration in South East Europe transznacionális együttműködési projekt sajtóanyaga, Központi Statisztikai Hivatal, 2014. október 15. http://www.ksh.hu/docs/szolgáltatások/sajtoszoba/seemig_sajto_reszletes.pdf
- Sik, Domonkos (2013a): Sik Domonkos Giddens modernizációelmélete. Intézményi átalakulás és politikai praxis. Replika, 82, 97-112.
- Sik, Domonkos (2013b): Giddens modernitáselmélete: identitás és intimitás. Replika, 82, 131-144.
- Simonyi Ágnes (1996): A munka, változó értékek, régi és új formák. In: Rejtőzködő jelen (szerk. Tausz Katalin–Várnai Györgyi). Budapest, HRSzE, 295–348.
- Singly, François de (2006): Adonaissants. Paris, Armand Collin.
- Somlai Péter (2007): A posztadoleszcensek kora. Bevezetés. In: Új ifjúság: szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről (szerk. Somlai Péter), Budapest, Napvilág, 9-43.
- Somlai Péter (2013): Család 2.0: együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig, Budapest, Napvilág.
- Spéder Zsolt (2011): Ellentmondó elvárások között... Családi férfiszerepek, apaképek a mai Magyarországon. In: Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2010 (szerk. Nagy Ildikó–Pongrácz Tiborné), Budapest: TÁRKI–Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 207-228.
- Spéder Zsolt (2011): Ellentmondó elvárások között... Családi férfiszerepek, apaképek a mai Magyarországon. In: Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011 (szerk. Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné), Budapest: TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 207-228.

- Spéder Zsolt–Paksi Borbála–Elekes Zsuzsanna (1998): Anómia és elégedettség a 90-es évek elején. In: Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk): Társadalmi Riport. TÁRKI, Budapest. 490-513.
- Susánszky Éva (2011): Ifjúság és egészség = Egészséges ifjúság? In: Arctalan (?) nemzedék (szerk. Bauer Béla–Szabó Andrea). Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 143-158.
- Susánszky Éva–Szántó Zsuzsanna (2002): Az egészségi állapot szempontjából veszélyeztetett fiatalok demográfiai és társadalmi jellemzői. In: Ifjúság2000. Tanulmányok I. (Szerk. Szabó Andrea–Bauer Béla–Laki László). Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 154–165.
- Szabó Andrea–Bauer Béla (2009): Ifjúság 2008. Gyorsjelentés. Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet, Budapest. www.szmi.hu/download.php?file_id=419
- Szabó Ildikó (1999): Iskola és társadalom. Közoktatással kapcsolatos társadalmi elvárások Magyarországon. Új Pedagógiai Szemle, 9. 27–42.
- Szabó Ildikó (2004): Kollektív identitásminták a politikai szocializációban. Educatio, 4, 551-566.
- Szabó Ildikó (2009): Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867-2006. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Szabó Ildikó (2010): Nemzeti identitás és politikai szocializáció. Új Ifjúsági Szemle, 8, 1, 75-98, http://www.uisz.hu/archivum/uisz_26_szabo.pdf
- Szabó Katalin (2005): A hagyományos értékrendszer alakulása a mai magyar fiatalság körében. In: Az ifjúság helyzete és jövőképe, adalékok az ifjúság szociológiai elemzéséhez. Comenius Bt., Pécs.
- Szapu Magda (2002): A zűrkorszak gyermekei: mai ifjúsági csoportkultúrák. Budapest, Századvég.
- Székely et al. (2012): Fiatalok és a korrupció Magyarországon. Budapest, Transparency International Magyarország. http://www.transparency.hu/uploads/docs/Fiatalok_es_a_korrupcio_Magyarorszag.pdf
- Székely Levente (2008): Fogyasztás, gazdasági helyzet, kultúra, média, infokommunikáció. Új Ifjúsági Szemle, 19-20, 67-74.
- Székely Levente (2014): Az új csendes generáció. In: Másodkézből. Magyar Ifjúság 2012 (szerk. Székely Levente), Budapest, Kutatópont, 9-28.
- Szél Bernadett (2010): A párkapcsolati összetartást segítő minták elemzése. Doktori értekezés. http://phd.lib.unicorvinus.hu/541/1/szel_bernadett.pdf
- Takács Erzsébet (2007): A kapitalizmus új szellem. Szociológiai Szemle 3–4, 266–274.
- Takács Erzsébet (2012): „Individuumszociológiák”. Modernitás-megközelítések a francia szociológiában. Replika, 79, 7-21.
- Takács Erzsébet (2013): A francia családszociológia és a későmodernitás identitás-diskurzusa. Socio.hu, 3, 45-57.
- Takács Erzsébet (2014): Szenvedő testek–humanitárius cselekedetek, 2000, 2014, szeptember, 46-51.
- Takács Erzsébet–Vicsek Lilla–Pál Judit (2013): Lányok útja a műszaki diplomáig–Középiskolai és felsőoktatási esélyek és nemi különbségek a műszaki pályaválasztás

- területén. In: Szekeres Valéria–Krolify Vélemény-és Szervezetkutató Intézet (szerk.) „Ti ezt tényleg komolyan gondoltátok?": Nők és a műszaki felsőoktatás. Budapest, Óbudai Egyetem.
- Tóth István György (2009): Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében. A gazdasági felemelkedés társadalmi felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése. Budapest, TáRKi.
- Tóth István György (2010): A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet – lennének.. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): Társadalmi Riport 2010. Budapest, TÁRKI, 254–287.
- Tóth Olga (1995): Attitűdváltozások a női munkavállalás megítélésében. Szociológiai Szemle 1: 71-86.
- Tóth Olga (1999): Erőszak a családban. TÁRKI Társadalompolitikai tanulmányok 12. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a396.pdf>
- Tóth Olga (2001): Értékátadási problémák a családban. Educatio, 10, 3, 449-460.
- Tóth Olga (2007a): F fiatalok párkapcsolatai történelmi háttérrel. In: Új ifjúság: szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről (szerk. Somlai Péter), Budapest, Napvilág, 81-109.
- Tóth Olga (2007b): Nőnek lenni – társadalmi nem (gender) az egyenlőtlenségek rendszerében. Magyar Tudomány, 12, 1590. <http://www.matud.iif.hu/07dec/13.html>
- Törőcsik Mária (2006): Fogasztói magatartástrendek. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Török Balázs (2008): A tanulási életút támogatásának lehetőségei. In Györgyi Zoltán (szerk.): Az integráció érdekében. Kutatás közben. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest.
- Török Balázs–Szekszárdi Júlia–Mayer József (2010): Magyar iskola-klima vizsgálatok: Az iskolák belső világa. In: Jelentés a magyar közoktatásról 2010 (Szerk. Balázs Éva–Kocsis Mihály–Vágó Irén). <http://www.ofi.hu/kiadvanyaink/jelentes-2010/17-belso>
- Török Emőke (2006): Túlléphetünk-e a bér munka társadalmán? Szociológiai Szemle, 2, 111–130.
- Új ifjúság: szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről (szerk. Somlai Péter), Budapest, Napvilág.
- Utasi Ágnes (1990): Baráti kapcsolatok. In: Társadalmi riport 1990. (Szerk: Andorka et al.) TÁRKI, Budapest, 475-487.
- Utasi Ágnes (2000): Az egyetemisták emocionális kapcsolatai. In.: Utasi Ágnes: Középosztály–kapcsolatok. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 97-114.
- Utasi Ágnes (2003): Független, egyedülálló harmincasok: a szingli. In: Spéder Zs.(szerk.): Család és népesség–ittthon és Európában. KSH Népességtudományi Intézet – Századvég Kiadó, Budapest, 231–253.
- Utasi Ágnes (2004a): Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.

- Utasi Ágnes (2004b): A társadalmi integráció és szolidaritás alapjai: a bizalmas kapcsolatok. Századvég, 24, 3-25.
<http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/24/utasi.htm>
- Utasi Ágnes (2008): Éltető kapcsolatok. Budapest, Új Mandátum.
- Utasi Ágnes (2011): Szubjektív feszültség és munkastressz a házasság életében. In: Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011 (szerk. Nagy Ildikó–Pongrácz Tíborné). Budapest, TÁRKI–Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 243-264. p.
- Vaskovics László (2000): A posztadoleszcencia szociológiai elmélete. Szociológiai Szemle, 10, 4, 3-20.
- World Values Survey: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>

ERIC BECKETT WEAVER

A Princip-kultusz és ami utána következik

Az 1935-ben kiadott kollektív emlékezetről szóló könyv egyik legizgalmasabb részében a francia szociológus Maurice Halbwachs megjegyzi, hogy az emlékezetünk ugyanúgy változik, ahogyan megváltozik a jelen hangulatunk vagy állapotunk – mégpedig azért, hogy a jelenünk a múltunkkal összhangban legyen, és ez a harmónia a ránk nehezedő (szintén változó) társadalmi elvárásokkal és helyzettel is kialakuljon. „A társadalom” – jegyezte meg Halbwachs – „időnként nemcsak arra kötelezi az embert, hogy felelevenítse gondolatban a már megtörtént eseményeket, hanem arra is, hogy az eseményeket átfesse, lerövidítse, vagy kiegészítse úgy, hogy bármennyire is biztosak vagyunk abban, hogy az emlékeink pontosak, olyan presztízzsel ruházzuk fel őket, amellyel a valóság nem rendelkezett.” (Halbwachs 1992: 51)

Ez a gondolatmenet nem ismeretlen az antropológia előtt. Halbwachs kortársa, a brit antropológus, Arthur Maurice Hocart több tanulmányban kimutatta, hogy milyen összhang van a társadalmi hitek vagy rítusok és az adott társadalom sajátos történelmi narratívája között.¹ Halbwachs másik kortársa, az antropológus Lord Raglan, odáig fejlesztette az elméletet, hogy megmutatta: mennyire hamis az angol társadalom jó néhány történelemértelmezése/sztorija (pl. a britek angol-szász származása), és ugyanakkor mennyire hiábavaló rámutatni erre a hamisságra (Raglan 1936). Ezeket a hiedelmeket megingathatlan tényként fogadták az akkori britek, hiszen ezek a hamis történelmi narratívák egyfajta összhangot teremtettek a jelen és a múlt között. Ez a felismerés most is érvényes. Mióta az antropológia a folyamatos változásban lévő társadalmakkal foglalkozik, kénytelen azt is felismerni, hogy a változások a valamikor állandónak hitt múlt-felfogásra és emlékezetre hatnak. Így van ez a törzsi társadalmakkal, és a mi „modern” társadalmunkkal is.

Kezdjünk pár idézettel a legkülönbözőbb komolyságú és politikai beállítottságú helyekről:

1. „Az első-Balkán háborúban [Gavrilo] Princip a szerb hadsereg katonájaként vett részt.” (a magyar Wikipédia – kiemelés tőlem).
2. „1918. április 28-án halt meg Theresienstadt börtönében Gavrilo Princip boszniai szerb terrorista, aki Ferenc Ferdinánd osztrák–magyar trónörökös meggyilkolásával kulcsszerepet játszott az első világháború

¹ Lásd, pl., Hocart, „The Common Sense of Myth” (1916), „The Purpose of Ritual” (1935), vagy „In the Grip of Tradition” (1938), in u.ő (1952).

kirobbantásában... A diákot [Principet] belgrádi tartózkodása idején az Ifjú Bosznia fogadta soraiba...” (Tarján M. Tamás, „1918. április 28. Gavrilo Princip halála” Rubiconline, d.n.)

3. „A szerb haladók pártjának hatalomra kerülésével ... Princip egyértelműen nemzeti hőssé és az idegen elnyomás ellen harcoló szabadságharcossá avanszált Belgrádban. Tomislav Nikolic elnök nemrég sajtónyilatkozatában azt hangoztatta, hogy a világháborús évforduló kapcsán nem fogják megengedni a történelemhamisítást, vagyis azt, hogy egyes külföldi körök Szerbiára hárítsák a felelősséget a háború kirobbantásáért, és hogy Gavrilo Principet „Bin Ladenhoz hasonló terroristának” kiáltásák ki. ...

A boszniai születésű Gavrilo Princip megosztja Bosznia-Hercegovinát: miközben a szerb országrész hatóságai arra készülnek, hogy Kelet-Szarajevóban a belgrádi Princip-szobor hasonmását állítsák fel, a boszniai központi kormány Ferenc Ferdinándnak állítana emléket: az évfordulóra felújítják a meggyilkolt főherceg tiszteletére 1917-ben készült emlékművet.” — (J. Garai Béla, „Gavrilo Princip nem volt terrorista”, Magyar Hírlap, 2014. január 24.)

Végezetül, Bihari Péter az első világháború kiváltó okairól, vagy inkább az ezt kifejtő történeti vitákról szóló – egyébként rendkívül érdekes – írása így zárul:

4. „Napjainkban Szerbia jelentett be történelmi ‘perújrafelvételt’, sőt Emir Kusturica filmjét az elnyomókkal szembeszálló, hős Gavrilo Principről forgatja. Hiszen ha a mi terroristánk nem terrorista, hanem szabadsághős, akkor egész népünk az.” (Bihari Péter: „1914 nyara”, Élet és Irodalom, 2014/19. május 9.)

A több nyelvben kiadott szarajevói per jegyzőkönyvéből meglehetősen sok konkrétumot lehet tudni Principről, a szarajevói merényletről (Pharos 1918; Bogićević 1954; Owings 1984). Mi több, 1916-ban egy osztrák pszichológus, Martin Pappenheim több hónapon át készített interjút a bebörtönzött Princippel, mely interjút 1926-ban publikálta is (Pappenheim és Princip 1926a, 1926b, 1927). A tények alapján nézzük az első állítást – az állítás hamis. Az első balkáni háború kitörésekor (amikor Bulgária, Szerbia, Montenegro, és Görögország megtámadta az Oszmán birodalmat) Gavrilo Princip –mint oly sok kortársa – reménykedve várta, hogy a török igától megszabaduljanak a balkán népek, és mint sok osztrák-magyar délszláv alattvaló (horvát, szlovén és szerb egyaránt), Princip is Szerbiába szökött, hogy önkéntesként belépjen a szerb hadseregbe. A fiatalembert a szerb hatóságok elutasították, mert túl gyengének ítélték. Soha nem harcolt semmilyen harctéren.

A második idézetben említést találunk az Ifjú Bosznia (Mlada Bosna) nevű szervezetről. A közhiedelemmel ellentétben, Gavrilo Princip idején ilyen nevű

szervezet nem létezett. Mások találták ki – utólag – ezt az elnevezést arra a sok laza jugoszláv eszmékkel telített boszniai diák-csoportosulásra, ami a hasonló gondolkodású horvátországi, dalmát, szlovén (stb.) diákokkal érintkezett. Princip először Szarajevóban (és nem Belgrádban) lépett kapcsolatba egy ilyen csoporttal (Dedijer 1964: 575).

A harmadik idézett szöveghez majd a későbbiekben részletesen kifejtem az okfejtésemet, hadd szögezzek le itt annyit, hogy nem újdonság Princip hősiejtése.

Végül a legérdekesebb, a negyedik idézet – kezdjünk a szóhasználattal. Mindenkinek szíve joga, hogy Princip jellemvonásait úgy értékelje, ahogy akarja, mégis, a „terrorista” szó véleményem szerint itt nem helytálló. Van egy olyan régebbi felfogás, hogy minden kispolgár által elkövetett politikai gyilkosság egyenlő a terrorizmussal (gondoljunk a cári Oroszország forradalmáira), de ezt a legtöbben ma nem fogadják el. Princip cselekménye mindenestre nem egyezik azzal a „terrorista”-értelmezéssel, amit ma a leggyakrabban használunk. Ugyanakkor, el kell ismernem, hogy mint sokszor az ügyész, a vádlott Princip is használta a „terror” kifejezést a cselekedetére a gyilkossági perben. De Princip mindössze két embert gyilkolt meg politikai okokból. Bármennyire visszásnak is hangozhat, nem minden politikai gyilkosság egyenlő terrorizmussal. Egy hasonlat: az amerikai Kennedy elnök vagy Martin Luther King gyilkosait nem szokás terroristáknak nevezni. Princip merénylő volt (nevezhetjük gyilkosnak is), de soha nem állt a szándékában félelmet (terrort) kelteni a lakosságban, vagy névtelen civileket halomra gyilkolni. Ellenkezőleg, Princip előre megtervezett merényletet követett el a Habsburg-uralom megtestesítője ellen. A trónörökösnél tökéletesebb célpont csak az elérhetetlen Ferenc József császár lehetett volna.

Ahogy már említettem, a magát jugoszlávnak valló boszniai szerb Gavrilo Princip nem most lett hős és szimbólum; már az első Jugoszláviában is a délszláv állam egyik megálmódójaként és teremtetjeként hivatkoztak rá. Princip jugoszláv identitása tökéletesen illett a királyi Jugoszlávia délszláv egyesítési törekvéseihez. Mi több, Princip társai között nem csak szerbek voltak, hanem volt egy boszniai muzulmán – Mehmed Mehmedbašić –, és egy horvát – Ivo Kranjčević is. Így nem csoda, hogy a királyi Jugoszláviában emléktáblát helyeztek el Szarajevóban, amelyen a következő cirill betűs szöveg volt olvasható:

„Ezen a történelmi helyen Gavrilo Princip kikiáltotta a szabadságot Szent Vitus napján [e.g. Vidovdan], 1914. június 28-án.”

Az emléktáblát 1941-ben eltávolították a falról, Németországba szállították, és április 20-án hadi trófeaként Hitlernek ajándékozták a születésnapján (Bazdulj 2013). De Principet nemcsak a királyi Jugoszláviában tekintették szabadságharcosnak, és később más tábla is állt a merénylet helyszínén. Princip, a nyomorult parasztgyerekből lett éhező egyetemista, aki a délszlávok egyesítéséről álmodozott, különösen jól beleillett a jugoszláv kommunista panteonba.²

² Az egyik kommunista szemléletű történelem, ami még mindig a történet legérdekesebb feldolgozása: Dedijer (1966): *The Road to Sarajevo*.

A második világháború után betonba ágyazott szimbolikus lábnyomokat helyeztek el azon a helyen, ahol Princip egykor (a feltételezések szerint) állt, a falra piros – és megint cirill betűs fehér márvány tábla került a következő szöveggel:

„1914. június 28-án erről a helyről juttatta lövéseivel kifejezésre Gavrilo Princip a nép tiltakozását a zsarnokság ellen, valamint népünk évszázados szabadság-törekvését.”³

Tehát, amint látható, Gavrilo Principet hősként, a délszláv állam megtestesítőjeként régóta ünnepezték. Ez a második emléktábla, és annak szimbolikus tartalma sem élte túl Jugoszlávia szétesését. Szinte észrevétlenül, a szarajevói ostrom alatt (1992-1996) a jugoszláv eszmével együtt semmisült meg. Akkor Princip és társai már kicsit másként szolgálták a szarajevói népet – a piachoz közeli kis kápolna-sírhelyük vécéként funkcionált az ostrom alatt (Butcher 2014: xix-xx). Ezáltal az ostromlott város polgárai kifejezhették véleményüket a (még) Jugoszlávia néven létező államalakulatról, ami akkor már csak Szerbiából és Montenegróból állt.

A jugoszláv háborúk után ismét emléktáblát avattak ugyanott Szarajevóban, amelyen délszláv-latin betűkkel, utána pedig angolul az alábbi szöveg olvasható:

„Ezen a helyen 1914. június 28-án Gavrilo Princip merényletet követett el az Osztrák-Magyar Monarchia trónörököse, Ferenc Ferdinánd, valamint felesége, Szofia ellen.”

Az előbbiekkal ellentétesen ez az emléktábla nem kívánja kifejteni a merénylet okát. A merénylet, az első világháborúnak – a világtörténelem addig legvéresebb háborújának (egyik) – kiváltója immár mintha csak összefüggéstelenül, magyarázat és értelem nélkül, sőt, értelmezhetetlenül lebegne ott a falon. Bármennyire is nem kívánt az újabb tábla szövegének megformálója magyarázattal szolgálni a merénylet okaira, Princip tette nem maradhat értelmezés nélkül. Kell – muszáj – értelmet adni a világtörténelem egyik legnagyobb katasztrófája hátterének. Az értelmezésről ma is zajlik a vita a volt Jugoszlávia országaiban, különösen Bosznián belül, és a helyzet mára odáig fajult, hogy a különböző boszniai (bosnyák, horvát, szerb) történelemtankönyvekben is megjelennek az értelmezési különbségek.⁴ E különbségek nemcsak arról szólnak, hogy ki felelős a világháborúért, hanem akörül forog a disputa, hogy hogyan kell értékelni a volt jugoszláv államokat. A kommunista Jugoszláviában a királyi Jugoszlávia zsarnokságáról tanítottak. Tito országának széthullásával a sajtóban és a történelemtankönyvekben feltárhatták a jugoszláv kommunisták bűneit. A délszláv nacionalista történetírók már nem a saját népük Jugoszláviában betöltött kiválóságát hangsúlyozzák, hanem ellenkezőleg, a népük szenvedését próbálják felnagyítani, miközben rátukmálják a két Jugoszlávia bűneit más népekre. A probléma itt nem igazán a bűnökben rejlik, hanem a nemzeti felelősségben – egy olyan államért (és széteséséért), amely (elnyomással, és nemzetközi eszmékkel) egyesíteni próbálta a délszláv nemzeteket. Ebben ismét szerepet adnak Principnek, aki maga soha nem érthette meg a jugoszláv állam létrejöttét, hiszen hat hónappal a Monarchia szétesése

³ Helyesen a harmadik tábláról van szó – de a második csak rövid ideig állt, mert ideológiailag nem volt kielégítő.

⁴ Lásd: The Guardian, 2014. május 6.

előtt, 1918. április 28-án különösen fájdalmas, csontjait megtámadó tuberkulózisban halt meg teresienstadti börtönében. Most hol szerb nacionalistaként, sőt terroristaként (az egyik boszniai muzulmán tankönyvben is), hol felszabadítóként, hol elvetemült szerencsétlenként, hol egy elveszett illúzió megálmodójaként írják le őt.

Princippel kapcsolatosan nemcsak a délszlávoknál változott meg a történelmi szemlélet, hanem a magyaroknál is. Egyértelműen negatív a hangnem, amivel egyesek Principet és tettét említik – az általánosan használt terrorista szó utal az érzelmekre. Pedig már száz év telt el a gyilkosság óta, és nyilvánvaló, hogy nem Princip robbantotta ki az első világháborút, s nem volt felelős Trianonért (hiszen akkorra már halott volt). Miből ered ez az indulat? A gyilkosság magában valóban visszataszító, de sok gyilkos volt a világtörténelemben, akikre nem gondolunk különösen haragosan vissza. Mi több, Principnek az a gondolata, miszerint: – a Habsburg ház a népem ellensége – a magyarok számára sem idegen (itt Debrecenben különösen nem, hiszen az egyik trónfosztó nyilatkozatot Debrecenben ratifikáltak – idézem: „ezen dinasztia... egy uralkodót sem mutathat fel, ki népei szabadságának szentelte volna erejét és dicsőségét”).⁵ Tehát ez nem lehet a probléma.

Nézzük meg közelebbről az áldozatot: amíg élt, Ferenc Ferdinánd hírhedt és nyílt magyargyűlölő volt. Trónra lépése előtt azt tervezte, hogy a magyarok szerepét gyengíti, a kiegyezést pedig eltörli. Talán jó betekintést adhat a magyarokkal kapcsolatos érzelmeire a következő levélrészlet, melyet volt tanítójának írt:

„Az úgynevezett rendes magyar egyszerűen nem létezik, legyen akár miniszter, gróf, bíboros, kereskedő, paraszt vagy lovászfű, mind forradalmár és számár (kivéve a bíborost, aki nem számár, hanem köztársaságpárti).”⁶

Nem csoda, hogy Budapesten egyes vezetői körök meglepéssel fogadták a trónörökös halálhírét (Galántai 1964). A mostani kifakadás az új Princip-kultusz ellen Magyarországon a fentiek értelmében nem magyarázható a Ferenc Ferdinánd iránti szimpátiával.

Inkább Jugoszlávia eltűnésében kell keresni az indulatok forrását.⁷ Ma már általános a felfogás Magyarországon, hogy Jugoszlávia hamis, mesterséges kreálmány volt – Trianon, s a versaillesi béke torzszüleménye. Amíg még létezett az ország – a második, kommunista Jugoszlávia – és pláne, amikor a horvát-szlovén származású Tito vezette Belgrádból a „testvériség és egység” szlogen alatt, ez a vélekedés nem tűnhetett meggyőzőnek. Ezért a korábbi Princip-emlékművek létezése sem volt olyan érdekes.

⁵ A trónfosztó nyilatkozatból Szacsavay felolvasásában, Debrecenben a Parlament előtt, 1849. április 19-én, közli Pap (1870): 90.

⁶ Ferenc Ferdinánd levele volt tanárának Max Wladimir von Becknek, 1905. aug. 28., közli Kiszling (1953): 83 o.; angol fordításban in King és Woolmans (2013): 134 o.

⁷ A magyarok Habsburg-kor iránti nosztalgiája túl enyhének tűnik számomra ahhoz, hogy (rész)magyarázatként szolgáljon – de lehet, hogy nincs igazam. Mindenesetre nagyon meglepett, amikor a következő hírt olvastam: „A Civil Összefogás Fórum (CÖF) az Osztrák-Magyar mintájára alakítaná át az Európai Uniót... – közölte Fricz Tamás CÖF-alapító. A tervezet szerint, közös irányítás alá kerülne a külügyi, a hadügyi és a pénzügyi adminisztráció...” Magyar Nemzet, 2014. június 6. Sajnálatosnak találom, hogy nem tudhatjuk, Kossuth Lajos miként reagált volna erre a gondolatra.

Nem érdemelt különösebb figyelmet, hogy valaki így cselekedett Jugoszláviáért. A Princip-emlékmű csupán egy idegen szimbólum volt a sok közül a világon, ami összhangban volt a tudatunkkal. Amíg Jugoszlávia létezett, elfogadott volt a létezése – ahogyan a Szovjetunióé is – és kevesen tudták elképzelni, hogy majd valamikor a közeljövőben nem fog létezni. Most, miután Jugoszlávia végérvényesen darabokra hullott, szinte elképzelhetetlen, hogy valamikor a jugoszláv eszméért bárki hajlandó volt bármit is tenni. A jelennel nem egyeztethető össze az ilyen múlt, amiben Princip merényletet követett el a jugoszláv eszméért. Könnyebb nekünk elképzelni azt, hogy Princip a most is érzékelhető szerb nacionalizmusért gyilkolt, mint arra emlékezni, hogy hitt a jugoszlávizmusban. Könnyebb úgy emlékezni, hogy terrorista volt, és terrort szított olyan nacionalizmusért, amiért a közelmúltban igen sok embert gyilkoltak meg. Ezzel a gondolattal a jugoszláv eszme a fejünkben a helyére kerül. Visszatérve Halbwachs észrevételére: ahogyan megváltoztattuk Princip emlékét, a jelen és a múlt összhangba került egymással – azáltal, hogy Princip egész lényét vetjük meg, mint egy terroristát.

Annak ellenére, hogy ez a múlt egyezik a jelennel, vannak emberek, akik ezt nem tudják elfogadni. A lényük ellene szól. Nemcsak olyan emberekre gondolok, akik a volt Jugoszláviában éltek és szerették azt, hanem olyanokra is, akiknek – úgymond – a vérében van a jugoszláv eszme. Akinek szlovén (netán horvát) volt az apja, szerb (vagy magyar, vagy macedón) az anyja (stb.). Olyan montenegróira/szlovénre (stb.) is gondolok, aki most is ismerősebbnek érzi Belgrádot, Szarajevót, vagy Zágrábot, mint bármelyik más idegen várost. Bár az ország és eszme halott, Jugoszlávia szelleme még mindig tovább él bizonyos emberekben, bizonyos pillanatokban és bizonyos helyeken.

Irodalom

- Bazdulj, Muharem (2013): „Srećan rođendan, gospodine Hitler”. In: Vreme (Belgrád), 1191. sz. (október 31.)
- Bihari Péter (2014): „1914 nyara”. In: Élet és Irodalom, 2014/19. (május 9.)
- Bogićević, Vojislav (ford. és szerk.) (1954): Sarajevski atentat; izvorne stenografske biljeske sa glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova, održane u Sarajevu 1914 g. Krićka obrada. Državni Arhiva NR BiH, Sarajevo
- Butcher, Tim (2014): The Trigger: Hunting the assassin who brought the world to war. Chatto & Windus, London
- Dedijer, Vladimir (1964): „Sarajevo Fifty Years After”. In: Foreign Affairs, 42: 4 (július), 569-584.
- Dedijer, Vladimir (1966): The Road to Sarajevo. Simon & Schuster, New York.
- Galántai József (1964): Magyarország az első világháborúban 1914-1918. Gondolat, Budapest
- J. Garai Béla (2014): „Gavrilo Princip nem volt terrorista”. In: Magyar Hírlap, január 24.
- Halbwachs, Maurice (1992): On Collective Memory, ford. L.A. Coser. University of Chicago Press, Chicago

- Hocart, A.M. (1952): *The Life Giving Myth and Other Essays*, szerk. Lord Raglan. Methuen & Co. Ltd., London
- King, Greg és Woolmans, Sue (2013): *The Assassination of the Archduke*. Macmillan, London
- Kiszling, Rudolf (1953): *Franz Ferdinand von Österreich-Este*. Hermann Böhlaus, Graz
- Owings, W.A. Dolph (szerk.) (1984): *The Sarajevo Trial*, 2 kötet. Documentary Publications, Chapel Hill
- Pap Dénes (1870): *A Parlament Debrecenben*, II. kötet. Köhler K.A., Lipcse
- Pappenheim, Martin és Princip, Gavrilo (1926a): *Gavrilo Princip's Bekenntnisse: ein geschichtlicher Beitrag zur Vorgeschichte des Attentates von Sarajevo; zwei Manuskripte Princip's; Aufzeichnungen seines Gefängnispsychiaters Dr. Pappenheim aus Gesprächen von Feber bis Juni 1916 über das Attentat, Princip's Leben und seine politischen und sozialen Anschauungen*. Lechner, Wien
- Pappenheim, Martin és Princip, Gavrilo (1926b): *Princip o sebi: Jedan prilog historije sarajevski antentat*. Jugoslovenska Štampa, Zagreb
- Pappenheim, Martin és Princip, Gavrilo (1927): „Dr. Pappenheim's Conversations with Princip: Confessions of the Assassin Whose Deed Led to the World War”, ford. és szerk. Hamilton Fish Armstrong. In: *Current History*, 1927 augusztus, 699-707.
- Pharos (szerk.) (1918): *Der Prozess gegen die Attentäter von Sarajewo, nach dem amtlichen Stenogramm der Gerichtsverhandlung aktenmässig dargestellt von professor Pharos, und [mit] einer Einleitung von Josef Kohler*. R. v. Decker, Berlin,
- (Lord) Raglan (1936): *The Hero: A study in tradition, myth, and drama*. Watts & Co., London
- Tarján M. Tamás (é.n.): „1918. április 28. Gavrilo Princip halála”. In: RUBICONline http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1918_aprilis_28_gavrilo_princip_halala/

ÁGNES HORVÁTH

Social Action and the Power of the Irrational

At the intersection point of social and cultural anthropology, comparative politics and classical political philosophy we can situate a particularly important aspect of political modernism, the inspiration behind and effect mechanism of a certain irrationalism that is extended into the heart of the modern idea of political action and power. This modern reappearance of irrationality is not without precedents and historical background, but it only became a dominant feature of the modern condition. Modernity, on the one hand, is a pure fantasy world, with no connection to reality; even more, it is based on a deliberate escape from and rejection of reality that nevertheless is projected as being 'more real' than reality itself. However, on the other hand, alternating with utopian delusions it always manifested a very subtle receptivity, a keen apprehension of rational thinking; so much so that actual according to the modern phantasy world also pretends to be rational action itself. The apparent contradiction can be resolved by pointing out that both these are rooted in irrationality, in the alienation from existing bonds or the real, expressed by the incommensurable.

The irrational expresses the incommensurable characteristics of transformation or transmutation process (see rites of passage). The consequence is that, due to the mimetic nature of irrationality and the easy reversibility and transference of imitative processes (for e.g. a model can become an object, and vice versa; see René Girard), an extremely delicate and manifold relationship develops between sensation, subordination and procreation: just as genuine love cancels individuality in the happy union with the beloved one, sensation can be used to subjugate and enslave; and even subjugation can be desired and loved, if one happens to be in such a desperately unsettled and terrifying situation that otherwise the anxiety of existence seems to be irresolvable. This holds the key for the peculiar developmental dynamics of the irrational: long latency and insignificance; then a sudden multiplication, threatening overall dominance; and then a just as sudden disappearance. But once must beware of downplaying this entire process, as if nothing has happened: the irrational only vanishes once nothing remained to be emptied out or desired.

Irrationality, where events happen that are never ending and actions are taking place that cannot be exactly calculated is a forbidden territory of knowledge. Classical philosophy was built up on the opposite ethos: that objects powerfully inhabit reality, whether animate or inanimate, and whatever fills the space between these entities is irrelevant, being empty and so irrational. In the language of classical philosophy, it belongs to non-being, a bizarre, alienated knowledge. Since the pre-Socratics - but it must have been formulated even before - entities are considered as given in their

unity, with each thing having a character, space and time coordinates that is always the same, culminating in their rational ethos. It took no account of any breakage or fraction (Deleuze 2004: 238),¹ while reality (being) in its fullness is primary evidence of every living being. However, both these primary and primordial standards are questioned by irrationality, where unity becomes weak, relations hazy, order suspended, thus beings finding themselves in a relative go-between, with the decomposed entities standing in incommensurable relations to each other in an ever expanding world. In his recent 2001 book *The Cunning of Unreason* John Dunn expressed his opinion about the limitations of man, especially concerning the limits to knowledge and rationality—in particular considering modern politics (Dunn 2001). The true radicalism of the irrational, pioneered by the incommensurable liminality, lays in the reversal of the evidence of a reality.

In being, there is a balanced and harmonious relationship between every part; this is what is called ratio. This is the meaning of rational, derived from Latin ratio, which does not mean reasoning, rather proportionality, still present in English with the exact same meaning; and also present in the idea of 'rational' numbers, which means that the number can be written as a ratio of two natural numbers. In liminal incommensurability, as in non-being, the primary reality is the void. Objects only take up an uncertain, relative position within this empty space, which dissolves meaning. They are still experienced, though devoid of unity (deprivation from unity is the well-known expression used by Gregory Bateson for the schismogenic processes). But why is this apprehensibility such a particularly suitable though forbidden vehicle for knowledge?

The Forbidden Knowledge

The alchemical-cosmological aspects of the world, initiated by Maimonides, Fibonacci, Cusanus, Copernicus, Kepler or Boyle, these crucial in-between figures, culminated with the world-view of Isaac Newton, inaugurator of the new canon characteristic of the Enlightenment, in particular through the significance attributed to the liminal void as a 'prime mover' of events. But how the modern revolutionary tradition capitalised on the significance of Newton's rediscovery of the void, through the seductive sensibility central for the revolutionary mentality, already pioneered in the etchings of Callot, which – just as the philosophy of Newton – merely and literally expanded the liminal void, giving it as a meaning of a new understanding of restored measure and harmony, is a completely new story. The entire scholarship of Hobbes, as documented by Quentin Skinner, is a restoration work concerning the void, and the new politics of human rights and social contract as championed by Hume and Rousseau were never about anything else than this. Kant's category of universal morality is based on the inner void of humans, characteristic in particular of mere spectators or observants, and their consequent need for experience and learning of moral laws. It thus offers the human equivalent of the Newtonian world of quantities and particles bumping into each other in the void, or crowds and masses, increasingly dominating politics

since the end of the 20th century. The pioneering analysis of the manner in which such crowds select their leaders is offered by Gustave Le Bon, a visionary figure comparable in certain respects to Nietzsche, and continued by Gabriel Tarde, especially in his 'laws of imitation' and the concept 'passionate interests'.² This is the background out of which the demagogy of the totalitarian politics of the 20th century was born, using and perpetuating the crisis situation of a liminal void into the desired precondition of re-birth and the formation of a new, perfect social order. Political action as such became diverted from the individual qualities of their bearers. However, by Max Weber a contrasting idea to crowd psychology was coined, with his pioneering introduction of charismatic seduction into political sociology.

Weber on seductive power

The problem of how societies managed to solve situations of crisis was a central concern of sociology since its beginnings. Max Weber posed this problem in the language of 'out-of-ordinary' situations, whether due to natural catastrophes, warfare, invasions, or economic reasons, and placed the emphasis on the need for charismatic leaders who could solve such difficulties. Emile Durkheim used the contrast between the profane (ordinary, everyday) and the sacred. But ever since the works of Durkheim and Mauss, and of those anthropologists on whom they relied, the link and priority between irrational rituals, myths and actual events was a central question. The term irrational, and its extension to social and political events, can provide a way out not simply in solving the theoretical problem, but also for extending these concepts to the analysis of contemporary politics and society, as the term builds on but also moves beyond Weber and Durkheim's explanation. The crucial significance of the irrational, as it has been hinted at Plato in his analysis of the 'in between' (metaxy),³ is that it has an extremely wide range of applicability in its precise and technical capturing of the imprecise and unsettled situation of transitoriness. Any situation where borderlines and boundaries that previously were stable and taken for granted are dissolved generates an irrational situation which needs a solution, as the elimination of such boundaries generates tensions in which life becomes impossible, returning the world into chaos – a central preoccupation for the Greeks. On the other hand, however, the dissolution of borderlines has its own attractiveness, exactly by being connected to an 'oceanic' feeling of freedom from previous structures, and the possibility of giving a free rein to one's own wishes and desires. The situation of irrationality has a seductive power – or, to be more precise, it is nothing else but this strong, elusive and easily deluding attractiveness or seductiveness. It is enough to refer here to all we know about art, whether theatre or poetry, all vehicles of seductive sensitivity, whether by duping or deceiving, or by being cathartic.

Interpretations of the modern condition motivated by personal experiences, animating the works of Hölderlin, Nietzsche, Weber or Heidegger, are central for understanding the contemporary world. But sensation also establishes a relationship of subordination, which can subjugate and entrap the sensor into one's own feelings.

Such sensual entrapment was promoted through the identification of political party leaders with party members and even the population at large under totalitarian systems, presumed to share, at least originally, the same position of outcast sufferers. The acceptance of such instrumentalisation of sensation was due to the system of 'passionate interests' (Tarde and Latour), connected to the rise of capitalism as a solution for the period of civil wars, and then by the liminal conditions that emerged, especially in Eastern Europe, after World Wars; conditions that were purposefully perpetuated through staging a sacrificial system. While totalitarianism disappeared as a force, contemporary political life is increasingly reduced to a politics of victimhood and suffering, where the search for the good life is replaced by the double negation of eliminating all suffering from the world – an effort that only produces the opposite result, while public reality becomes torn apart by sensual scandals, confirming Foucault's insight about the investment of desire and enslavement to sexuality (Foucault 1980), bringing out the typical liminal figure of the lustful Trickster (Horvath 2013).

Charisma or Trickster

Weber's studies on charisma gave a rationalistic account of the way charismatic heroes emerge, through an almost automatic causality, to solve liminal crises. This view was symptomatic of our era, which rendered modern politics vulnerable to the appearance of a series of strange, Protean figures, 'liminal authorities', created by the two World Wars, and who increasingly managed to overtake the political scene, at first culminating in the various totalitarian regimes, but currently threatening, in a mutated form, contemporary democracies as well. The success of these movements is based on a joint play with sensuality as a result or release of the void and techniques of sacrifice. Sensuality is a particularly strong liminal force, emerging in the in-between, or the 'metaxy', as analysed by Plato in his discussion of Eros in the Symposium, erasing the boundaries of the self, thus comparable to self-sacrifice, as if echoing Bataille's 'Eroticism opens the way to death', over a more than two millennia distance (Bataille 1998: 24).⁴ It is this same seductive sensuality that totalitarian movements require from their adherents, promising a bright new world, a perfect social order where all individual needs and desires will be fully satisfied, thus luring the incautious to leap into the unknown. The promises will not be met, but at this moment, instead of a blissful state of happiness, a sacrificial mechanism will be set in motion, capturing those hooked and misled into abandoning care. At this stage the trickster logic shifts gear, and instead of depicting an attractive, positive image of a perfect society, emphasis is displaced on a double negation: the search for eliminating all suffering and unhappiness in the world; an aim which is similarly unattainable, but which is paradoxically never-ending, as here any failure – in contrast to the failure of positive utopias – will only reinforce an ever more dogged and obsessive belief in the need to persist, as the failure, the continuous presence and even proliferation of suffering, increasingly produced by the very effort to eliminate it, will be physically ever-present,

in contrast to the elusive utopias. It is this, at once self-fulfilling and self-destructive spiral, which is captured by the expression ‘transforming weakness into political capital’ (Simone Weil), so similar to Havel’s famous ‘the power of the powerless’; or in the works of Roger Griffin about fascism,⁵ which introduce the similar term liminoidality.

The irrational has the power to take over a soft tissue through infiltration; it is a very delicate poison. Its possessive zeal could never be satisfied, as it grows with every new possession, starting a futile search for satisfaction at the level of the incommensurable by gratifying sensory pleasure. This is why its malign effect in totalitarianism, parasitism and promiscuity, or in modes of mimesis where orders, forms and principles first came to be suspended and then mimed, and where a definite sequence of actions to be reproduced could be provoked in the irrational. What is more, something automatic and mechanical grows in consequence, which was different from the general veneration a kind of ‘desiring machines’ (Deleuze 2004b: 232-234), leading to an empty consciousness (Baudrillard 2009: 27); an automatism that could be deliberately used in order to break and divide the unity of being.

These notes suggest that the charisma-trickster pair, just as any other form of emotional mobilization characteristic of modern politics, should be linked with literally irrational conditions: situations in which the previously taken for granted order of things is dissolved, the harmonious proportionality or the ratio is suspended, thus everybody is paralysed with the opposite of power, with weakness concerning what to do, and is faced with anxiety about what is going to happen. The resulting outcome will be completely different from the kind of power that is eidetic, like the one gained by involution.

Conclusion

In spite of their evident worth, the Weberian and Tocquevillean analyses of emotions and sentiments only diverts the problem towards already known or accepted statements. This is quite understandable, as analysis is at a loss in coming to terms with counter-solutions, preferring to think rather in terms of causalities. In this perspective emotions arise because there was a cause for them. However, this paper argues that a genuine proliferation of the irrationality took place with modernism, marked by its revolutions and wars, culminating in the world wars and totalitarian regimes of the 20th century that have neither causal origins nor realistic aims. What is more, exactly a detachment from reality, the liminal void nursed their appearance as alienation, penchant of a kind of resentment. This was first recognized towards the end of the nineteenth century by Friedrich Nietzsche and Gustave Le Bon, contemporaries who also shared the fate of not being taken seriously during their lifetime but having an enormous following and effect soon after. Nietzsche had a great impact on Weber’s analysis of charismatic leadership, while Le Bon pioneered

the study of crowd psychology, influencing Tarde and Durkheim, similar to Simmel and Pareto.

Irrationality so far has hardly been perceived, let alone studied by social and political scientists, even though it played a fundamental, decisive role in modern history. There are several reasons why irrationality, in spite of the crucial importance I claim it has played in all times and places, have so far not been recognized. First of all, irrationality is incommensurable with unity, order, causes and facts, and is so indeed practically invisible.⁶ Irrationality hides and disguises itself, stalking either underground or outside the boundaries, at the margins or limits of society;⁷ thus, it falls out of perception, and is even often confused with its opposite. This is not even a simple matter of choice, as every community tries to do its best in order to get rid of the irrational, pushing perceptions of weakness to the margins and keep it there, once its presence was revealed. Thus, irrationality time and again disappears, and – under the false assumption that this means its end – vigilance and knowledge concerning such conditions also vanishes, so it can strike again, provoking decomposition, and – in particularly confused and thus extremely imitative societies – might even publicise and propagate itself under the disguise of the rational.

Notes

¹ See also Deleuze's exemplary definition of schizophrenia, a 'pure lived experience' which is 'outside the logic of sensible qualities', as for schizophrenics 'lived experience does not correspond with their feeling. They feel intensity and the passing of intensities, but their body is crossing a threshold of intensity. [...] A schizophrenic is still crossing it [experience], going above it, beyond it' Deleuze (2004a: 238).

² See Latour and Lépinay (2009).

³ About this, see Voegelin (1978).

⁴ This logic concerns not only the denial of individuality, the oneness of being, but also that such violation generates Eros, 'towards the furthest bounds of possibility' (Bataille 1998: 24).

⁵ See Griffin (2007).

⁶ See Parmenides, for whom only a form could be known and recognised as an object of knowledge: 'It is necessary to assert and conceive that this is Being. For it is for Being, but Nothing is not. These things I command you to heed' (Parmenides, Fragment 5, as in Coxon (1986: 54).

⁷ About the way marginality and liminality can mutate into each other, see Szakolczai (2009).

Bibliography

- Bataille, Georges (1998) *Eroticism*, London: Penguin.
- Baudrillard, Jean (2009) *Why Hasn't Everything Already Disappeared*, London: Seagull.
- Coxon, A.H. (1986) *The Fragments of Parmenides*, Maastricht: van Gorcum.
- Deleuze, Gilles (2004a) *Desert Islands and Other Texts*, ed. David Lapoujade, Los Angeles: Semiotext(e).

- Deleuze, Gilles (2004b) *The Logic of Sense*, ed. Constantin V. Boundas, London: Continuum.
- Dunn, John (2001) *The Cunning of Unreason*, London: HarperCollins.
- Foucault, Michel (1980) *The History of Sexuality*, Vol. 1: *An Introduction*, New York: Vintage.
- Griffin, Roger (2007) *Modernism and Fascism: The Sense of a Beginning Under Mussolini and Hitler*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Horvath, Agnes (2013) *Modernism and Charisma*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Latour, Bruno and Vincent A. Lépinay (2009) *The Science of Passionate Interests: An Introduction to Gabriel Tarde's Economic Anthropology*, Chicago: Prickly Paradigm Press.
- Szokolczai, Arpad (2009) *Reflexive Historical Sociology*, London: Routledge.

GERGŐ PRAZSÁK¹

Autonomy and Marginality

We have conducted several researches on values among different deviant groups with the students of Interdisciplinary Social Research Doctoral Program Faculty of Social Sciences of Eötvös Loránd University. Zsolt Nagy works with convalescent alcoholics, Marcell Miletics with homeless people, and Enikő Bódis with prostitutes. In this thesis we focus on the research we have conducted among prostitutes and homeless people.² We compare their values to the value system of homeless people. We consider it important, because according to our analysis the value of self-direction (autonomy) is esteemed highly in both of these groups.

We used Schwartz's value test as a quantitative method. With the help of the test we compare the value systems – or as Schwartz puts it: the 'culture' – of different deviant (marginal) and non-deviant groups. First, we would like to interpret our hypothesis, the applied theories and methods, then, we will explain the results of the quantitative research.

Hypothesis

The aim of the researches of our research group is to reveal and monitor individual and collective (society) actions determined by motivations, values, and culture.

The hypothesis of our research is that social deviances and deviant (marginal) groups differ from each other due to its motivations. Our approach is value-sociological; therefore it is elemental to define values. Values are used by several sciences; therefore the research of values is an interdisciplinary field.

In a harmonious relationship between society and the individual, the adaptability of both society and the individual is of crucial significance. The individual must accept the traditionally regulated set of rules, bequeathed through millennia of cultural coexistence, a 'product' of the previous and current generations' constructing activity (Berger, Luckmann 1991). Society, on the other hand, must be 'flexible', since a construction of social reality would be impossible without the individual playing his/her part. Social reality and the set of cultural rules bear heavily on the individual, who has to sacrifice the shaping of culture to fully fit his individual reality. The harmonious rapport between society and the individual gets disrupted when the rules

¹The research was supported by Janos Bolyai Research Scholarship.

²This research describes the conditions that had existed before the 4th amendment of the constitution in March 2013, in which the parliament empowered the municipalities to consider criminal offence residing in public properties.

of social coexistence require too much sacrifice from the individual, or when the individual does not want to adapt to the norms of social coexistence. This creates an anomic situation, in which both the individual and social norms become uncertain (Durkheim 1952, Freud 2005).

About the values

In the aspect of both the individual psyche and social coexistence the key to harmony is a solid set of values. Dominant values link the individual with society almost like a chain, and these chains provide for the integrity of the personality and the society.

Values interconnect several research orientations: e.g. experimental psychology, aesthetics, language philosophy, etc. “In addition to the varied and shifting connotations of value in ordinary speech, the word is a technical term in philosophy, economics, the arts, and, increasingly, in sociology, psychology, and anthropology” (Kluckhohn 1951:389).

The question of right or wrong has been investigated for thousands of years, but it still has not come to an end. Philosophy is the source of social science researches. First, aesthetics had derived from philosophy with the interconnection of the good and virtuous at the ancient Greeks (*καλοκαγαθία*)³. The value theory of economics cannot be independent of philosophical questions as well. Here value is ‘usefulness’ (Marx 1990). The research of values assumes the anthropological observation too, which concentrates on the realization of values in everyday life (Berger et al. 2010). This can be interpreted in social situations hence; in our research besides anthropology we applied social psychological and sociological value definitions as well. However, we are convinced that the nature of values is ontological. Several different answers exist for Nietzsche’s question. “How can anything pass away which has a right to be? Whence that restless, ceaseless coming-into-being and giving birth, whence that grimace of painful disfiguration on the countenance of nature, whence the never ending dirge in all the realms of existence?” (Nietzsche 1996:48)

About the deviance and how did we measure it?

Social deviances have been determined theoretically and empirically by several definitions during the last century. Therefore, it is important to emphasize the theoretical approaches we used in our research.

We do not see social deviation and deviant behavior purely in the legal sense of the word. We accept Durkheim’s thesis (1952) that rather than it being the essence of the given behavior deviation follows from the norms of the social environment, society

³Kalokagathia (*Καλοκαγαθία*) composed two adjectives: *καλός* ("beautiful") and *ἀγαθός* ("good" or "virtuous") (Eco 2010: 48).

and culture in which we can observe it. We are considering using Merton's modification of the Durkheim theory as the theoretical background to our research. Accepting Merton's theory of deviance our starting point is that manifest and latent functions of social acting can be differentiated from each other. Merton's groundbreaking world refers to researchers who have come to the same conclusion when trying to differentiate between latent and manifest functions of social acting, albeit in different fields of research: G. H. Mead (1918), Sumner (1906), MacIver (1948), Thomas and Znaniecki (Merton 1968: 115-116). Merton claims that social deviances have functions even if they are latent: „It is, indeed, my central hypothesis that aberrant behavior may be regarded sociologically as a symptom of dissociation between culturally prescribed aspirations and socially structured avenues for realizing these aspirations” (Merton 1968: 188). Marginal groups are characterized by handling conflicts between socially expected goals and the tools used to reach them in an untraditional way.

The symbolic interactionism approach goes even further: it regards deviance as entirely relative, inasmuch as it takes the burden of deviant behavior from the deviant person and puts it on majority society. Leaning on Mead social psychologist Becker's theory can be considered the starting point of the symbolic interactionism approach of deviance: “Social groups create deviance by making the rules whose infraction constitutes deviance, and by applying those rules to particular people and labeling them as outsiders. From this point of view, deviance is not a quality of the act the person commits, but rather a consequence of the application by others of rules and sanctions to an „offender”. The deviant is one to whom that label has successfully been applied; deviant behavior is a behavior that people so label” (Becker 1963: 9). Like earlier approaches Becker returns to emphasizing the power situation in which what makes the deviant or deviant subculture deviant is being stigmatized as such by the majority society.

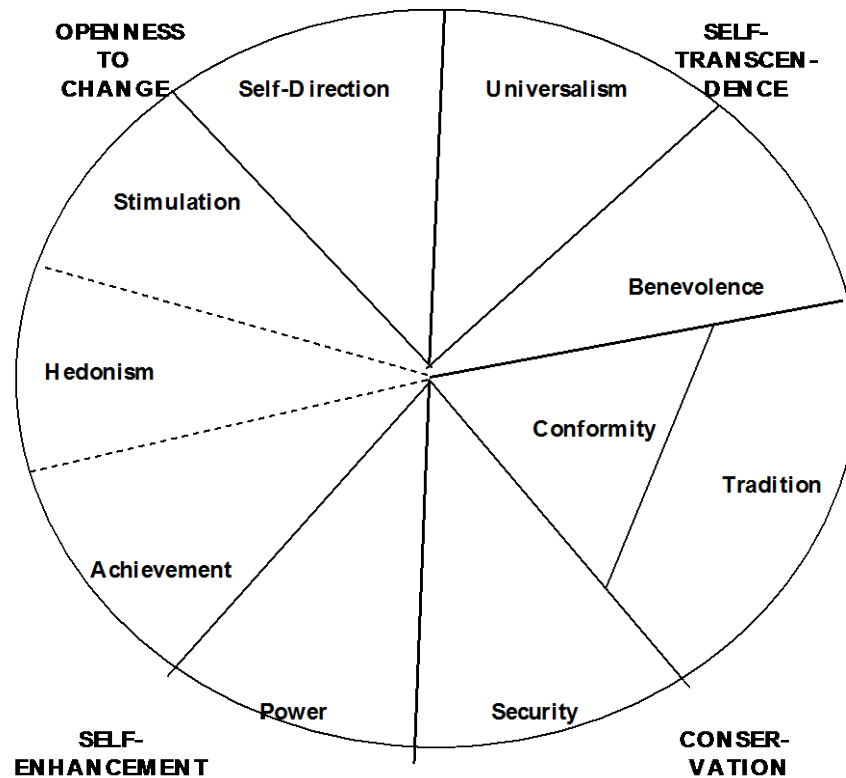
From among the theoretical approaches describing social deviation we shall mainly apply the postmodern one, whose eminent representative is Foucault. Foucault uses terms of discipline and punish in his historical research of qualifying deviance (Foucault 2006). We shall use the same approach in our research, i.e. that subcultures qualified deviant develop due to the power situations characteristic of the given society.

We used Schwartz's Portrait Values Questionnaire (PVQ) in our research. Thanks to the data collection of the European Social Survey with the help of the test we have the chance to compare the value systems of the European and the Hungarian adult society. Schwartz elaborated a test that integrates the former value tests.

The PVQ includes short verbal portraits of 21 different people, gender-matched with the respondent (Schwartz 2005; Schwartz, et al. 2001). Each portrait describes a person's goals, aspirations, or wishes that point implicitly to the importance of a value. The PVQ asks about similarity to someone with particular goals and aspirations (values) rather than similarity to someone with particular traits. The same term can refer both to a value and a trait (e.g., ambition, wisdom, obedience). The task of the

questioned individuals is to tell how much they resemble to the portrait, where 1 means “not at all”, and 6 means “fully”. In order to interpret the table better we rotated the original scales. Schwartz differentiated 10 values along two major axes.

“Figure 1. Theoretical model of relations among ten motivational types of values”

(Schwartz 2003:270)

On Figure 1. it can be seen that one dimension contrasts ‘openness to change’ and ‘conservation’ values. This dimension captures the conflict between values that emphasize independence of thought, action, and feelings and readiness for change (self-direction, stimulation) and values that emphasize order, self-restriction, preservation of the past, and resistance to change (security, conformity, tradition). The second dimension contrasts ‘self-enhancement’ and ‘self-transcendence’ values. This dimension captures the conflict between values that emphasize concern for the welfare, and interests of others (universalism, benevolence) and values that emphasize pursuit of one’s own interests and relative success and dominance over others (power,

achievement). Hedonism shares elements of both openness to change and self-enhancement. The differentiated values with this method are:

“Self-Direction. Defining goal: independent thought and action choosing, creating, exploring. Self-direction derives from organismic needs for control and mastery and interactional requirements of autonomy and independence (creativity, freedom, choosing own goals, curious, independent)...

Stimulation. Defining goal: excitement, novelty, and challenge in life. Stimulation values derive from the organismic need for variety and stimulation in order to maintain an optimal, positive, rather than threatening, level of activation...

Hedonism. Defining goal: pleasure or sensuous gratification for oneself. Hedonism values derive from organismic needs and the pleasure associated with satisfying them.

Achievement. Defining goal: personal success through demonstrating competence according to social standards. Competent performance that generates resources is necessary for individuals to survive and for groups and institutions to reach their objectives...

Power. Defining goal: social status and prestige, control or dominance over people and resources...

Security. Defining goal: safety, harmony, and stability of society, of relationships, and of self...

Conformity. Defining goal: restraint of actions, inclinations, and impulses likely to upset or harm others and violate social expectations or norms. Conformity values derive from the requirement that individuals inhibit inclinations that might disrupt and undermine smooth interaction and group functioning. As we define them, conformity values emphasize self-restraint in everyday interaction, usually with close others.

Tradition. Defining goal: respect, commitment, and acceptance of the customs and ideas that one's culture or religion provides...

Benevolence. Defining goal: preserving and enhancing the welfare of those with whom one is in frequent personal contact (the ‘in-group’).

Universalism. Defining goal: understanding, appreciation, tolerance, and protection for the welfare of all people and for nature. This contrasts with the in-group focus of benevolence values.” (Schwartz 2012:5-7)

According to the theory and the test, every individual and every culture can be described by the rank of the preferred values. Schwartz's theory and test set contradictory values against each other. Both the theory and the test suppose a hierarchical arrangement among the 10 values, ranking from the most important to the less important ones. Schwartz suggests the method of centering.

Based on this method one can calculate the value preferences as the following:

1. First, we should compute the mean of the 21 items. This score indicates the individual's value possession.
2. Second, we should compute the means of the items belonging to the same value category.

3. Third, we should subtract the score we got during the second step from the individual score (the result we got during the first step). (Schwartz 2003)

With this method we can determine the preferred values in the value system of each questioned individual. The higher the score the more important is the value in the value system. If we compute the mean score of each value of the questioned individuals in every group and subculture, we will get the importance of the specific value in the value system of the group or subculture.

Marginality and Values

These different value systems are shown on the table.

Table 1. Value systems in different cultures

<u>values</u>	ESS (24)	Hungarian society	Utcafront Baptist Aid	Recovery room	Hungarian prostitutes
	2010	2010	2011	2011	2012
benevolence	0,74 (1.)	0,46 (2.)	0,41 (3.)	0,29 (3.)	-0,04 (6.)
universalism	0,59 (2.)	0,43 (3.)	0,68 (2.)	0,51 (2.)	0,22 (4.)
security	0,45 (3.)	0,72 (1.)	0,4 (4.)	0,23 (5.)	0,14 (5.)
self-direction	0,34 (4.)	0,31 (4.)	0,77 (1.)	0,62 (1.)	1,14 (1.)
tradition	0,04 (5.)	-0,01 (6.)	-0,06 (7.)	-0,24 (7.)	-0,39 (8.)
conformity	-0,15 (6.)	-0,43 (8.)	-0,66 (9.)	-0,96 (10.)	-1,14 (10.)
hedonism	-0,27 (7.)	0,12 (5.)	-0,01 (5.)	0,25 (4.)	0,49 (3.)
achievement	-0,46 (8.)	-0,19 (7.)	-0,01 (6.)	-0,04 (6.)	-0,16 (7.)
stimulation	-0,72 (9.)	-0,85 (10.)	-0,31 (8.)	-0,4 (8.)	0,55 (2.)
power	-0,87 (10.)	-0,79 (9.)	-1,16 (10.)	-0,6 (9.)	-0,67 (9.)
N	45892	1561	77	100	16

The second column of the table shows the data of the 2010 European Social Survey with 24 countries handled together (without Israel and Russia) based on approximately 46000 answers, this represents the European value system. Each column indicates the ranking of the values in brackets, besides the mean scores of

each value. We can conclude that for the Europeans the most important values are benevolence and universalism. Both communal values indicate the importance of equality, equal treatment and the equality of chances. The third most crucial element of the European value system is security, which means the avoidance of risk taking. Individual values are ranked after the three communal values: self-direction, hedonism, achievement, and stimulation. Power, as in the Baptist Aid sample, is the last value in the European sample as well, that means that power is a value that is refused by the Europeans. The third column shows the value system of the Hungarian society. This is the value system of that society where the prostitutes who participated in our research, belong to, and who are now in a Hungarian prison.

Primarily they were not sentenced because of their sex work activity, though they had used to work as prostitutes before their imprisonment. Their value system is shown in the last column of the table. The value system of the Hungarian society differs significantly from the European value system. Despite that on the first three places the same values are found, the ranking is not the same. The most important value of the Hungarian society is security. The endeavor to reach a secured life is coupled with strong paternalistic attitudes due to the present insecure economic situation, which characterizes Hungary more than the Western-European countries.

Hedonism is a more important value for the Hungarians than for the Europeans. Hedonism is mainly an individual value, and if individual values indicate the presence of deviance then we can conclude that the Hungarian society is more deviant than the European one. The value system of the Hungarian prostitutes differs from the Hungarian society and from the Europeans significantly. For them individual values are the most crucial ones: self-direction, stimulation, and hedonism. They like, and they would like to enjoy life. But they cannot do it easily in many circumstances. That is why the achievement score is high in their case (-0.16). It is still negative, which means that this value is less important comparing to other values. The prostitutes' value system cannot be independent of the fact that they are in prison at the moment, therefore, power has a totally different connotation for them. The theory and the test measure the value of power with two questions. One of them asks about the importance of financial means (q2): "It is important to her/him to be rich. S/he wants to have a lot of money and expensive things." They feel that a person for whom it is more important to dominate other people's life is farther from them than from the Hungarians or from the Europeans. They don't feel close a person to themselves who can be described like this: "It is important to her/him to get respect from others. He wants people to do what s/he says." They would like to live a comfortable life, but they don't want to dominate others. In majority society the case is just the opposite. In majority society it is more important to have power over other people than to have more financial means. Tradition practically doesn't exist for prostitutes. They don't form a community. The level of benevolence indicates this phenomenon. We got similar results in our other researches among homeless persons and alcoholics. In order to lead an independent life the members of the deviant groups need to take risks. Their value systems are depressed by the majority society. Prostitutes are extreme in this respect as though they have interest groups but a worker's community

is not relevant in their life. They are extraordinarily individualist, their aim is to make both ends meet, they want to lead an exciting life, and they would like to have autonomy and independence. They are deviant, because they want to live their life according to different values than the majority society.

In the fourth and fifth columns of the table the results of two recorded samples of value tests of homeless people are shown. The results seen in the fourth column represent the results of the test recorded among those homeless people who live in the temporary accommodation of Utcafront Baptist Aid.

In this institution homeless people of the streets may even have the option to spend years, so they have a more secure housing situation in this respect, than those homeless people who stay at the recovery institution.

The fifth column shows the responses of this latter group. It is important to note that the survey was made in the winter crisis period. This home for the convalescent is a type of hospital, which is financed and sustained by a foundation. Here homeless people with health problems can stay for several weeks. In this institution very severe cases are treated: for example: cases of frostbite.

The value of self-direction (autonomy) must be highlighted in the fourth, fifth and sixth column, as this is the most important value of all three examined groups.

There is a crucial difference between the value systems of European cultures and Hungary.

In Schwartz's theory the value of openness to change is closely linked to the value of stimulation. The value of stimulation is much more important for those deviant groups which can be seen in the last three columns of the table comparing to the European or Hungarian representative samples, and it is significantly high in case of prostitutes is extremely high both its place in the order of values, both in absolute terms. In contrast, for deviant groups values in connection with conservation (conformity, security, tradition) are the last in the scale of values. The value of benevolence, which belongs to the self-transcendence, must be highlighted as this value is ranked low in all deviant samples.

We should also emphasize power as one of the most emblematic value of the individualism cluster of values. The value of power, which belongs to the value class headed by individualism, also must be highlighted. This value is very much rejected in all samples. It is worth to mention that it is ranked last or next to last. In Europe or among the people living in Utcafront this value is the most rejected one.

In Hungary those residing in the convalescent institution and the imprisoned ex-prostitutes value power next to the last in the value scale. The situation is similar if we look at the absolute numbers. We can see the highest number in case of power in the last but one column (-0.6), and in the last column (-0.67). These results show and draw attention to the fact that these last two "cultures" are the most savage ones.

The members of these "cultures" should take care of themselves the most. In many cases, they suppress others, or others suppress them. The homeless person who lives in the street will take off someone else's shoes, or his shoes will be taken off. From a moral point of view he is beyond good and evil. This type of deviance has clearly ontological nature.

Wille zur Macht

In this sense it is impossible not taking into consideration Nietzsche's definition of values:

"The standpoint of "value" is the standpoint of conditions of preservation and enhancement for complex forms of relative life duration within the flux of becoming (Nietzsche WP715, 1968:380)."

It is important to highlight during interpretation that these are not moral categories in a phenomenological sense. Nietzsche's definition of values has mainly ontological aspect. It is much more connected with the nature of being than the nature of existing.

Values and Marginality

Summarizing the results of the value tests we can conclude that Hungarian society and culture are in many aspects more deviant comparing to European societies.

- Autonomy is less important in Hungarian culture.
- Universalism and benevolence have less significance.
- Power and hedonism are more crucial.
- As universalism and benevolence are ranked low, and power is ranked high in the value system, we can draw the conclusion that Hungarian society and culture are in a marginal position in Europe.

The value systems of the deviant groups differ from the value system of the Hungarian society. In these groups self-direction has high priority. Hedonism is important for them: they want to feel themselves well. Achievement is also crucial for them, and they are more risk-taking (stimulation).

Each value system of the studied deviant groups (those, which could not be presented this time) clearly shows that values of individualism (self-direction, hedonism, stimulation) are more important than for majority culture. The benevolence value, which belongs to the self-transcendence value class, is less important.

In ontological uncertainty social control and controlling power trigger counter reactions among people who have economic difficulties.

Our investigation clearly shows that the stigmatization processes of majority society provoke autonomous reactions among the stigmatized. Marginal existence follows the logic of the repressive regime in extreme cases (such as homelessness). In these cases, struggle for life is the basic condition of existence and oppression is part of it. Thus, stigmatized persons often also contribute to the continuation of their own stigmatizations and the survival of the power system in the society. However, this leads to the topic of system justification and social dominance orientation which can be the themes of a future paper.

Bibliography

- Becker, H. S. 1963. *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. New York: The Free Press
- Berger, P. Hardenberg, R., Kattner, E., Prager, M. 2010. *The Anthropology of Values: Essays in Honour of Georg Pfeffer* Delhi: Pearson Longman
- Berger, P.L., Luckman, T. [1966] 1991. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London: Penguin Books
- Durkheim, E. [1897] 1952. *Suicide, a Study in Sociology*. Spaulding, J. A., Simpson, G. (transl.), Simpson, G. (ed.) London: Routledge & K. Paul
- Eco, U. 2010. *History of Beauty*. McEwen, A. (transl.) New York: Rizzoli
- Foucault M. [1961] 2006. *History of Madness*. Khalfa, J. (ed.), Murphy, J. (transl.) London: Routledge
- Freud, S. 2005. *Civilization and its Discontents*. Strachey, J. (transl.) New York, London: Norton
- Kluckhohn, C. 1951. Values and value-orientations in the theory of action: An exploration in definition and classification. In T. Parsons & E. Shils (Eds.) *Toward a general theory of action*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- MacIver, R. M. 1948. *The More Perfect Union*. New York: Macmillan
- Marx, K. [1867] 1990. *Capital*, Vol. I. Fowkes, B. (transl.) London: Penguin Books
- Mead, G. H. 1918. "The Psychology of Punitive Justice" In *American Journal of Sociology*, 23
- Merton, R. K. [1949] 1968. *Social Theory and Social Structure*. New York: Free Press
- Nietzsche, F. 1968. *The Will to Power*. Kaufman, W., Hollingdale, R. J. (transl.) New York: Random House
- Nietzsche, F., *Philosophy in the Tragic Age of the Greeks* [1873] 1996. Cowan, M. (transl.) Washington, D.C.: Regnery Publishing, Inc.
- Schwartz, S. H. 2005. Robustness and fruitfulness of a theory universals in individual human values. In Tamayo, A., Porto, J. B. (eds.) *Valores e comportamento nas organizacoes*. Petrópolis, Brazil: Vozes.
- Schwartz, S. H. 2012. An overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture*. Vol. 2. No. 1.
- Schwartz, S. H., 2003. A Proposal for Measuring Value Orientations Across Nations [Chapter 7 in the Questionnaire Development Report of the European Social Survey]. http://www.europeansocialsurvey.org/docs/methodology/core_ess_questionnaire/ESS_core_questionnaire_human_values.pdf (Last accsses: 19.09.2014.)
- Schwartz, S. H., Melech, G., Lehmann, A., Burgess, S., Harris, M., 2001. Extending the Cross-cultural Validity of the the Theory of Basic Human Values with a Different Method of Measurement. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32, 519-542
- Sumner, W. G. 1906. *Folkways: A Study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores, and Morals*. Michigan: Ginn
- Thomas, W. I., Znaniecki, F. [1918] 1996 *The Polish Peasant in Europe and America*. Urbana and Chicago: University of Illinois Pres

KOVÁCH IMRE

*A birtokrekonstrukciós módszer lehetőségei a magyar
mezőgazdaság birtok- és földhasználat szerkezetének a
kutatásában¹*

A földkérdés és privatizáció 1990 után, majd a földbirtok és földhasználat koncentráció nagymértékű felerősödése jelentős változásokat eredményezett a magyarországi mezőgazdasági termelésben (Kovách 2012, Kovács 2007). A piacra és önellátásra termelés kettőssége változó formákban és arányokban ugyan, de túlélte a radikális agrárszerkezeti változásokat. Még egy évvel az európai uniós tagság elnyerése után is a teljes- és részidős piacon értékesítő, és a kizárólag önellátásra termelő mezőgazdasági egységek száma megközelítően hasonló volt (KSH). 2000 és 2010 között az egyéni gazdaságok száma negyven százalékkal csökkent (AMÖ 2010). 400 000 kisebb családi gazdaság került ki a mezőgazdasági cenzusból vagy fejezte be az agrártermelést, de a nagyrészt vagy egészében önellátásra termelő gazdaságok aránya 60 százalék volt még 2010-ben is (AMÖ 2010).

A háztartások önellátásra termelésének a magas aránya Albert és Kohler szerint az Európai Unió új tagállamaiban mindenhol magas (Albert és Kohler 2008). Jehlicka és Smith (2010) mutatták ki, hogy az új tagállamok lakosságának 38-51 százaléka termel élelmiszert saját fogyasztásra. A szerzőpáros szerint a saját fogyasztású élelmiszer termeléséhez kapcsolódó tevékenységformák nem csak a szegény néprétegek túlélési stratégiáinak, a gazdasági kényszereknek, a szocializmus élelemhiányának és a hagyományoknak a következményei, hanem a magasabb státuszú, városi családok is egyre inkább motiváltak a biztos forrásból származó és egészségesebbnek tekintett élelmiszer előállításában és a hobbicélú gazdálkodásban.

A mezőgazdasági összeírások adatai értelmében Magyarországon ugyan erőteljesen csökken a mezőgazdasági kis- és miniüzemek száma, de a saját szükségletre termelés még mindig elterjedt tevékenység. 2010-ben a családi gazdaságok és mezőgazdasági üzemek 85 százaléka használt 5 hektárnál kisebb földet (AMÖ 2010). 567 000

¹ "The research was supported by the European Union and the State of Hungary, co-financed by the European Social Fund within the framework of TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 'National Program of Excellence' – convergence program for the elaboration and execution of a national personal support system for students and researchers. The project is implemented with the support of the European Union and co-financed by the European Social Fund.

kisgazdaság és további 1,1 millió család, együttesen a magyar háztartások 40 százaléka állít elő élelmiszert. A csak önellátás céljára termelő gazdaságok aránya 60 százalék az összes családi gazdaságon belül, de a piacra termelők jelentős része is termel élelmet a család ellátására. Az új EU tagállamokból származó adatok nagyobb társadalmi csoportok saját fogyasztásra szánt élelmiszer termelésében történő részvételéről tanúskodnak. A Cseh Köztársaságban 54,8 százalék az 5 hektár alatti földet használók aránya (CSO Public Database, 2012). Magyarországon ez az adat 53,4 százalék. Romániában az 5 hektár alatti gazdaságok adják az összes farm 92,3 százalékát (RCSO Public Database 2012). A lengyel gazdálkodó családok 52,8 százaléka termel 5 hektárnál kisebb területen (Department Rolnictwa, 2013, PCSO).

Az agrárszerkezet másik jellegzetessége a földtulajdon és földhasználat erőteljes koncentrációja. 2007-ben az összes termelő 0,32 százalékának a használatában volt a termőföld 56,7 százaléka (KSH, GSZÖ 2007). Az ötven hektárnál többet használó gazdaságok termeltek a föld 78 százalékán. A 2010-es Általános Mezőgazdasági Összeírás során 300 hektárnál több földet használónak találták az összes gazdaság 0,32 százalékát. Ez a kisszámú mezőgazdasági üzem a föld 56,7 százalékán termelt. Az összes gazdaság 1,1 százalékának a használatában volt a termőföld 72 százaléka. Ezek az adatok rendkívüli mértékű fölbirtok és földhasználat koncentrációról tanúskodnak. A koncentráció mértékét a 2010-es adatoknak az 1935-ös földbirtok adatokkal történő összehasonlítása is megmutatja. A két világháború közötti korszak földbirtokstruktúráját a kortársak és a mai történettudomány is torznak tartották és külön hangsúlyozták a nagybirtokok arányának a dominanciájából eredő szerkezetproblémákat. 1935-ben a hatszáz hektáron felüli birtokok tették ki az összes birtok 0,1 százalékát, amelyek a föld 29,9 százalékát használták. Az összes birtok 43,2 százalékát jelentő 100 hektáron felüli gazdaságok, a föld 43,1 százalékát használták. 2010-ben a 100 hektáron felüli gazdaságok az összes föld 72 százalékát művelték. Az 5 hektár alatti gazdaságok 1935-ben az összes gazdaság 72,5 százalékát jelentették, amelyek a föld 10,1 százalékán termeltek. 2010-ben ugyanehhez a földnagyság kategóriához tartozó gazdaságok aránya 79,8 százalék az összes gazdaságon belül. Az 5 hektár alatti gazdaságok 2010-ben a föld 5,2 százalékát használták szemben az 1935-ös 10,1 százalékkal. A legnagyobb és legkisebb birtokkategóriák adatainak az összevetése is elég bizonyítékot adott annak az alátámasztására, hogy 2010-ben sokkal erőteljesebb a földhasználat koncentráció, mint 1935-ben volt.

A földbirtok és földhasználat koncentráció mértékét a KSH felvételei mellett egy másik adatbázis alapján is jellemezni lehet. Az Európai Unió egyik mezőgazdasági támogatási formája a földalapú támogatás, amelyet minden évben a gazdáknak folyósítanak. A kifizetésnek csupán adminisztratív feltételei vannak. Például a 30 hektár feletti támogatott föld felett több haszonnövény termelése is kötelező, bár a

termékfajtát a támogatás rendje nem szabályozza. A jelentős támogatási összeg (2014-ben hektáronként 69000 – 70000 forint) ellenértékeként produktumot nem kell felmutatni. Ez jelentős hozzájárulás mind az egyéni, mind a társas gazdaságok és gazdasági szervezetek éves bevételeihez és a gazdálkodók alapérdeke, hogy pontos adatokat adjanak meg, hiszen a tulajdonukban és használatukban levő földek nagyságától függ a támogatás összege. A földalapú támogatásra évente 170-180 000 gazda és gazdálkodó szervezet nyújt be igényt. Az adatszolgáltatás pontosságának anyagi érdekeltisége miatt a földalapú támogatások adatbázisait lehet a valós magyarországi földbirtokmegoszlás forrásainak tekinteni. A mezőgazdaság egyetlen, földet használó szereplőjének sem érdeke a használt föld nagyságának az eltitkolása, hiszen jelentős összegetől esne el az, aki a tulajdonában, használatában levő földeket részben vagy egészében eltagadná.

A támogatási adatokat a Földművelésügyi Minisztérium a honlapján közli az EU rendelkezése értelmében. Az adatbázisban a támogatás nagysága mellett a támogatott személy vagy gazdaság nevét és pontos lakcímét is feltüntetik. A támogatás teljes összegét az évi egy hektárra eső támogatás összegével osztva egyszerűen meg lehet állapítani a földbirtokok nagyságát. Az adatok alapján összeállított adatbázis azonban más elemzésekre is alkalmas. Egy észak-alföldi kisváros agrárviszonyait tanulmányozva figyeltünk fel arra Megyesi Boldizsár kollégámmal, hogy a nyilvános adatbázis alapján név szerint azonosítható földtulajdonosok földbirtok nagysága nem egyezik azzal, amelyről a személyes interjúk során, éppen az adatok nyilvánossága miatt, teljes pontossággal beszámoltak. A KSH vonatkozó adatait elemezve még inkább arra jutottunk, hogy a statisztikai adatok nem mindenben tükrözik a földbirtokok valós nagyságát, mert nem tudják rögzíteni és összegezni például a családtagok tulajdonában levő földeket.

A földalapú támogatások név szerinti adatai alapján a példánkban szereplő kisváros személyesen is ismert gazdálkodóinak az adatait megtekintve derült ki, hogy sok esetben ugyanazon a lakcímen bejelentett családtagok nevén is szerepel földbirtok, illetve, hogy a nagyobb gazdasági szervezetek címén bejelentett, több, az adott intézményhez ellenőrizhetően kapcsolódó szervezet tulajdonában is van föld. Az előbbieket alapján úgy gondoltuk, hogy közelebb jutunk a valós földhasználati és földbirtokviszonyok elemzéséhez, ha felhasználva a nyilvános adatbázis lehetőségeit a birtokrekonstrukciónak elnevezett eljárással összeadjuk az egy címre bejelentettek tulajdonában, használatában levő földeket. A társadalomtudományi elemzésekre használt SPSS programcsomag megfelelő parancsának a felhasználásával² tudtam összevonni az egy címen szereplők földtulajdon adatait. A kapott eredmények név

² amelynek megismertetéséért Hajdú Gábor kollégámnak tartozok köszönettel

szerinti ellenőrzése nem hagyott kétséget arról, hogy a birtokrekonstrukció eljárás ismertetett módszere sikerrel használható az országos adatokon is.

A kisvárosból 876 termelő szerepelt a 2013-as földalapú támogatások listáján. A birtokrekonstrukció során 109 esetben, tehát az eredeti lista 12,5 százalékában történt meg a földbirtokadatok összevonása. Minden összevont esetet ellenőrizve valóban a családtagok nevéen levő földek kerültek össze, illetve azoké az intézményeké és szervezeteké, amelyek egy gazdasági egységhez tartoztak. A birtokrekonstrukció eljárást követő földbirtokmegoszlás felső kategóriáihoz tartozók száma és aránya nőtt meg (50-100 hektár, 100-200 hektár, 200-500 hektár, 500 hektár felett). A módszer igazolta az előzetes várakozásaimat, amelyek szerint a birtokrekonstrukció a földbirtok és földhasználat eddig ismert adatain túlmenő koncentrációt mutat ki.

A kisvárosi adatokon végzett birtokrekonstrukciót követően a 2013-as földtámogatási adatokon is elvégeztem a megfelelő eljárásokat. A 2014-es támogatásokat csak 2015 első hónapjaiban fizetik. Az adattisztítást követően 173378 birtokos neve maradt a listán. 12285 esetben történt birtokösszevonás, ami az eredetileg a listán szereplők 6,6 százaléka. A legtöbb összevont birtok 8 volt. A 100 hektár feletti birtokok száma 72-vel nagyobb a birtokrekonstrukciót követően annak ellenére, hogy 12285 gazdaság adatai összevonásra kerültek. A birtokrekonstrukcióval a 25-50 és 50-100 hektár közötti birtokok aránya nőtt az összes támogatottak között. Kovács Imre tördelt földkoncentráció

A birtokrekonstrukció eljárás további folytatása következik majd a kutatás későbbi fázisaiban. Az azonban teljesen biztos, hogy a földbirtok és a földhasználat koncentráció az eddig regisztrált adatoknál is magasabb. A bemutatott eljárás nem jelenti azt, hogy a valóságos magyarországi birtokszerkezet teljes egészében rekonstruálható. A módszer például nem alkalmas a nem azonos lakcímen élő családtagok, társtulajdonosok nevére bejegyzett, egy mezőgazdasági üzem által használt földek összesítésére. Az igazán nagy, az ország több régiójában is földeket műveltető birtokosok felderítése csak egyéni eljárásokkal elvégezhető. Annyi vált bizonyossá, hogy az eddig használt statisztikákat érdemes más módszerekkel is kiegészíteni.

Irodalom

Alber, J. - Kohler, U. (2008): Informal Food Production in the Enlarged European Union. Social Indicators Research, 89 (1), 113-127.

Általános Mezőgazdasági Összeírás, KSH 2010

Czech Statistical Office, Public Database, 2012

Department Rolnictwa, Polish Statistical Office, 2013

- Jehlicka, P. Smith, J. (2011): An unsustainable state: contrasting food practices and state policies in the Czech Republic. *Geoforum*, 42(3) pp. 362–372.
- Kovách I. (2012): A vidék az ezredfordulón. Argumentum, Budapest
- Kovács K. (2007/1): Structures of Agricultural Land Use in Central Europe. In Heinonen, M.–Nikula, J.–Kopoteva, I.–Granberg, L. (eds.): *Reflecting Transformation in Post-socialist Rural Areas*. Newcastle Cambridge Scholars Publishing. 87–114.
- Romanian Statistical Office, Public Database, 2012

BLÁGA ÁGNES

Egy Székelyföldön szerveződő kiscsoport sajátos munkamigrációja Németországba

Bevezetés

A székelyföldi migráció időbeli alakulásának aktuális kérdésköre a Massey és társai által is elemzett hálózati migrációra terelik a figyelmet, amelyben nagymértékben felértékelődik az időnyellegű szervezett munka, valamint a kapcsolati tőke szerepe. Az általam elemzett hálózat egy újabb migrációs trend kibontakozására hívja fel a figyelmet, amelyben módosulnak az eddigi székelyföldi kutatásokban beazonosított “transznacionális” migráció domináns jegyei, és ez a sokkal ellenőrzöttebb formájú, időnyellegű vendégmunkás csoportok elterjedésének következtében figyelhető meg.

Jelen elemzés elsősorban a megváltozott tartalmú „klasszikus” migráció szemügyre vétele, amely radikálisan különbözik a '90-es évek migrációs típusától. A különbségek elsősorban a munka meghatározott időtartamában, a hálózatok által biztosított rendszerességben, a biztos jövedelemben, az otthoniakkal alacsony intenzitású kapcsolattartásban, valamint a klasszikus elszigetelt vendégmunkás értelmében ragadhatóak meg.

Az elemzés tárgyát képező kiscsoportot alkalmam volt németországi munkakörnyezetben vizsgálni, ugyanis 2011-ben rokoni kapcsolatokon keresztül jómagam is belekerültem a hálózatba. Ennek következtében két hónapot Németországban dolgoztam, ahol megtapasztalhattam azokat a szituációkat, amelyekről interjúalanyaim meséltek.

A vizsgált kiscsoport munkamigrációs gyakorlata beleilleszkedik a székelyföldi mintákba, de ugyanakkor egy sajátos jelenséget képez. Egy informális kapcsolatok révén, 2003-tól folyamatosan bővülő rendszerről van szó, amely a migráló közösségnek sajátos jelleget biztosít. Jelen tanulmányban a külföldi munka ezen formájával kapcsolatos attitűdöket és tendenciákat elemzem.

A hálózati migráció és a vendégmunka jellemzői

Massey és társai a migrációval kapcsolatban hét átfogó elméletet fogalmaztak meg. A kutatásom szempontjából ezek közül a hálózati migráció¹ releváns. Massey és társai szerint attól a pillanattól, amikor egy közösség tagja külföldi vendégmunkát vállal, a kapcsolatai felértékelődnek ebből a szempontból. Mindazok tehát, akik ilyen migrációs tapasztalattal rendelkező egyénnel állnak kapcsolatban, nagyobb valószínűséggel döntenek maguk is a migráció mellett. A szerzők a továbbiakban rámutatnak arra, hogy folyamatos hozzákapcsolódások révén a migráció egy idő után önfenntartóvá válik, intézményesül, és megszűnnek benne a kezdeti, kiváltó tényezők. Kialakul egy olyan migrációs kultúra, amelynek következtében a migráció elfogadottá, sőt természetes lépéssé válik egy közösségen belül.

A jelzett székelőföldi kiscsoport munkamigrációja a hálózati migrációban, valamint a kumulált okság² elméletében beazonosított mechanizmusok mentén szerveződik, ahol nagymértékben kihangsúlyozódnak a rokoni, illetve baráti kapcsolathálók az aktorok munkavállalásában. A folyamat 2003-tól indult be és jelenleg is tart, a hozzákapcsolódások még mindig aktuálisak, de van egy állandó magja a csoportnak, amely 25 főt számlál.

Az ilyen hálózatok kiépülésében nagyon fontos szerepe van a közös etnikai hovatartozásnak, amely mint informális tőke jelenik meg ebben a folyamatban (Brubaker, 1998).

A migrációs hálózatok működésének megértéséhez tehát elengedhetetlen megvizsgálni az azt alkotó kapcsolatokat, amelyek többfélék lehetnek, de kialakulásuk és fennmaradásuk minden esetben az emberektől függ. Fawcett (1989) szerint ezek a kapcsolatok négy fő kategória, és három típus mentén ragadhatóak meg, amelyek ilyen módon egy tizenkét cellás mátrixot alkotnak. A négy kategória az állam-állam-, a tömegkultúra-, a családi és személyes kapcsolatok, valamint a migrációs ügynökségek. A három típus pedig a kézzelfogható, a szabályozó, valamint az összefüggő kapcsolatok.

Sonja Haug (2008) tanulmányában a migráció társadalmi és gazdasági aspektusai közötti kapcsolatokat vizsgálja, kiemelve a társadalmi tőke szerepét a migrációs döntéshozatalban és a láncmigrációban.

Coleman (1990) szerint a társadalmi tőke³ formái közé tartozik a kötelezettség és elvárás is, amely a bizalmon alapszik. Továbbá azt mondja, hogy a társadalmi viszonyokban egy informális potenciál, valamint hatékony normák és szankciók is

¹ Hálózati migráció esetén a rokonsági, ismeretségi hálók csökkentik a migrációval együtt járó többszintű költségeket, anyagi és egyéb kockázatokat. A hálózatot alkotó kapcsolatok mozgósítják a bennük levő tőkét, amely ebben az esetben információt, segítséget jelent a migrációs döntéshozatalban.

² Myrdal (1957) kumulált okság elmélete alapján a migráció által megváltoznak a kibocsájtó közeg társadalmi, gazdasági struktúrái, amely növeli a további migráció valószínűségét.

³ Coleman, a társadalmi tőke témakörének egyik klasszikusa azt mondja, hogy társadalmi tőke a személyek közötti viszonyokban jön létre, és pedig akkor, amikor a viszonyok a cselekvés elősegítése következtében változnak (Coleman, 1990).

tetten érhetőek. Saját kutatásom esetében is beazonosíthatóak a felsorolt elemek, elsősorban egy informalitáson alapuló kötelességtudat a csoport tagjaiban, vagy mondhatjuk, hogy a csoport szervezője iránti lekötöttség érzése, amelynek köszönhetően például csak súlyos egészségügyi, vagy családi probléma miatt bontják fel munkaszerződésüket. Az általam vizsgált csoport esetében Coleman elmélete a jellemző abból a szempontból, hogy a csoporton belüli kapcsolatok több szituációban is mozgósítható társadalmi tőkét képeznek, amely egy közjóság-jelleggel bír, például jelen esetben a kibocsátó közegben esedékes kalákamunkák alkalmával.

A társadalmi tőkével kapcsolatban nem szabad figyelmen kívül hagyni Bourdieu elméletét sem, amely szerint a társadalmi tőkének van egy magánvagyon jellege is, amely hozzájárulhat a vele rendelkező egyén hatalmának, vagy társadalmi státuszának a növekedéséhez, és ebben a formában az erőforrás személyes kapcsolatokon keresztül érhető el. A kutatott csoport esetében kezdetekben, a kapcsolódó személyek első belépésekor egyéni tőkéről, az erőforrás személyes kapcsolatokon keresztül történő eléréséről lehetett beszélni, de ez az évek során módosult és jelenleg inkább a Coleman-féle csoporton belüli kapcsolatok, valamint a kollektív cselekvés dominanciája a jellemző.

A társadalmi tőke fogalmának és jelentésének rövid elemzése után visszatérek Sonja Haug tanulmányához, aki szerint a migrációs kutatások legalapvetőbb kérdése az, hogy hogyan alakult ki, valamint hogyan marad fenn a migráció. Ebben több kutató is megerősítette, hogy az emberi kapcsolatok, a társadalmi hálózatok, illetve a társadalmi tőke játszik meghatározó szerepet, kiváltképpen az egyéni motivációk tekintetében. Ezzel kapcsolatban a migráció szociológiájában több elmélet is megszületett; ezek közül Sonja Haug a racionális választás elméletét emeli ki, amelyet nagymértékben meghatároz egy gazdasági, valamint egy viselkedési döntésméлет. A gazdasági megközelítésben a társadalmi interakciók a társadalmi csere folyamatának tekinthetőek. Ebben a folyamatban az egyének leleményes szereplők, akik kész alternatívákból választhatnak, a lehetőségek és korlátok struktúráján belül, egyszóval a költség-haszon megközelítés határozza meg döntéseiket (Haug 2008).

Paul C.P.Siu (2004) vendégmunka típusú migrációval kapcsolatos tanulmányában azt mondja, hogy a „vendégmunkás” mint fogalom, az idegenség egyik formájaként definiálható, amelyben a vendégmunkás a periférián levő emberhez hasonlít. Ilyen értelemben a vendégmunkás számára az idegen országban való tartózkodás csak munka, amelynek elvégzése után igyekszik haza szülőfalujába. A vendégmunkásnak nincs szándékában hosszú távon beilleszkedni, berendezkedni az új környezetbe. Tehát nem arról van szó, hogy örül a munkának, inkább várja, hogy járjon le hamar, és az otthoni státuszát erősítse meg ezzel, vagy épp hogy új társadalmi státuszra tegyen szert. Horváth István (2003) szerint olyan migrációs jelenségek esetében, mint amilyen például a Spanyolországba történő idényjellegű mezőgazdasági munka, egyértelműen használják a vendégmunkás kifejezést, azonban több tudományos tanulmányban más munkavégzés esetén is megjelenik. Szerinte kérdéses, hogy pontosan mit érthetünk a fogalom alatt, vagy az, hogy jelöl-e többtől elkülönülő migrációs jelenséget.

A történelemben három munkaerő áramlásra alapozó migráció különíthető el, a rabszolga kereskedelem, a toborzáson alapuló vendégmunka, valamint az egyéni,

spontán munkamigráció. Ezek közül az általam megvizsgált jelenségre is jellemző toborzáson és gazdasági ösztönzésen alapuló munkaerő-áramlás tekinthető a tulajdonképpeni vendégmunka klasszikus formájának, amelynek a 19. század során kialakult tipikus intézményei a mai napig meghatározzák a vendégmunka típusú migrációt. Fontos megemlíteni, hogy ebben az esetben tudatos toborzóakció figyelhető meg a befogadó országok és a munkaerő közötti közvetítő szervezetek által, amelyek számára az állam nem minden esetben biztosít formális környezetet (Horváth 2003).

A kolóniákban történő vendégmunka, amely az idegen környezetben sokszor fizikailag is elkülönül, azt jelképezi, hogy tagjai nem részesei, és nem is kíváncsiak részesei lenni az adott társadalomnak (Horváth 2003). Kutatásom esetében is megfigyelhető, hogy annak ellenére, hogy nem integrálódik az idegen társadalomba a vendégmunkás, mégis igyekszik egy ideiglenes, a kinti élethelyzetnek megfelelő átmeneti életmódot kialakítani, de ez egyáltalán nem hasonlítható össze az otthoni életmódjával, ellenkezőleg, az igényei meglehetősen lecsökkennek. A vendégmunkások külföldön való tartózkodásuk alatt ideiglenesen felépített „barakk” nevezetű lakásokban élnek, amelyen belül etnikailag is elkülönülnek a lengyel, magyar, román kolóniák. Integrálódásuk azért nem cél, mert az idénymunkát tekintve viszonylag rövid ideig (egy-két hónap) tartózkodnak ott, és sem a vendégmunkás, sem a munkáltató érdekében nem áll, hogy a munkán kívül egyébre koncentráljanak. Ez egyfajta rejtett megegyezés a két fél között, amelyről egyik sem beszél, azonban mégis egyértelmű, valamint a munkaadó részéről sokkal tudatosabb. Horváth István szerint az integráció elmaradása olykor valamilyen termelészervezési gazdasági ráció miatt is előnyös, amelyben például a munkáscsoportok bizonyos időszakonként történő cseréje hozzájárul a munkaerő alacsony árának fenntartásához. Minél inkább integráltabb egy vendégmunkás, annál inkább viszonyítja bérét a befogadó ország béreihez, és elmarad a nettó haszon, valamint a nyereségtöbblet megcélzása mint kezdeti motiváció.

Végeredményben tehát a migráció okozta társadalmi és gazdasági feszültségek orvoslása minden európai tagállam érdeke, amelynek következtében igyekeznek olyan intézkedéseket tenni, amelyek hozzájárulnak a toborzáson alapuló, korlátozott időtartamú vendégmunka elterjedéséhez.

Romániai migrációs trendek, célországok

Európában három fő migrációs célország azonosítható be, és ez nem más, mint Németország, Nagy Britannia és Spanyolország. A székelyföldi munkamigráció esetében is Németország képezi a fő irányt, amely nemcsak az általam vizsgált közösség szempontjából jellemző. Egy mérsékeltebben bontakozó folyamat indult be nemrég Svájc irányába, de a térségben erről még nem készült felmérés.

A migrációs mozgások 40%-a Németországhoz köthető európai viszonylatban (Bijak-Kupiszewski-Kicingier 2002). Ami a romániai trendeket illeti, 1989 után több egymástól elkülönülő folyamat indult be. Az első szakasz 1990-től 1993-ig tartott, és

az etnikai közösségek, valamint a politikai menedékjogot kérők migrációjáról szolt. Mivel a kommunista időszakban a nemzetközi utazás és a migráció erősen ellenőrzött volt, az új rendszer legelső intézkedése az ezt illető korlátok feloldása volt. Ennek következtében több százezer ember utazott nyugatabbra a jobb megélhetés és lehetőségek érdekében, különösen a német és magyar etnikai közösségekből. Ezt a folyamatot a befogadó országok is támogatták. A '90-es évek első felében 350.000 román állampolgár kért menedékjogot különböző nyugat-európai országokban, tehát azt lehet mondani, hogy a románok voltak a második legnagyobb csoport Európában a politikai menedékjog-kérés szempontjából. Fontos azonban megjegyezni, hogy nem mindenik kérvényező járt sikerrel, és nagyon sok embert toloncoltak vissza Belgiumból Romániába (Alexe-Horváth-Noica-Radu 2012).

Az 1993-1996-os periódusban az EU-s országok korlátozó vízumrendszert vezettek be a román állampolgárok számára, amely viszonylag nagymértékben visszafogta, de nem szüntette meg a nyugatra történő vándorlást, és rövidebb időtartamú, körkörös migráció formájában tovább folytatódott. Ebben az időszakban Magyarország, Törökország és Izrael lett a célország rövidebb vagy hosszabb távú munkaerő-migráció szempontjából. Izraelben munkaerő-toborzó cégek alakultak, míg Magyarországon lehetőség volt bejutni a fekete munkaerőpiacra (Alexe-Horváth-Noica-Radu 2012).

A harmadik periódus 1997 és 2001 közé tehető, amikor az uniós országokba történő migráció jelentősen megnövekedett. Németország és Franciaország szerepe célországgként csökkent, és olyan célországok kezdtek dominálni, mint Olaszország és Spanyolország. Az áramlás Kanada és az Egyesült Államok irányába is nőtt. Ebben az időszakban beállt egy változás a romániai munkaerő-migrációban. Az addigi szabálytalan, rövidtávú migrációt felváltották a kidolgozott hosszú távú stratégiák. Ennek ellenére a kiutazás még mindig vízumrendszerhez volt kötve, ezért elterjedt az emberkereskedelem. A problémák rendezésére sok ország vezetett be különböző toborzási politikákat, különösen Németország és Olaszország (Alexe-Horváth-Noica-Radu 2012).

Az Európai Bizottság és Románia között zajló csatlakozási tárgyalások következtében 2002-ben eltörölték a vízumrendszert, ami a 2002-2007-es periódusban nagymértékben megkönnyítette a külföldre történő kiutazást. A 2007-es uniós csatlakozás a romániai migrációt mennyiségileg és a szabályozások szempontjából is nagymértékben befolyásolta. Spanyolországban például majdnem megháromszorozódott a törvényesen bejegyzett román állampolgárok száma. Jelenleg a migráció nagymértékben meghatározza a román lakosság alakulását. Az Ábrahám és Șufaru (2009), valamint Badescu et al (2009) által készített különböző felmérések azt mutatják, hogy a román háztartások 21-24%-ában legalább van egy személy, aki külföldön szokott dolgozni, és a felmérés pillanatában a háztartások 13-14 %-ában legalább egy személy külföldön tartózkodott. A migrációs populáció feltérképezése alapján megkülönböztethetők a 2007 előtti hosszú távú migránsok, akik számára a célország természetes tartózkodási hely; valamint a 2007 utáni új migránsok, akik hosszú távú stratégiákban, vagy letelepedésben gondolkodnak, de visszatérnének a kibocsátó országba kedvező feltételek mellett. Végül a harmadik kategóriába

tartoznak azok, akik alkalmanként vagy rendszeresen veszik igénybe a formális és informális rendszereket. Ebben az esetben az otthon, valamint a külföldön való tartózkodás váltakozó epizódjai jellemzik a migrációt (Alexe-Horváth-Noica-Radu 2012).

Az általam elemzett hálózat a harmadik kategóriához sorolható, pontosabban a rendszeres, de váltakozó epizódokkal rendelkező migráció, valamint a részben formális rendszerek jellemzői mentén ragadható meg.

Székelyföldi kutatások – a transznacionalizmus kialakulása

Mivel elemzésemet Székelyföldön végeztem, és a migráció egy sajátos formáját kutattam, fontosnak tartom bemutatni a meglévő kutatások mentén kialakult képet az ide vonatkozó trendekkel kapcsolatban.

A székelyföldi térségben végzett első kutatások azt jelezték, hogy a '90-es évek után beinduló migrációs hullámban nagymértékben dominált az otthoni, valamint az idegen világ elkülönítése, amelyben a vendégmunka az otthoni világban levő státusz megerősítését szolgálta. A '90-es években a külföldi munkának alkalmi jellege volt. Ez azt jelenti, hogy az volt a fontos, hogy a kitűzött célokat minél hamarabb elérjék, ami hozzájárult ahhoz, hogy a vendégmunka és az otthon, a két világ között éles határvonal húzódjék. A vendégmunka csupán a cél elérésére szolgált, és semmi másra (Bodó 1996).

Egy tíz évvel későbbi kutatásban már a két helyen élés főbb jellegzetességeit igyekeztek beazonosítani a kutatók. Az 1996-os kutatáshoz képest itt már a vizsgálatba bevett alanyok többsége a külföldi munkavállalást nem az idegen világtól való elzárkózásként éli meg. Jellemző rájuk, hogy az otthontól távol vállalt munkát könnyedén tudják egy tartós életvezetés részeként kezelni. Az első kilépés nehézségei után egyre természetesebbnek tekintik a vándorlásuk két végpontja közti út rendszeres megtételét, és „kettős kötődést” éreznek mindkét világ irányába. Ezen életmód feltétele, hogy alkalmazkodni kell a kinti élethez, munkához, emberekhez. Több mindent elfogadnak a kinti világból, és az általuk tapasztaltakat szívesen maghonosítanak saját világukban (Bodó 2008.a). A szerző megjegyzi, hogy a beazonosított jegyek nem mondhatóak rendszeresnek, azonban feltételezhető, hogy a későbbiekben a két hely opozíciós kezelésmódja még inkább háttérbe fog szorulni.

2009-ben a térségi fiatalok körében készült átfogó kutatás, amely kimutatta a társadalmi változás egyértelmű jeleit, amelyben a migráló embert egy nagyfokú rugalmasság és individualizáltság jellemez. A fiatalok számára a migrációs gyakorlat egy olyan tanulási folyamattá vált, amelyben az idegen és otthoni világ egy időben játszik meghatározó szerepet. Tehát a fent bemutatott három kutatási eredmény alapján egy térségi változási folyamat azonosítható be a transznacionális paradigma irányába (Bodó-Bíró 2009).

A transznacionális migráció térségi megjelenését vizsgálva három területen végeztek alapos felmérést a kutatók, a kapcsolattartás, rituális ünnepek, valamint értékek területén. A témában 40 mélyinterjú és 8 esettanulmány készült tartósan, vagy

rendszeresen külföldre járó egyénekkal. A kutatás kimutatta, hogy az értékek az a dimenzió, amelyben leginkább megfigyelhetők a transznacionális migráció jegyei. A különböző értékek a két tér között megoszlának, de nem az egyértelmű elhatárolódás tekintetében, ugyanis a két pólus között az egyértelmű visszautasítást az újraértelmezések az elfogadás irányába terelték. Nagymértékben megváltoztak a materiális és poszt materiális értékorientációk. A materiális értékek terén a felhalmozódás a fogyasztás irányába mutat, amely felértékeli az otthoni környezetben újnak tekinthető poszt materialista értékeket, mint amilyen a nyugodt, kiegyensúlyozott, kellemes élet, valamint az individuum fontossága (Bodó-Bíró 2009). A fentieket összefoglalva azt lehet mondani, hogy másfél évtized alatt a székelyföldi térség migrációs gyakorlatában a saját-idegen világ ellentétét felváltották a transznacionális komponensek, amelyek egyénenként változó mértékben jelennek meg. Az itthoni és idegen világ közötti határok átjárhatóak, es egyre inkább kialakul egy olyan életforma, amelyre a két lábon élés, és a kilépés természetessége jellemző. A szerzők kihangsúlyozzák, hogy nem a régi modell eltűnéséről van szó, csupán a cselekvési és értelmezési modellek előre nem látható módon történő kicserélődéséről, amely a társadalom tagjai számára egy elfogadható folyamat (Bodó-Bíró 2009). Ennek a jelzett változásnak az egyik esetének, vagy folytatásának tekinthető az általam vizsgált hálózat helyzete, amely eltér attól, amit eddig vizsgáltak. Az eltérés leginkább abban érhető tetten, hogy a munkavállalás csoportban, és szervezeten történik, az időnyellegűség miatt a letelepedés nem jön szóba. Tehát egy szervezett, időben behatárolt migrációs jelenségről beszélünk, amely a kialakult hálózat révén állandósult.

Kutatási módszerek, vizsgált dimenziók

A megközelítőleg 25 állandó személyből formálódó székelyföldi munkamigrációs kiscsoportban végzett kutatásom során 12 félig strukturált mélyinterjút és 2 mélyinterjút készítettem a migráló csoport 18-52 éves tagjaival, valamint 4 személlyel rövid beszélgetést folytattam. Az interjúk segítségével saját tapasztalataimat és megfigyeléseimet egészítettem ki, ugyanis 2011 nyarán én is tagja voltam a csoportnak. Mivel a környezetet, a munkakörülményeket személyesen ismerem, az interjúkkal a csoport sajátos migrációs gyakorlatának alaposabb megismerésére törekedtem, valamint az általam megfogalmazott kutatási kérdésekre kerestem a választ. A beszélgetések során elsőként olyan személyi adatokra kérdeztem rá, mint az iskolázottság, munkaerő piaci életút. Ezt követően az interjúalanyokat a külföldi munkavállalás első gondolatáról kérdeztem, hogy pontosan mikor és miért fordult meg a fejükben ez, és mikor döntöttek úgy hogy megteszik az első lépést. Kíváncsi voltam arra is, hogy kitől hallottak a külföldi munkavállalás lehetőségéről, hogy volt-e valaki segítségükre az elinduláskor, akár a papírok megszerzésében; hogy önállóan indultak-e el, vagy valakinek a sikeres példája és segítése motiválta őket. Ennél a pontnál érdekelték a kapcsolathálók, amelyeken keresztül megvalósult a munkavállalás. A továbbiakban rákérdeztem a motivációkra; azon interjúalanyok esetében, akik már

régóta tagjai a csoportnak megkérdeztem, hogy az első kiutazás óta változtak-e meg a motivációk és tervek.

A munka, illetve lakáskörülményekkel kapcsolatos kérdéseim, amint már említettem inkább kiegészítő jellegűek voltak saját tapasztalataimhoz, azonban sok, általam nem figyelembe vett apró részletről és élményről is beszámoltak az interjúalanyok, amelyek színesítik az elemzést.

A továbbiakban fontosnak tartottam megkérdezni az interjúalanyoktól, hogy a terveiket mennyire sikerült megvalósítani, volt-e, és ha igen miben nyilvánult meg a munka anyagi hasznosulása. Végül arról érdeklődtem, hogy milyen jövőbeli terveik vannak, meddig szándékoznak a külföldre járást folytatni. Nagyon meglepő volt számomra, hogy ezt a kérdést illetően kevesen beszéltek konkrét tervekről, sok vendégmunkás, különösen az idősebb korosztály csak az otthoni éves költségeit egészíti ki a Németországban keresett pénzzel.

Már említettem, hogy személyesen is tagja voltam a szóban forgó csoportnak, ezért az adatgyűjtési módszereknél fel kell tüntetnem a résztvevő megfigyelést. Ami ezt illeti, saját munkavállalásom idején még nem volt tervemben, hogy fogok végezni egy ilyen jellegű kutatást, azonban ottlétem során antropológus szemmel sok mindenre figyeltem. Nagymértékben befolyásoltak az egyetemi alapképzésben szerzett ismereteim a vendégmunka kutatásokkal kapcsolatban. Szabadidőmben nagyon sok emberrel volt alkalmam beszélgetni, és még ha ezek nem is voltak szisztematikusan beszélgetések, sok mindent fel tudok belőlük használni a kutatásomhoz.

Mivel szülőfalum szomszédjában található az a két település, amelyet a kutatásom érint, a külföldön dolgozó személyekről az interjúkon és személyes beszélgetéseken kívül többet megtudtam az ott élő családok, valamint a köztudatban levő megítélések révén is.

A fenti módszerek együttes alkalmazásával sikerült információkat gyűjteni és reális képet mutatni a 2003-tól folyamatosan bővülő migrációs hálózattal kapcsolatban.

Témaválasztásom fő célja bebizonyítani, hogy Székelyföldön látványosan elterjedtek az időszakos mezőgazdasági munkamigráció formálisan és informálisan szervezett formái, amely elsősorban annak köszönhető, hogy az európai tagállamok érdekeltsége révén, nemzetközi szinten egyre inkább sikerül megszervezni a munkaerőpiacot. Mivel a kutatási téma egy trendbeli átalakulást jelöl, konkrét kutatási előzményekhez viszonyítva ragadhatóak meg a főbb vizsgálati dimenziók.

A kutatás központi kérdése az, hogy hogyan szerveződött/szerveződik meg, valamint működik a hálózat, milyen jellemzőkkel bír. Bővebben, a vizsgált migrációs gyakorlatban milyen mértékben hasznosulnak a hagyományos baráti és rokoni kapcsolatok, továbbá érvényesül-e a munka megszervezését tekintve a Horváth István által megfogalmazott „toborzás”?

Az interjúalanyok demográfiai jellemzői, valamint motivációi alapján fontosnak tartottam megvizsgálni, hogy milyen kategóriákba csoportosíthatóak. Előzetes megfigyeléseim alapján a migrációs csoport három kategória mentén szerveződik: az első kategória azok diákok, akik még nem fejezték be középiskolai, vagy egyetemi tanulmányaikat, és külföldi munkavállalásukat nem kötik konkrét tervekhez; a második kategória a rendszeresen visszajáró fiatalok, akik konkrét célok megvalósítására

törekednek, és végül a harmadik kategória a munkanélküli középkorúak, akiknek a külföldi munka éves jövedelmet biztosít.

A székelyföldi trendekben beazonosított „transznacionális” migráció főbb jegyeit vizsgálva felvetődik a kérdés, hogy az interjúalanyok mennyire tekintik a kinti világot életterük részének, mennyire igyekeznek berendezni azt az otthonosság érzése érdekében? A vendégmunka ebben az esetben már nem egy két lábon éléssel jellemezhető, párhuzamos életforma, ahogyan azt a '90-es évek utáni kutatások bizonyítják, hanem a munka újfajta társadalmi megszervezését jelenti, a formalitás és informalitás határán, amelyben a külföldön való tartózkodás meghatározott ideje alatt (két hónap) a vendégmunkások a szűk, klasszikus értelemben vett elszigeteltségben élnek, a jövedelem biztos, tehát sokkal inkább elkülönül az otthoni és az idegen világ. Ebben az esetben az állandóságot a hálózat tartja fenn, amelybe az interjúalanyok nem csak anyagilag ruháznak be.

Az állandó kapcsolattartás az otthoni és az idegen világgal Bodó Julianna szerint a transznacionális migráció egyik kiemelt jellemzője, amelyet fontos megvizsgálni. Kutatásom ezen részében azt elemzem, hogy a hálózatban mennyire aktuálisak ezek a jellemzők, az interjúalanyok rendszeresen tartják a kapcsolatot az otthoni világgal, vagy ez a külföldön való tartózkodás viszonylag rövid ideje alatt háttérbe szorul?

Végül fontosnak tartottam megvizsgálni azt is, hogy első kilépéskor a munkavállalás kötődik-e konkrét tervekhez, és hogy a csoport által biztosított rendszeresség és állandóság következtében milyen változások állnak be az egyének elképzeléseiben? Előzetes megfigyelésem alapján a munka időjellegűsége miatt az interjúalanyok már nem hosszú távú stratégiákban gondolkodnak, az időhorizont jóval rövidítettebb a migráció tervezését illetően.

Eredmények

Életkori kategóriák és motivációk

A vizsgált csoport egyik sajátossága, hogy a legtöbb hozzá tartozó személy már rendszeresen jár Glandorfba, és döntéseikben, valamint motivációjukban egy természetes lépésként jelenik meg mindez. Ez utóbbi elsősorban a közvetlen környezetet jellemző sikeres mintáknak, valamint a csoport által biztosított állandóságnak tudható be, amelyet Massey (1990) a kibocsájtó közeg kulturális és gazdasági módosulásával hoz összefüggésbe. Egy olyan környezetben, ahol a migráció kulturálisan elfogadottá válik, sokkal nagyobb a kilépés valószínűsége.

Nagy különbség figyelhető meg a fiatal és idősebb generáció motivációit illetően. Az interjúk alapján beigazolódott a feltételezésem, amely szerint a célcsoport három migráns kategória alapján szerveződik. Első kategóriába tartoznak azok a 18-23 év közötti diákok, akik még nem fejezték be középiskolai, vagy egyetemi tanulmányaikat, és a szezonális vendégmunka során keresett pénzüsszeggel szüleik támogatását egészítik ki. Itt több interjúalanyom fogalmazott meg olyan rövidtávú célokat is, mint például a sofőr iskola elvégzése. Megemlítenék egy érdekes esetet, amelyben egy

egyetemista lány elmondása szerint azért próbálta ki a külföldi vendégmunkát, mert szeretett volna némi saját pénzt, azonban szülei jó anyagi helyzetéből adódóan az útra adott zsebpénzének összege nagyobb volt, mint a kint szerzett jövedelme. Ennek ellenére nem bánta meg döntését, sőt azóta még két nyáron is visszament dolgozni. A Németországban eltöltött idő olyan nagy hatással volt rá, hogy jelenleg ott végzi mesteri tanulmányait.

Megfigyelhető, hogy ezekben a fiatalokban nincs kialakulva egy céltudatos tervezés, legtöbbjüket a kalandvágy, az anyagi jövedelem kiegészítése vezérli, és ez megmutatkozik az anyagi hasznosulással kapcsolatos kérdésemre adott válaszuknál is. A konkrétumokat megfogalmazó interjúalanyaim is rövid távú célokat említene. Legtöbbször mindennapi kiadásokra hasznosítják a Németországban szerzett jövedelmüket, vagy kisebb használati tárgyakat vásárolnak, mint a telefon, vagy laptop. Ebben a kategóriában egyik interjúalanyom sem számolt be nagyobb befektetésről. Érdekes azonban, hogy a többszöri kilépés által ez a hozzáállás módosul. Azon interjúalanyaim közül, akik már több éve megismételték a vendégmunkát többen számoltak be arról, hogy terveznek a későbbiekben spórolni a pénzből, azonban konkrét hosszú távú célok csak a pár évvel idősebbek esetében azonosíthatók be.

Ezek volnának tehát a második kategóriába tartozó személyek, akik olyan 23 és 30 év közötti nők és férfiak, akik már befejezték tanulmányaikat és a legtöbbjük elmondása szerint egy induló tőke megszerzése céljából dolgoznak külföldön. Némelyiküknek közülük már családja is van. Fontos megemlítenem, hogy ebben a kategóriában a férfiak vannak többségben. Ezen interjúalanyok szinte mindegyike próbálkozott már itthoni munkakereséssel is, de kevesebb sikerrel. Van interjúalanyom, aki már több éve minden kint megkeresett pénzét az épülő házára költi, de akad olyan is, aki adósságai miatt nem tud egyről a kettőre jutni, vagy legalábbis nem olyan mértékben, mint társai. Többségében az ehhez a kategóriához tartozó egyének konkrét célokkal rendelkeznek, amelyeknek elérése után nem tervezik folytatni ezt az életformát, de mint lehetőséget nem utasítják el. Itt már többen számolnak be vállalkozás-ötletekről, és nagyobb befektetett pénzösszegekről. Mivel inkább fiatal férfiakra van szó, nem meglepő, hogy megvalósításként vagy épp tervként kivétel nélkül mindenki megemlíti a házépítést, területvásárlást, mezőgazdasági gépeket, autókat.

A harmadik kategóriába azokat a középkorú nő interjúalanyaimat sorolnám be, akiknek a családja számára a külföldi munka jelenti a fő megélhetési forrást, és nem is terveznek ezen változtatni. Ezek az egyének többnyire munkanélküliek, vagy háztartásbeliek. Legtöbbjük elmondása szerint ideális, hogy pár hónapot dolgoznak, és az így szerzett pénz fedezi egész éves költségeiket. Ezek az egyének évente két-három periódusban kijárnak külföldre dolgozni. Fontos megjegyezni, hogy többen vallják azt, hogy ez nem egy ideális opció számukra, hanem a romániai munkaerőpiacon nincs lehetőség munkát találni. Akad azonban olyan is, aki megszerette, megszokta ezt a munkát, és eddig nem talált ennél jobb lehetőséget, amiért abbahagyná.

Amint már említettem, ebben az esetben az interjúalanyok éves költségeikre, vagy gyerekeik oktatásának finanszírozására költik el a megkeresett pénzt. Egyik beszélgetőpartnerem sem számolt be olyan mértékű jövedelemtöbbletről, amit komolyabb befektetésre tudott volna felhasználni.

Összességében tehát a vizsgált migrációs csoportban három migráns-kategória azonosítható be, amelyek közül a tanulmányaikat be nem fejező fiatalok nem rendelkeznek hosszú távú, konkrét célokkal a külföldi munkavállalásban, jövedelmükkel szüleik támogatását egészítik ki. A második kategóriába azok a fiatalok tartoznak, akik már befejezték tanulmányaikat, sokaknak közülük már családjuk is van, és elmondásuk szerint azért dolgoznak külföldön, hogy jövőjüket megalapozzák. Végül a harmadik kategóriába azok a középkorú nők tartoznak, akik a szezonális munka során szerzett jövedelmükkel a saját, vagy a családjuk éves költségeit fedezik.

A munkavállalás „forgatókönyve” és a kapcsolathálóké szerepe

A külföldi munkavállalás és a csoportba való bekerülés lehetőségéről az interjúalanyok szinte mindegyike a már idényjellegű vendégmunkát vállaló ismerősektől, rokonoktól szerzett információt. Legtöbb esetben ezektől a személyektől az információkon kívül más jellegű segítséget is kaptak, ilyen például a csoport vezetőjével való beszélgetés egymás érdekében, egyszóval a több interjúalany által is említett „beprotezsálás”.

Többen számoltak be a barátoktól, rokonoktól kapott biztos információkról, a garantált minimális jövedelemről, amiért megéri kiutazni. Kezdetben, még a csoport megalakulásakor természetesen nem volt ennyire biztos sem a munkahely, sem a jövedelem, ugyanis még kevés ember járt ki dolgozni, és kevésbé terjedt el az információ. Az emberek jobban féltek, és nagyobb kockázatot vállaltak. Emellett a csoport helye a németországi vállalatnál sem volt még annyira biztos, mint jelenleg. Ezzel kapcsolatban többnyire az idősebb, már több éve Németországban idényjellegű munkát vállaló interjúalanyaim meséltek részletesebben.

Az informális kapcsolatokon keresztül történő információszerzés mellett megfigyelhető, hogy a külföldi munkavállalás gondolata és a lehetőség megragadása kivétel nélkül mindenik beszélgetőpartnerem esetében egy vagy több, a közvetlen környezetben lévő sikeres minta következtében valósul meg.

Mindennapok

Ebben a részben konkrétan a külföldön való tartózkodás periódusát elemzem néhány sajátos szempont alapján, mint a munka-, lakáskörülmények, közösség, szabadidő. Az interjúalanyokkal való beszélgetés során fontosnak tartottam megkérdezni, hogy hogyan töltik el, élik meg mindennapjaikat, mennyire tartják megterhelőnek a munkát és a programot a keresett pénzhez viszonyítva, valamint hogyan viszonyulnak a közösséghez, milyen kapcsolatokat sikerült kialakítaniuk. Dolgozatom egyik kutatási kérdésében arra kerestem a választ, hogy a migránsok a befogadó környezetet mennyire tekintik saját életterületüknek. Ezzel kapcsolatban az bizonyosodott be, hogy egyáltalán nem, ugyanis az egy-két hónapos szezonok alatt a migránsoknak nem céljuk berendezkedni, nem figyelnek a kényelemmel kapcsolatos apró részletekre, hanem a munka elvégzése a cél, amelynek eredményét az otthoni környezetben szándékoznak élvezni. Ezt a hozzáállást az is okozza, hogy a vendégmunkás csoport kevés

alkalommal találkozik a tényleges befogadó környezettel, a farm ahol dolgoznak egy németországi település szélén található, így konkrét érintkezési felületet a hetente egyszeri vásárlás jelent. Azonban ezzel kapcsolatban lényeges információ, hogy ez is szervezeten történik, a munkáltató cég biztosít egy buszjáratot bizonyos időkorlát mellett, amely épp csak a kijelölt bevásárlóközpontokban történő rövid vásárlást foglalja magába. A mindennapokban tehát a csoport tagjai a „befogadó” német társadalomtól elkülönítve élnek, hozzájuk hasonló szituációban levő, esetleg más nemzetiségű vendégmunkásokkal, ahogyan azt Horváth István (2003) is bemutatta a kolóniákban történő vendégmunkával kapcsolatban. Ilyen módon az integráció bármilyen formája gyakorlatilag lehetetlen, ezzel is erősítve a vendégmunkásokban azt a szemléletet, hogy ott tartózkodásuk csak egy átmeneti, rövid állapot. A tanulmány elején már említésre került Horváth István (2003) véleménye, amely szerint ilyen esetekben az integráció elmaradása valamilyen termelés-szervezési gazdasági ráció miatt is előnyös, amelyben például a munkáscsoportok bizonyos időszakonként történő cseréje hozzájárul a munkaerő alacsony árának fenntartásához. Minél inkább integráltabb egy vendégmunkás, annál inkább viszonyítja bérét a befogadó ország béreihez, és elmarad a nettó haszon, valamint a nyereségtöbblet megcélzása mint kezdeti motiváció. Tehát a munkáltatónak az elkülönítés az érdeke.

A lakás-körülményekkel kapcsolatban interjúalanyaim toleránsnak bizonyultak, ami alatt azt értem, hogy az otthoni környezetben levő szituációjukhoz képest, Németországban igényeik nagymértékben lecsökkennek. Mindezt sokan a saját szavaikkal is megfogalmazták, mint a következő interjú részletben is: *„Ilyen konténerekből összeállított barakkokban voltunk elszállásolva. Az elszállásolással nem volt semmi probléma, a körülmények jók voltak mert engem nem érdekelt hogy hogy néz ki ott minden, de másnak lehet nem felelt meg annyira, mert nem ehhez volt szokva. Én élveztem, ott fel kellett találni magad, s kellett alkalmazkodni, s improvizálni, jó volt.”* (20 éves férfi)

Személyes tapasztalataimból kiindulva azt mondhatom, hogy amíg vendégmunkát végez, senki nem panaszkodik a rozsdás vas-ágyak, a szűk hely, a közös mosdó miatt. Legtöbb embernek annyi elvárása van, hogy tudjon megfőzni egy ételt és legyen meleg víz. Még az sem jelent problémát hosszútávon, hogy a konyha az emeleten van, és az egész napi nehéz munka után lépcsőzni kell egy mosogatásért. Tapasztalataim és ez interjúk alapján az a következtetés vonható le, hogy itthoni környezetben egyik interjúalanyom sem emlegeti a kisebb nehézségeket. Megfigyeltem, hogy erről legtöbben nem beszélnek jó szívvvel, inkább kerülik a témát. A vizsgálat évében például elromlott a mosógép és emiatt azelőtti évekhez képest mindenki többnyire kézzel kellett mossa a ruháit, sokan mérgelődtek, de érdekes módon az interjúkban senki nem említi, mintha elfelejtették volna. Innen is látszik, hogy az emberek dolgozni mennek, a periódus, amíg ott tartózkodnak viszonylag rövidnek mondható, tehát nem céljuk hosszútávon berendezkedni, és kényelemben érezni magukat. Elfogadják az adott körülményeket, és úgy fogják fel, hogy az otthoni jólétért dolgoznak, amiért megéri mindezt vállalni.

A munkával kapcsolatban az interjúalanyokat nem éri meglepetés, ugyanis legtöbben már évek óta járnak dolgozni, ismerik a feltételeket, és a főnököket. Sokan úgy beszélnek erről, hogy nem könnyű a munka, de a végén a pénz minden keserűséget

elfeledtet. Egyik interjúalanyom sem számolt be olyan negatív élményről, ami arra készítetné, hogy ne vállaljon többet munkát ennél a cégnél. A csoport kerüli a munkával kapcsolatos panaszkodást, a konfliktusokat, amely megfigyelésem szerint a csoport vezetője iránti lojalitásnak tudható be, amely megköveteli, hogy mindenki dolgoz és tisztességes munkaerő legyen. Ebbe a jó munkás képbe a közösség értékei, normái alapján nem fér bele a lustálkodás, vagy a legminimálisabb elégedetlenség kifejezése sem. Aki nem tartja be ezeket a normákat, azt a közösség szabályszerűen kilöki magából. Ezzel kapcsolatban több interjúalany egy konkrét esetet is megemlít, amikor egy munkáslányt már nem hívtak többet dolgozni, mert nem szerette a málnaszedést, és nem végezte el a munkáját úgy, ahogy kell.

Ami a programot illeti, nincs szabadnap, a munkások mindennap reggeltől estig dolgoznak, de mivel a fizetés teljesítmény alapján történik, mindenkinek megvan a lehetősége pihenőket tartani, vagy hamarabb, illetve később végezni.

A munka egy év során három külön periódust érint, a spárga, málna és eper szezonokat. Ezek közül több interjúalany mindhárom periódus alatt Németországban marad, de akad olyan is, aki a szezonok között két hét szabadságra hazamegy. A munkaszerződés két hónapra szól, de megengedett a szerződés hosszabbítás, így tudnak sokan egészen áprilistól augusztusig ott maradni. Annak ellenére, hogy nincs szabadnap, egyik interjúalanyom sem panaszkodott, sőt örült, különösen az idősebb korosztály. A tavalyi év folyamán például nem volt bő termés, így nagyon sok szabadidejük volt a munkásoknak, amit nem mindenki élt meg pozitívként, elsősorban a kevesebb pénz miatt. Az ilyen „kényszer” szabadidőt a legtöbben barátkozással, beszélgetéssel töltötték. Az egyik interjúalanyom a szabadidő eltöltéssel kapcsolatos kérdésemre a következőképpen választott:

„Hazamentél, letusoltál, ettél... én a férfiaknak kaját készítettem, s utána elhúztam otthonról a csikot, elmentem cigizni, kocsmázni. Kocsmázásnak én az emberekkel való találkozást neveztem, volt egy ilyen padszerűség lent az alsón s oda mindig ki voltunk ülve, ott cigiztünk, beszélgettünk, eljártunk persze a szomszédjainkhoz is, akik két lépésre voltak tőlünk, s így telt el az esténk.” (19 éves nő)

Ugyanez az interjúalanyom számol be egy olyan otthoni szokás mentén megalapozott érdekességről, hogy hiába nem szabad a vasárnap, a közösség minden szombatot mulat: *„Egyforma volt mindennap egy héten, nem volt hétvége. Csak abból tűnt ki, hogy hétvége van, hogy szombatot csináltuk mindig a bulikat, s vasárnap lett volna az, hogy az ember pihenne, mint otthon, de kellett mégis dolgozni. Bár volt egy vasárnap, amire nagyon emlékszem, mikor nagyon rossz idő volt, és bejelentették, hogy nem kell dolgozzunk, annak nagyon örültünk.”* (19 éves nő)

Végeredményben elmondható, hogy az interjúalanyok mindegyike pozitívként éli meg azt, hogy az otthoni közösséggel tartózkodik külföldön, annak ellenére, hogy a viszonyok többnyire módosulnak az új környezetben. Többen számoltak be barátságok megromlásáról, vagy jogtalan parancsolgatásról és térhódításról, amit mindig az otthoni kapcsolatokhoz viszonyítva élnek meg változásként. Az egyének sok szituációban otthoni mintákat próbálnak alkalmazni, azonban az új környezetben

mindenki egyfajta „tisztalappal” indul, és a munkája, valamint viselkedése alapján van megítélve. A közös élmények és tapasztalatok több év után nagymértékben összekovácsolták a közösséget. Mindez annak is betudható, hogy eleve informális kapcsolatok mentén szerveződik a kezdetektől. A közösség az idegen környezetben fizikailag is elkülönül, nem cél az asszimilálódás.

Kapcsolattartás az itthoniakkal

Annak ellenére, hogy a külföldi munkavállalást a több éves megismétlődés által sok interjúalanyom természetes lépésként éli meg, fontosnak tartottam megkérdezni, hogy hogyan tartják a kapcsolatot az itthoniakkal, mennyire nehéz az elszakadás, követik-e valamilyen formában az otthoni híreket, és hogy volt-e olyan esemény, amelyre szerettek volna, és nem volt lehetőség hazajönni.

Az interjúalanyokkal való beszélgetés alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a szeretteiktől való nehéz elszakadás ellenére, a kapcsolattartás nem rendszeres, amely feltehetőleg a Glandorfban eltöltött rövid periódusnak tudható be. A migránsok ennél a pontnál szintén lecsökkentik igényeiket, szükségleteiket, ahogyan a lakáskörülményekkel kapcsolatban is láthattuk. Nem céljuk rendszerességeket kialakítani, és bármilyen szempontból berendezkedni az új környezetbe. Tudják, hogy az ott eltöltött idő viszonylag hamar eltelik, ki lehet bírni, és ami után lejárt, mehetnek haza. Van olyan interjúalanyom, aki semmi értelmét nem látta, hogy az otthoniakkal kommunikáljon ilyen rövid idő alatt, de ez különösen a fiatal, nem elkötelezett interjúalanyok esetében jellemző.

Az idősebb, elkötelezett interjúalanyok közül többen számolnak be a szeretteikkel kapcsolatos hiányérzetükről, lehetőség szerint egy héten többször is kommunikálnak a párjukkal, vagy gyerekeikkel. A barátokkal, ismerősökkel való kapcsolattartást ők sem tartják fontosnak.

Érdekesnek találtam azt, hogy az otthoni hírekkel kapcsolatban kizárólag a közvetlen környezetről érdeklődnek a munkás csoport tagjai, a gazdasági, politikai és egyéb sajtóhírekkel nem foglalkoznak. Feltehetőleg ez is a kint eltöltött rövid periódusnak köszönhető, de volt olyan interjúalany is, aki azt mondta otthon sem érdeklik az ilyen jellegű hírek.

Kivétel nélkül mindenik interjúalanyom beszámolt legalább egy fontos eseményről, amelyen szeretett volna, de nem volt lehetősége részt venni a külföldi munka miatt. A spárga szezon ideje szinte minden évben érinti a húsvétot, a málna- és eperszezon pedig a kicsengetések, kortárstalálkozók ideje alatt zajlik, valamint említenem sem kell a diákok szempontjából a nyári táborokat, és egyéb rendezvényeket.

Ezzel kapcsolatban legtöbbször úgy vélekednek, hogy nem meglepetés, általában előre tudják, hogy miről fognak lemaradni, és mindenkinek megvan a választási lehetősége, hogy ilyen feltételek mellett is elmegy-e otthonról. Többször, ha olyan fontos eseményről van szó, mint például saját kicsengetés, vagy kortárstalálkozó, a csoportvezető elmondása szerint van lehetőség egyeztetni és olyan szezonra iratkozni fel, amelyekre el tudnak menni. Ő állítása szerint igyekszik rugalmas lenni, és mindenki kérését figyelembe venni.

Összességében a vizsgált közösséget az otthoniakkal való kapcsolattartás szempontjából nem jellemzi a rendszeresség. A kint eltöltött rövid periódus alatt mindenki igyekszik a munkára koncentrálni, a kapcsolattartásba nem fektetnek be sem anyagi, sem más szempontból, inkább megvárják, hogy az otthoniak keressék őket. A kapcsolattartás intenzívebb az elkötelezett, családos interjúalanyok körében. A kapcsolattartásnál kevésbé foglalkoznak otthoni hírekkel, eseményekkel, különösen a gazdasági, vagy politikai híreket egyik interjúalanyom sem emelte ki. Végül, annak ellenére, hogy a szezonális munka általában több fontos eseményt is érint az otthoni közösségen belül, az interjúalanyok túlnyomó többsége nem éli meg nagy veszteségként.

A hálózat fenntartása

Az általam vizsgált hálózat tagjai anyagi és egyéb szinten is befektetnek a hálózat fenntartásába. Ha egy vállalkozásról lenne szó, elsősorban anyagi befektetésekről beszélénk, de mivel ez a hálózat a formális és az informális határán mozog, fennmaradásához az anyagi tőke nem elegendő. A biztos munka szempontjából elsődleges szempont a fennmaradáshoz a csoport vezetője, valamint a németországi cég közötti jó kapcsolat. Az, hogy minden évben megszervezésre kerül a munka, elsősorban ezen múlik, ugyanis a csoport vezetője egész év során tartja a kapcsolatot a fogadó céggel, és ebből kiindulva jöhet létre a Horváth István (2003) által is megfogalmazott toborzás.

Az interjúk során arra a következtetésre jutottam, hogy a hálózat fenntartását nagymértékben meghatározzák a külföldön való tartózkodás ideje alatt történő, munkán kívüli közös programok. Van néhány interjúalanyom, aki szabadidejében városnézést, uszodába járást, vagy vendéglőben való étkezést is megenged magának, de legtöbbször a szabadidő közös eltöltéséről számolnak be, olyan programokról, mint amilyen a főzés, a szombati bulik, vagy a beszélgetések. Tapasztalataim szerint ezek a tevékenységek nagymértékben hozzájárulnak a csoportban már meglévő kapcsolatok megerősítéséhez, vagy épp az új kapcsolatok kialakulásához, és ezáltal az egész hálózat fennmaradásához. Sokan számolnak be arról, hogy a társaság és a jó hangulat is meghatározza munkavállalásukat.

Tehát a fentiek alapján elmondható, hogy annak ellenére, hogy a hálózat eleve informális kapcsolatok mentén alakul ki, mégis a külföldön eltöltött idő megerősíti a meglévő köteleket, sőt, újakat eredményez. Nagyon sok interjúalanyom számolt be életre szóló barátságok kialakulásáról, sőt akad olyan is, aki ott talált magának férjet, vagy feleséget. Látható, hogy a több éven át tartó működés nagymértékben megerősítette a hálózatot, ami azt eredményezi, hogy az otthoni környezetben sem szűnik meg létezni. Ezt bizonyítja a kaláka munkák során történő mozgósítás, vagy a főnöknél történő pityókaszedés, amely minden évben állandó tevékenység. A csoport vezetőjének részéről ez utóbbi a pozíciója, valamint a munkalehetőségért cserébe kapott hála szimbolikus befektetése, amely számára anyagi haszonnal jár. A csoport tagjai részéről viszont egy természetes cselekvés, amelyet a csoportban levő helyük megerősítéséért végeznek.

A pityókaszedés minden évben megismétlődő tevékenység, de ehhez hasonlóan többen számoltak be olyan kaláka munkákról, mint a házépítés, és a körülötte zajló egyéb munkálatok. Ez utóbbi azonban nagyrészt a férfiakat érinti.

Kimondottan anyagi befektetést az utazásért fizetett összeg jelent, amely magába foglalja bizonyos szinten a hely lefoglalását is. Az interjúalanyok elmondása szerint ez az összeg évente változik, de a legutóbbi alkalommal 120 Euró volt. Összességében tehát a hálózat fenntartásához a kisebb anyagi befektetések mellett nagyobb mértékben járulnak hozzá a hála szimbolikus kifejezésével.

Összegzés

A tanulmány a székelyföldi migrációs trendek beazonosított kulcselemeinek módosulását mutatta be, amelyben amelyben előtérbe került a munka szervezett kolóniákban történő áramlása, valamint a hálózat által biztosított állandóság. A térségben az eddigi migrációs trendekhez képest egy jól meghatározott, ellenőrzött forma elterjedése figyelhető meg, az idényjellegű mezőgazdasági vendégmunka formájában.

A migrációs hálózat kialakulásával kapcsolatban fontos következtetés, hogy teljes mértékben informális, rokon és baráti kapcsolatok mentén szerveződik, és a külföldre utazás rendszeressége következtében időben állandósult. Továbbá a csoport tagjai a hálózat fenntartásához a kisebb anyagi befektetések mellett nagyobb mértékben járulnak hozzá a hála szimbolikus kifejezésével is, mint például a kaláka munka. A munka megszervezése a „toborzás” által történik, amelyben fontos szerepet kap a csoport tagjai szempontjából egymás „beprotezsálása” is.

Az idegenség otthonosság problémakörénét körbejárva az a következtetés vonható le, hogy a csoport tagjai egyáltalán nem integrálódnak az idegen környezetbe, az egy-két hónapos szezonok alatt nem céljuk berendezkedni, nem figyelnek a kényelemmel kapcsolatos apró részletekre, hanem a munka elvégzése a cél, amelynek eredményét az otthoni környezetben szándékoznak élvezni. Tehát a székelyföldi trendekben beazonosított, kevésbé ellenőrizhető „transznacionális” migrációhoz képest a vendégmunka ebben az esetben már nem egy két lábon éléssel jellemezhető, párhuzamos életforma, hanem a munka újfajta társadalmi megszervezését jelenti, a formalitás és informalitás határán, amelyben a külföldön való tartózkodás meghatározott ideje alatt (két hónap) a vendégmunkások a szűk, klasszikus értelemben vett elszigeteltségben élnek, a jövedelem biztos, tehát sokkal inkább elkülönül az otthoni és az idegen világ. Ebben az esetben az állandóságot a hálózat tartja fenn, amelybe az interjúalanyok nem csak anyagiilag ruháznak be.

A vizsgált közösséget az otthoniakkal való kapcsolattartás szempontjából nem jellemzi a rendszeresség. A kint eltöltött rövid periódus alatt mindenki igyekszik a munkára koncentrálni, a kapcsolattartásba nem fektetnek be sem anyagi, sem más szempontból, inkább megvárják, hogy az otthoniak keressék őket. A kapcsolattartás intenzívebb az elkötelezett, családos interjúalanyok körében. A kapcsolattartásnál kevésbé foglalkoznak otthoni hírekkel, eseményekkel, különösen a gazdasági, vagy politikai

híreket egyik interjúalanyom sem emelte ki. Végül, annak ellenére, hogy a szezonális munka általában több fontos eseményt is érint az otthoni közösségen belül, az interjúalanyok túlnyomó többsége nem éli ezt meg nagy veszteségként.

Zárógondolatként megemlítem, hogy a tanulmányban elemzett idényjellegű vendégmunka, amelynek állandóságát a formális és informális hálózatok biztosítják, migrációs politikai szempontból előnyös az országok számára, ugyanis egy ellenőrzött, rövidtávú formáról beszélünk, amely által csökkenek a migráció egyéni és családi életvezetésre tett negatív hatásai. Az idényjellegű munka a nevéből is adódóan egy időben behatárolt tevékenység, tulajdonképpen az ingázás meghosszabbodása, amely munkahelyet, anyagi biztonságot jelent a migránsok számára, tehát elsősorban az otthoni társadalmi működést segíti elő.

Irodalom

- Alexe, I. - Horvath I. - Noica R. - Radu M. (2012) – kézirat: Social Impact of Emigration and Rural-Urban Migration in Central and Eastern Europe
- Bijak J. - M. Kupiszewski - A. Kicingier (2004): International Migration Scenarios for 27 European Countries, 2002 – 2052, Central European Forum for Migration Research, CEFMR Working Paper 4. Warsaw.
- Biró A. Zoltán –Bodó Julianna (2009): A tér kapcsolatok, rituálék és értékek szerinti felosztásának vizsgálata a transznacionális migrációs folyamatokban
- Bodó Julianna (2008a): Új idők, új terek. A transznacionális tér építésének módozatai a székelyföldi vendégmunkásoknál. In: Bodó Julianna: Diskurzusok és életutak a migráció tükrében. Scientia Humana, Budapest
- Bodó Julianna (2008b): Itthon vagy külföldön? A székelyföldi fiatal korosztály munkamigrációja. In: Bodó Julianna: Diskurzusok és életutak a migráció tükrében. Scientia Humana, Budapest
- Bodó Julianna (2008c): Diskurzusok és életutak a migráció tükrében. Scientia Humana, Budapest.
- Bodó Julianna (2009): A vendégmunka típusú migráció magatartásmintái a székelyföldi térségben. Fórum Társadalomtudományi Szemle, XI. évfolyam, 2009/1, Somorja.
- Bourdieu, P. (1983): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. Megj.: Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.). Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája. Budapest: AULA
- Brubaker, R. (1998): Migrations of ethnic unmixing in the "New Europe", The International Migration Review, 32(4), p.1047-1064
- Coleman, J. S. 1994(1990): Társadalmi tőke. Megj.: Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.) 1994. A gazdasági élet szociológiája. Budapest
- Fawcett, J.T. (1989): 'Networks, linkages, and migration systems', International Migration Review, 23(3): 671-80
- Horváth István (2002): A migráció hatása a népesség előszámítására. Magyar Kisebbség, 2002/4, 24—36. p.
- Horváth István (2003): A vendégmunka. In Korunk 6/2003, pp. 3-11.

- Horváth István (2003): Migrációs hajlandóság az erdélyi magyarság körében 2003 október. In Erdélyi Társadalom, 1. évf. 2. sz. 39—55. p.
- Horváth István (2004): Az erdélyi magyarság vándorlási vesztesége 1987—2001 között. In Kiss Tamás (szerk.): Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben. Kolozsvár, RMDSZ Ügyvezető Elnökség—Kriterion Könyvkiadó, 61—90. p.
- Massey, Douglas S. (2003): Patterns and Processes of International Migration in the 21st Century. In: Paper prepared for Conference on African Migration in Comparative Perspective, Johannesburg, South Africa
- Massey, Douglas S. et al. (2001): A nemzetközi migráció elméletei: éttekintés és értékelés. In: Sik Endre (szerk.): A migráció szociológiája. Budapest
- Siu, Paul C.P. (2004): A vendégmunkás. In: Biczó Gábor (szerk.): Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig, Csokonai Kiadó, Debrecen
- Sonja Haug (2008): Migration Networks and Migration Decision-Making. Journal of Ethnic and Migration Studies Vol. 34, No. 4, pp. 585-605.

SILLÓ ÁGOTA

Külföldi önkéntesek egy kolozsvári civil szervezetnél

Magyarországhoz hasonlóan Romániában is egyre nagyobb teret hódít az önkéntesség a fiatalok körében. Ez nem csak a helyi fiatalokra jellemző, hanem a külföldiekre is. Romániában inkább az a kutatási irány a jellemző, amelynek során a társadalom- és gazdaságkutatók azt a migrációs jelenséget vizsgálják, amikor az ország lakói egy bizonyos időintervallumra külföldön vállalnak munkát. Kevés hangsúlyt kapnak azok a kutatások, amelyek az országban tartózkodó külföldi állampolgárságú egyének helyzetét vizsgálják. Kutatásom célcsoportja az European Voluntary Service (Európai Önkéntes Szolgálat, a továbbiakban EVS) program keretében önkéntes munkát végzők, akik besorolhatóak mind az önkéntesség, mind a munkamigráció, mind a bevándorlás kategóriáiba.

Az Európai Tanács a 2011-es évet az önkéntesség évének nyilvánította. Ennek kapcsán az Európai Unió kidolgozott egy olyan programot, amely a fiatalok önkéntes tevékenységét célozza meg. Ez a program az Európai Önkéntes Szolgálat Fiatalok Lendületben Programjának Alprogramja. A program célja a fiatalok önkéntes társadalmi tevékenységekben való részvételének ösztönzése és támogatása Európában és azon kívül. Az önkéntes szolgálat ideje alatt a fiatalok egy intenzív tanulási folyamatnak a részesei, amely során lehetőségük nyílik egy másik ország és kultúra megismerésére, ezáltal önmaguk, személyiségük fejlesztésére. (Fiatalok Lendületben Program 2013) A nonprofit tevékenységekbe, szolgáltatásokba 18-30 év közötti fiatalok egyénileg vagy csoportosan kapcsolódnak be. A szolgálati idő minimum 2 – maximum 12 hónapig tart. A projektben küldő, fogadó, illetve koordináló szervezetek vehetnek részt. A pályázatot csak az egyik szervezetnek (küldő/ fogadó/koordináló) kell benyújtania a projekt teljes költségvetésével. (Fiatalok Lendületben Program 2013) Az EVS önkéntesek helyzetét két szempont szerint vizsgáltam. Az első magába foglalta az önkéntesek motivációs vizsgálatát, illetve a második az EVS önkéntesek helyzetét, mint a munkamigráció sajátos esetét vizsgálta.

Az elemzés során a következő kutatási kérdésekre kerestem a választ:

- Motivációvizsgálat: Szervezetszociológiai szempontból fontos feltárni azokat az okokat, amiért egy külföldi fiatal Romániában vállal önkéntes munkát. A szervezetek jó, ha tudják, hogy milyen motivációk mentén tudják mozgósítani azokat az önkénteseket, akikre szükségük van. Arra a kérdésre kerestem a választ, hogy az önkéntesek milyen okokból választották ezt a tevékenységet?

- Interkulturális beilleszkedés: Amikor egy bevándorló egyén/csoport érkezik hosszabb időszakra egy országba, fontos jelentőséggel bír, hogy a bevándorló tud-e integrálódni a befogadó társadalomba. Ahhoz, hogy az új társadalom befogadja az újonnan érkezőt, szükséges, hogy egy bizonyos mértékben átvegyen új kulturális mintákat. Kutatásom során tehát arra kerestem a választ, hogy az egy éves időszakban, amíg a fiatalok idegen országban tartózkodnak, milyen mértékben valósul meg az integrációjuk?
- A külföldi önkéntesek migrációja és életmódja: Mivel az önkéntesek saját országukat elhagyva egy idegen országba érkeztek, és egy éven keresztül a befogadó országban tartózkodtak és vállaltak munkát, esetük az általános migráció folyamatához tartozik. A kutatásnak ebben a részében arra voltam kíváncsi, hogy a migrációval járó életmód mutat-e hasonlóságot a külföldi önkéntesek és a munkamigránsok között, illetve felfedezhetőek-e olyan tendenciák, amelyek eltérőek?

Magyarországhoz hasonlóan Romániában is a rendszerváltás után kezdődött új szakasz az önkéntes munkában, megnőtt a kereslet és a kínálat egyaránt. Figyelembe véve az önkéntesség értékeit és funkcióit, számos törekvés és társadalmi folyamat miatt nagy szükség volna rá, de Romániában mégis kisebb mértékű, mint Nyugaton, „mert a jóléti szolgáltatások alacsony foka növeli a családi, rokoni gondoskodás és a baráti, szomszédsági kölcsönös segítségnyújtás iránti igényt. Ez időt, energiát és motivációt von el az önkéntes munkától”. (Fényes – Kiss 2011: 2) Az önkéntesség Romániában az utóbbi 20 évben terjedt el. A 2001-es nemzetközi év nagy hatással volt a fejlődés elindítására, ugyanis nyilvános elismerést kapott. 2011 előtt az önkéntességre vonatkozó romániai törvények nem voltak összhangban az Európai Önkéntes Év alaptörvényével, ezért egyik célkitűzése az országnak 2011-ben a törvények harmonizálása volt.

Az ok, amiért az önkéntes mozgalom a többi európai országhoz viszonyítva kevésbé fejlett Romániában, a társadalmi folyamatokon és tendenciákon túl az, hogy az állam kevés támogatást biztosít az önkéntesség megvalósítására és fejlesztésére. Mindehhez hozzákapszódik a szükséges infrastruktúra fejletlensége, amely pl. abban nyilvánul meg, hogy bár sokan szeretnének nonprofit jellegű tevékenységet folytatni, de nem találnak lehetőségeket, mert nem létezik egy egységes országos adatbázis, amely ezeket az információkat tartalmazná.

Annak érdekében, hogy Románia fejlődést érjen el az önkéntesség területén az Európai Önkéntesség Éve program hatására a következőket tűzte ki célul:

- Létrehozni az önkéntességnek megfelelő környezetet

- Megerősíteni az önkéntes szervezeteket az önkéntes tevékenység minőségének javítása érdekében
- Az önkéntes tevékenységek elismerése
- Növelni az önkéntesség értékének és fontosságának tudatosságát.

Romániában a 195/2001-es törvény vonatkozik az önkéntességre, amelyet 2006. július 30-án, legutóbb 2014. június 27-én aktualizáltak. A törvény értelmében az önkéntes tevékenység olyan tevékenység, amelyet az egyén saját elhatározásból végez, anyagi ellenszolgáltatás nélkül, mások megsegítésére, a közjó érdekében. Közjavat szolgáló tevékenységek a következő szakterületekhez kapcsolódnak: szociális munka, emberi jogok védelme, egészségügy, kultúra, művészet, oktatás, tudomány, vallás, sport, környezetvédelem, filantrópia, stb. (195/2001. évi önkéntességre vonatkozó törvény) A 2014-ben elfogadott törvény értelmében Romániában az önkéntesség szakmai gyakorlatnak számít, illetve az önkéntesekkel kötelező szerződést kötni, amely az általuk végzett tevékenységre vonatkozóan tartalmazza az elvárásokat és előírásokat. Önkéntes szerződés ingyenes megállapodást jelent egy önkéntes személy és a befogadó szervezet között, amelyben az önkéntes elkötelezi magát arra, hogy a társadalom számára hasznos tevékenységet folytat anyagi ellenszolgáltatás nélkül. A befogadó szervezet olyan nyilvános vagy privát jogi személy, amelynek célja nem az anyagi profit elérése, és amely önkéntes tevékenységeket irányít. (78/2014 számú törvény a romániai önkéntes tevékenységekre vonatkozóan)

Az önkéntesek motivációinak vizsgálata

Az önkéntesek motivációinak nemzetközi kutatását három különböző szakaszra oszthatjuk. A kutatások különböző szakaszai jól reprezentálják azt a fejlődéstörténetet, amelyen a téma kutatása keresztül ment, illetve módszertanilag is egyre strukturáltabbá vált. (Fényes – Kiss 2011) Az önkéntesek motivációs vizsgálatának első szakasza az 1970-es és 1980-as évekre tehető. 1973-ban zajlott az első önkéntesek motivációit vizsgáló kutatás, amely Pitterman nevéhez fűződik. Ebben a kutatásban vizsgálta az önkéntes motivációk, valamint a perszonális, szociális és a közvetett gazdasági jutalmak hasznosulását, és arra a következtetésre jutott, hogy ezek a jutalmak a kortól függőek. Az 1980-as években végzett kutatások során a két-, illetve háromfaktoros módszertani modellek alkalmazása terjedt el: az altruisztikus, egoisztikus és szociális motivációs modellek. Ebben az időszakban a kutatásokat a leíró jelleg és a kevésbé szisztematikus módszerek jellemezték. (Pitterman 1973) Az önkéntes motiváció vizsgálatának második szakasza az 1990-es évekre tehető. Cnaan és Goldberg-Geln kidolgoztak egy 28 kérdésből álló skálát, amelyet Motivation to Volunteer-nak

neveztek el. Arra a következtetésre jutottak, hogy az emberek nem csak egyetlen motiváció mentén döntenek el, hogy végeznek-e önkéntes munkát. Ebből az időszakból még egy elhíresült kutatás említhető, amely Clary, Synder és Ridge nevéhez fűződik. Az önkéntes motiváció vizsgálatához hat faktort azonosítottak: értékek, megértés, karrier, társadalmi, megbecsülés és védekezés. (Cnaan - Goldberg-Glen 1991) A motivációvizsgálat harmadik szakasza a 2000-es évekre tehető. McEwin és D'Arcy nevéhez fűződik a nyolc motivációs faktor kidolgozása, amelyet többlépcsős módszertan után alakítottak ki. A faktorok mérésére 40 állítást tartalmazó leltárt/kérdőívet állítottak össze, amelyben az egyes állításokat 5 pontos Likert-skálán kellett értékelné. Ettől kezdve ezt a kérdőívet, amely az önkéntesek motivációit vizsgálja, Volunteer Motivation Inventory-nak nevezték el. Ezt fejlesztették tovább 2004-ben 10 faktorosra, amely így különböző tevékenységi területeken dolgozó önkéntesek vizsgálatára is alkalmassá vált (McEwin - Jacobsen-D'Arcy 2002).

A külföldi önkéntesek jelenléte mint a bevándorlás sajátos esete

Az EVS önkéntesek, mivel külföldi országban végeznek hosszabb ideig önkéntes munkát, sajátos esetét képezik egy ország bevándorlási folyamatának, helyzetének. Romániában hiányosak a bevándorlókról szóló adatok, kutatások. Az általános romániai kép azt mutatja, hogy a hatóságok arra törekednek, hogy a bevándorlás és az idegenek integrációjának ügyét megoldják. Ezek a törekvések konkrétan nemzeti stratégiákban tükröződnek, különösen a munkavállalással kapcsolatos bevándorlást szabályozó stratégiákban. (Alexe – Păunescu 2011)

1989 előtt nem volt jellemző a Romániába irányuló migráció. Románia 1989 után lett az „új migráció” jelenségének része, amikor a kivándorlók országa és egyben a bevándorlók célországa is lett. Mikor 1989 után Európa határai megnyíltak, Románia egyik jövedelemforrása a rövid távú migráció lett. Sokan vállaltak külföldön szezonmunkát. 2011-ig megközelítőleg három millió román állampolgár végzett munkát külföldön. (Hemberger 2010) Emellett 2007-ig Románia tranzit ország volt azon személyek számára, akik keletről vándoroltak Nyugat Európába, és akik Dél-Ázsiából vándoroltak Nyugat- és Észak-Európa országaiba. Ez Románia földrajzi elhelyezkedésének tudható be. (Hemberger 2010)

A Romániai Európai Intézet elemzése szerint a bevándorlás fő forrását a hazatelepültek jelentik. Annak ellenére, hogy Románia a kivándorlás országaként ismert, a bevándorlással kapcsolatos tanulmányok azt mutatják, hogy azok az országok, amelyeket előtte a kivándorlás jellemzett, az Európai Unió megalakulása után a bevándorlás célpontjaivá váltak. (Hemberger 2010)

Romániában 1990 után a bevándorlók több nagyobb csoportba sorolhatók:

- Önkéntesek: üzletemberek, gazdasági migránsok, már letelepedett bevándorló családok tagjai, diákok.
- Az új EU státusnak köszönhetően a bevándorló önkéntesek új csoportja jelenik meg Romániában, akik a Harmadik Világ nemzeteinek tagjai, és akik munkavállalási vízummal léptek be Romániába. Ezek a külföldi munkavállalók két csoportra oszthatók: vannak, akik Románia gazdaságának fellendülése, és az EU-s csatlakozás következtében, a megnyílt romániai munkaerőpiac miatt jöttek az országba, továbbá vannak külföldi diákok a Harmadik Világ országaiból, akik Romániában akarják folytatni tanulmányaikat.
- Erőltetett migránsok: Romániába menekültjogot kérők és menekültek, azóta érkeznek, hogy az ország csatlakozott az ENSZ Menekültek Jogállásáról Szóló Egyezményéhez.
- Moldvai bevándorlók (a II. világháború előtti romániai állampolgárok bevándorlókká váltak).
- Illegális bevándorlók: Romániát átszeli, földrajzi elhelyezkedésének köszönhetően, az illegális bevándorlók balkáni útvonala (összeköti Kelet-Európát Nyugat-Európával, és Dél-Ázsiát Nyugat- és Észak-Európával). Ennek következtében sok illegális bevándorló, aki Nyugat-Európába szeretne jutni, Romániát használja tranzitországnak. (Hemberger 2010: 87)

Az 1990-es évek elején a Romániába vándorlók száma alacsony volt, ebben az időszakban legfőképpen Törökországból, Közel-Keletről (Szíria, Jordánia) és Kínából érkeztek a legtöbben. Többnyire gazdasági bevándorlók voltak. Azért, hogy megakadályozzák az engedélyekkel való visszaélést, amely tranzitmigrációhoz vezethet, az 1990-es évek elején drasztikusan megváltoztak a külföldi befektetésekkel kapcsolatos törvények, legfőképpen a minimum befektetett összeget tekintve (1990-ben 10.000 USD, míg 2003-ban 50.000 euró). Ezzel a lépéssel szerették volna a román hatóságok visszaszorítani a tranzitmigrációt. (Hemberger 2010)

2004-ben a Romániai Európai Intézet a nyugatról Románia felé irányuló migrációs mozgásoknak két típusát azonosította: ideiglenes törvényes migráció és hazatelepedés. Ideiglenes törvényes migrációnak számít az, amikor EU lakosok Románia területén vállalnak munkát. Ilyenek a saját vállalkozással rendelkezők, a multinacionális vállalatok alkalmazottai, a romániai EU-s vállalkozások alkalmazottai és a külföldi turisták. A hazatelepedés olyan romániai személyeket érint, akik az EU-ba migráltak, és miután megkapták a célország állampolgárságát, hazaköltöztek Romániába. Ez a migrációs folyamat jövedelmező az ország számára, ugyanis ezek a személyek pénzügyileg befektetnek Romániába. (Hemberger 2010)

De ugyanakkor azt is fontos kiemelni, hogy a romániai kivándorlók munkaerő – deficitet okoznak a helyi munkaerőpiac különböző szektoraiban, amely problémát jelent egy gazdasági fellendülési periódusban. Ebben a kontextusban egy gyors és kézenfekvő megoldás volt a román állam számára a bevándorlás és a harmadik világ lakóinak munkavállalása. (Alexe – Păunescu 2011) Románia a jövőben helyettesíteni tudja azokat a kivándorló román állampolgárokat, akik az egészségügyi, a tanügyi vagy az IT szektorból vándorolnak ki, a harmadik világ magasan képzett bevándorlóival. (Alexe – Păunescu 2011)

2010 év végi adatok azt mutatják, hogy a törvényes bevándorlók száma Romániában a teljes lakosság 0,3 százaléka. Az országos előrejelzések szerint 2013-2015-re a bevándorlók száma a teljes lakosság 1-1,4 százalékát fogja kitenni. (Alexe – Păunescu 2011)

Kulturális integráció

Ha a külföldi önkéntesek helyzetére, mint a bevándorlás sajátos esetére gondolunk, fontos szegmenst jelent a külföldi fiatalok kulturális integrációja, illetve annak kísérlete az új földrajzi és társadalmi környezetben.

A továbbiakban Milton M. Gordon integrációs és Richard Alba asszimilációs elméletére támaszkodva igyekszem körüljárni a kulturális integráció fogalmát. (Gordon 1964)

Gordon három integrációs formát különböztet meg:

- Angol-megfelelőség: a bevándorlók teljes mértékben lemondanak ősi kultúrájukról az angolszász viselkedési minták és értékek javára
- Olvasztótégely: megtervezett biológiai egyesülése az angolszász népnek más bevándorló csoportokkal, amely által összekeverednek a kultúrák és egy új amerikai bennszülött típus jön létre
- Multikulturalizmus: a bevándorló csoportok megőrzik közösségi életüket és kultúrájuk jelentős részét, miközben amerikai állampolgárokká válnak, illetve politikailag és gazdaságilag integrálódtak az amerikai társadalomba (Gordon 1964)

E három integrációs forma kialakulása időben követi egymást. Az első az „angol-megfelelőség”, amely az amerikai társadalom kialakulásának kezdetére jellemző. Legfőbb célja megőrizni az angol intézményrendszert, az angol nyelvet és az angol kulturális mintákat, mint domináns standardokat az amerikai életben. De ez a fajta integráció nem bizonyult sikeresnek, ugyanis a strukturális asszimiláció nem ment végbe, így az egybeolvadás és az identifikáció sem. (Gordon 1964)

A 18-19. századi amerikai társadalomra az „olvasztótégely” volt jellemző, mint integrációs forma. Rájöttek, hogy nem lehet az amerikai társadalmat az angol társadalom képmására formálni, mint ahogy azt a gyarmatosítók szerették volna, mert ez az új társadalom nem átformált Anglia volt, hanem egy teljesen új keverék, új kulturális és biológiai összetevőkkel. Ennek a folyamatnak a következményeként az amerikai társadalmat több altársadalom alkotta, amelyek három kategóriába sorolhatók: vallási, faji és őslakos altársadalmak. Ezek a csoportok kulturálisan nagyon hasonlóak, de strukturálisan különállóak. (Gordon 1964)

A 20. századi Amerikát a multikulturalizmus jellemzi. Gordon arra a következtetésre jutott, hogy inkább van szó strukturális pluralizmusról, mintsem multikulturalizmusról. A strukturális pluralizmus azt jelenti, hogy a csoportoknak saját intézményrendszerük van, de a társadalmi élet más területei közösek. Például a csoportok ugyanazt a kormányt támogatják, ugyanazokat a törvényeket ismerik el, de saját templomaikba járnak, saját nyelvüket használják egymás között. Nem kerül sor az etnikai csoportok strukturális összeolvadására. Fontos, hogy ezek a csoportok harmóniában éljenek, jó kapcsolatban legyenek egy demokratikus plurális társadalom érdekében. (Gordon 1964)

Alba szerint azonban, míg az asszimiláció az etnikai kapcsolatok megkérdőjelezhetetlen szervező elve volt, az utóbbi évtizedekben az asszimilációnak egy új jelentése jelent meg. Az asszimilációt úgy határozta meg, mint az etnikai/faji megkülönböztetések, kulturális és társadalmi különbségek eltűnését. Az új migránsok, vagyis az értelmiségiek társadalom-gazdasági mobilitása másféle mintákat mutat a többihez képest. A „humántőke bevándorlók” legfőképpen gazdasági és lakóhelyi mobilitási tapasztalatokkal rendelkeznek. Ezzel szemben a munkamigránsok mérsékeltbb fejlődést mutatnak, mert aluliskolázottak. A munkamigránsok az etnikai asszimiláció felé tendálnak, míg a „humántőke bevándorlók” a magasabb társadalmi osztályokba történő integrálódás irányába. (Alba - Nee 1997)

Nemzetközi migráció és transznacionalizmus

Mint ahogyan a tanulmány első felében említettem, az EVS önkéntesek esetét a migrációs elméletekkel is összefüggésbe lehet hozni, hiszen ezek a fiatalok, még ha nem is anyagi ellenszolgáltatásért cserébe, de munkát vállalnak egy külföldi országban egy bizonyos időszakra. Mivel országhatárok átlépéséről van szó, ezért a nemzetközi migráció sajátos esetét képezi ez az önkéntes csoport. A migráció egy állandó folyamat az emberiség történelmében, amelyet minden történelmi korszak és civilizáció megismert. (Anghel-Horváth 2009) Napjainkban a migráció nagy méreteket öltött az egész világban, hisz nem tudunk olyan országot említeni, ahol nem találunk

bevándorlókat. Ennek a migrációs folyamatnak a kialakulásában fontos szerepe van a munkamigrációnak. A nemzetközi migráció a migrációs folyamat részét képezi, amely átlépi a nemzetek határait, és két vagy ennél több nemzetállamot érint. (Castels 2007) A nemzetközi migráció és a transznacionalizmus elméletét ugyanígy lehet vonatkoztatni a külföldi önkéntesek esetére is. Külföldi életmódjukban ugyanúgy megfigyelhető a multikulturalizmus, mint a transznacionalizmusra jellemző több lábon állás.

A kutatási eredmények összefoglalása

A kutatásban résztvevő fiatalok egy kolozsvári civil szervezetnél folytattak önkéntes munkát. A szervezet, tevékenységét illetően a szociális szférához tartozik. A két legnagyobb célcsoport, amellyel a szervezet foglalkozik az idősek és a szociálisan hátrányos helyzetű gyermekek. A feladatok, amelyeket az önkéntesek ellátnak, ezekhez a csoportokhoz kötődnek.

A szervezet Kolozsváron több helyen és a város környékén is folytat tevékenységeket. Az önkéntesek öt helyen folytattak segítő jellegű feladatokat: két idősek otthonában, egy iskolában, egy óvodában és egy hátrányos helyzetű gyerekek számára létrehozott központban. Ahhoz, hogy megértsük, milyen jellegű feladatokat vállaltak ezek a fiatalok, akik segíteni jöttek Romániába, az egyik önkéntes beszámolójából idézek egy részletet, amely leírja az idősek otthonának lakóit: „A legtöbb ember a gondozó otthonban paraplégiás vagy hemiplégiás. Sokan Alzheimer-kórban szenvednek, néhányan Parkinson-kórban és Huntington-kórban.” Azok az önkéntesek, akik itt végeztek önkéntes munkát, szerepet vállaltak az idősek étkeztetési folyamatában, emellett segédkeztek a tisztálkodásnál is, továbbá az önkéntesek egyik feladata volt a gondozóotthonon belül a nagy ünnepekre való felkészülés is.

A másik csoport, akikkel ezek a fiatalok dolgoztak, a hátrányos helyzetű gyermekek voltak. Két csoportba sorolhatók ezek a gyermekek: roma gyermekek és szociálisan hátrányos helyzetben lévő gyermekek. A roma programon belül dolgozó önkéntesek feladatai összetettek voltak. Az egyik német lány a következőket írta le ezekről a gyerekekről: *„...a legtöbb első osztályos gyermeknek, akikkel itt Romániában dolgoztam, problémát jelentett megfogni az írószert és úgy koordinálni kézmozdulatait, hogy szépen írjon. Ez talán abból adódott, hogy ezek a gyermekek ezelőtt még nem fogtak írószert a kezükben, és napközben is csak nagyon kevesen jártak, vagy nem volt lehetőségük ezelőtt rajzolni. ... nem tudták elhelyezni az agyukban a hallott információkat, és visszamondani, mikor kikérdezték őket.”* Megtapasztalva ezeket a dolgokat, az önkéntesek próbáltak különböző fejlesztő gyakorlatokkal javítani a gyermekek készségein. A tanulási és koncentrációs készségek fejlesztése mellett a gyerekeknek meg kellett tanítani, hogy hogyan tisztálkodjanak

helyesen és hogyan étkezzenek. Mindezek mellett szabadfoglalkozásokat is tartottak a gyerekek számára. Volt olyan külföldi önkéntes is, aki óvodában dolgozott. Az ő feladata az volt, hogy segítsen az óvónők munkájában.

Motivációvizsgálat

Szervezetszociológiai szempontból nagyon fontos feltárni azokat az okokat, amiért az egyén kész segíteni egy szervezet munkájában anyagi ellenszolgáltatás nélkül is. Miután a szervezet feltárta ezeket az okokat, ki kell, hogy dolgozzon egy olyan stratégiát, amely által magához tudja vonzani nemcsak a hazai, hanem a külföldi önkénteseket is. A kutatásból azt derült ki, hogy a külföldi önkéntesek, akik Kolozsvárra jöttek, több okból kifolyólag döntöttek a karitatív jellegű munka mellett. Ezeket a motivációkat több csoportba lehet sorolni. Az önkéntesek egy része szociális érzékenységből választotta ezt a „hivatást”. Ez a szociális érzékenység egyeseknek velük született érzés, másokban pedig előző tapasztalatok révén alakult ki. Ők azok, akik segíteni szeretnének azokon a személyeken, akik erre rászorulnak, ez teszi őket boldoggá. A motivációk másik csoportjába azok a személyek tartoznak, akik azért, hogy másokon segítenek, és hogy karitatív jellegű munkát végeznek, meg szeretnék ismerni jobban önmagukat, illetve fejleszteni szeretnék saját személyiségjegyeiket, meglévő tulajdonságaikat. A szolgálat alatti feladatok sokat segítenek abban az önkénteseknek, hogy megismerjék saját határaikat, hogy mire képesek és mire nem. Továbbá az a tény, hogy külföldön tartózkodnak ez idő alatt, nagymértékben hozzájárul az önállóság és függetlenség kialakulásához. Mivel egy egyházi szervezeten belül vállaltak munkát ezek a fiatalok, egy részük vallási motivációi is voltak. Ezen motivációs csoportba azok a személyek tartoznak, akik azért, hogy másokon segítenek, közelebb szeretnének kerülni Istenhez. A negyedik csoportba azok a személyek tartoznak, akiket a kalandvágy és a kíváncsiság vezérelt. Ők azok, akik meg szeretnének ismerkedni új kultúrákkal, új tájakkal, új helyekkel, és új emberekkel. Arra a kérdésre keresve a választ, hogy miért Romániát választották, az derült ki, hogy ennek két oka van. Az egyik csoportba tartoznak azok a személyek, akik tudatosan jöttek ide, hogy saját maguk győződjenek meg azokról az előítéletekről, amelyek az országról kialakultak. A másik csoportba azok sorolhatók, akik a véletlen útján kerültek Kolozsvárra, mert eredetileg más országba pályáztak, de nem volt sikeres a pályázatuk.

Külföldi önkéntesség mint migrációs forma

A külföldi önkéntesek sajátos esetét képezik a migrációnak. Ezt azzal indokolnám, hogy az eddigi migrációs tanulmányok alanyai olyan személyek voltak, akik a

munkamigráció részesei, és akik külföldön gazdasági jellegű munkát végeztek. Fő motivációjuk a nagyobb anyagi kereset lehetősége, a jobb megélhetés reménye. Ezzel ellentétben ezek a fiatalok karitatív jellegű munkát végeznek, és motivációjuk közé nem tartozik a pénzkereset. De ugyanakkor migrációs jelenségről is beszélünk, hiszen meghatározott ideig külföldön dolgoznak, külföldi munkaadónak és ez idő alatt külföldön tartózkodnak, távol az otthonuktól.

Mint bevándorlók, érdekesnek tartottam megvizsgálni, hogyan látják azt az országot, ahol egy évig élnek, milyen tapasztalataik vannak az itt élő emberekkel, kultúrával. A fiatalokkal folytatott beszélgetésekből és a beszámolókból az derült ki, hogy a romániai embereket barátságosaknak, nyitottaknak tartják, akik szolidárisan tudnak viselkedni egymással és az idegenekkel egyaránt. Sokkal inkább jellemzi őket a kollektizmus, mintsem az individualizmus. A kultúrával kapcsolatosan azt emelném ki, hogy az önkéntesek személyesen is részt vehettek helyi kulturális rendezvényeken, amely nagyon tetszett számukra, és pozitív élményeik vannak ezzel kapcsolatosan. Többen nyilatkozták azt, ha tehetik, visszajönnek még Romániában, mert egy nagyon szép ország, ami elbűvölte őket.

Megvizsgálva a kapcsolattartási trendeket, az derült ki, hogy az önkéntesek leginkább családtagjaikkal és közeli barátaikkal tartják a kapcsolatot külföldön tartózkodásuk alatt. A kommunikáció gyakoriságát tekintve a heti egy alkalom jellemzi, de nem ritka, ha ennél kevesebbet beszélnek. Legtöbben nem tartják fontosnak, hogy gyakran beszéljenek az otthoniakkal. A leggyakrabban használt kommunikációs eszköz az internet.

Beilleszkedés

Amikor migrációról beszélünk, felmerül az integráció kérdése: „Képes-e az egyén beilleszkedni a befogadó társadalomba?” Esetünkben is felmerült ez a kérdés.

A kutatás alapján az derült ki, hogy ezek a külföldi fiatalok valamilyen mértékben be tudtak illeszkedni az új társadalomba. De külön kell választanunk a németek és a magyarok esetét. A németek egy számukra teljesen idegen országba érkeztek, ahol ismeretlen a kultúra, ismeretlen a környezet. Az ő esetükben azt mondhatjuk, hogy a beilleszkedés mértéke nagyon alacsony, hiszen legfőképpen a szervezet tagjaival és önkéntes társaikkal érintkeztek. Nehézséget jelentett számukra a kommunikáció, ugyanis románul tanították őket, miközben magyarul kellett kommunikálniuk közvetlen környezetükben. Ezzel ellentétben a magyarországi önkéntesek egy előzetes tudással rendelkeztek Romániáról, Erdélyről, amely a közös múltból fakad. Ez a közös történelmi múlt távol az otthontól felértékelődött, és közelebb vitte az önkénteseket a helyi emberekhez. Tehát a közös nyelv ismerete és a közös kulturális jegyek nagymértékben hozzájárultak a beilleszkedés folyamatához. Eddigi tapasztalatok

alapján kijelenthetem, hogy a németek esetében nem volt sikeres az integráció, mert az egy év önkéntes szolgálat után hazamentek, nem döntöttek úgy, hogy itt maradnak. A magyarországiak esetében viszont van olyan alany, aki önkéntes éve után úgy döntött, hogy Kolozsváron marad. Ott tartózkodik már több mint három éve, és még tervezi az ott maradást, tehát sikeres volt az integráció az ő részéről. Befejező gondolatként, kihangsúlyoznám, hogy a külföldi önkéntesek esete a migrációs folyamatok részét képezi, amelyről keveset tudunk, de ez nem jelenti azt, hogy nincs a globális rendszeren belül valamilyen súlya a társadalomra. Egy olyan ifjúsági programról van szó, amelyet az Európai Unió finanszíroz, és amelyben lehetősége van bármelyik tagállamnak részt venni, így Romániának is. A kutatásból az derült ki, hogy a romániai szervezet nincs eléggé felkészülve arra, hogy maximálisan élni tudjon a lehetőséggel, amelyet az Európai Unió kínál, és a romániai helyzetről is az derül ki, hogy nincs kialakulva egy praxis az önkéntességet tekintve, amelyet alkalmazni tudnának. Nincs a civil szervezetek számára kialakított stratégia, hiányzik a professzionalizmus részükről. Idejön az önkéntes külföldről, de nem tudják, hogyan kellene kezelni a helyzetét. Tehát azért érdemes a témával foglalkozni, mert egy olyan területet érint, amelynek hatása van a társadalmunkra, amely hasznos lehet ránk nézve, ezért fontos, hogy továbbfejlesszék, stratégiákat dolgozzanak ki az önkéntesek foglalkoztatására és társadalmi helyzetük kezelésére.

Irodalom

- 78/2014 számú törvény a romániai önkéntes tevékenységekre vonatkozóan
http://www.avocatnet.ro/content/articles/id_37765/Legea-nr-78-2014-reglementarea-activitatii-de-voluntariat-in-Romania.html, 2014.09.10.
- 195/2001 számú önkéntes törvény
<http://legislatie.resurse-pentru-democratie.org/legea/195-2001.php>, 2011.02.08.
- Alba, Richard - Victor Nee (1997): Rethinking Assimilation Theory for a New Era of Immigration. In: International Migration Review, Vol. 31 (4): 826-874.
- Anghel, Remus Gabriel – Horváth István (coord.) (2009): Sociologia migrației. Editura Polirom, Jászvásár
- Cnaan, Ram A. - Goldberg-Glen, Robin. S. (1991): Measuring motivation to volunteer in human services. In: Journal of Applied Behavioral Science, Vol. 27 (3): 269-284
- Fényes Hajnalka – Kiss Gabriella (2011): Az önkéntesség szociológiája. In: Kultúra és közösség, IV. folyam II. évfolyam, (2011/I.): 35-47.
- Gordon, Milton M. (1964): Assimilation in American Life – The Role of Race, Religion, and National Origins. Oxford University Press, New York
- Hamberger, Astrid (2011): Migration and Immigrant Intergration Policies. The Case of Romania Since 1990. Doktori disszertáció, Bukarest

-
- Mc Ewin, Maxine - Jacobsen-D'Arcy, Linda (2002): Developing a Scale to Understand and Assess the Underlying Motivational Drives of Volunteers in Western Australia: Final report. Perth: Lotterywest and CLAN WA Inc.
- Pitterman, Lawrence (1973): The older volunteer: motivation to work. New England Gerontology Center Publisher, New England

BENE VIKTÓRIA

Derecske kulturális értékeinek szerepe a helyi közösség életében

„Itt eszméltem az akácos világra,
itt sült nekem a hamuban pogácsa,
mit nagyanyám eltarisznyált az útra,
hogy könnye szívemet csak haza húzza.

Ami szép volt az életemben s áldott,
innen indult s szárnyalta a világot,
amikor meg ezernyi sebet kaptam,
hazajöttem akarva- akaratlan.”
(Tanka János: Otthon Derecskén)

Bevezetés

A fentebb idézett vers Tanka János egykori derecskei költőtől származik. Ezek a sorok költői eszközökkel a szűkebb környezet, a szülőföld jelentőségét mutatják meg, amely a tanulmány tárgyát képező kulturális örökség és a helyi közösség esetében is alapvető jelentőségű.

Jelen tanulmányban¹ egy rövid elméleti bevezető után Derecske település kulturális értékeit, a közösségi élet és a kultúra kapcsolatát mutatom be. Célom a helyi közösség és kultúra szervezőivel készített interjúk elemzése alapján olyan kategóriák felállítása, amelyek bemutatják, hogy a helyiek identitásában, közösségépítésben és hagyományaikban milyen tényezők töltenek be fontos szerepet.

A kultúra fogalom használata a mai értelemben igen sokrétű. A latin eredetű „colere” kifejezésből származik, ami művelést, ápolást, gondoskodást jelent. A kultúra általános fogalmát meghatározhatjuk egyrészt egy olyan értékteremtő tevékenység felől, amely egyfajta belső viszonyulást, magatartást fejez ki, másrészt a tevékenységek objektivációi felől is. A kultúra magába foglal minden teremtő tevékenységet, azok eredményeit, valamiféle értékét is. (Kondor 2003)

¹ Az adatfelvételt Csurgó Bernadett vezetésével a Magyar Zoltán Posztdoktori Ösztöndíja keretében folyó A kulturális örökség és a vidék társadalmi integrációja. A népi hagyományok, helyi élelmiszerek és termékek és az épített örökség hasznosítása és hatása a jelenkori vidék társadalmi, gazdasági és kulturális átalakulására című kutatás keretében valósítottam meg.

Hosszú szociolingvisztikai utat megtéve jelenleg a kultúra fogalma „önálló, elvont főnév, amely a szellemi és különösen a művészeti tevékenység gyakorlatát és alkotásait jelöli”. (Williams, idézi Murányi 2012)

Raymond Williams (2003) A kultúra elemzése című tanulmányában leírja, hogy a kultúra megfogalmazásának három válfaja van. Az első ilyen meghatározás az eszményi, ami a kultúrát az emberi tökéletesedés állapotaként és folyamataként értelmezi. A második a dokumentumként való meghatározás, ami annyit jelent, hogy a kultúra az értelem vagy a képzelet azon műveinek összessége, amelyek részletesen rögzítik az emberi gondolatokat és tapasztalatokat. A harmadik, a társadalmi meghatározás szerint egy sajátos életmód, amely jelentéseket és értékeket fejez ki, nemcsak a művészetben vagy a tudományban, hanem az intézményekben és a mindennapi viselkedésben.

A kultúrának három szintjét különböztetjük meg. Az első szintje az adott helyen és korban átélt kultúra, a második szint a tárgyakban megőrzött kultúra, azaz valamelyik korszak kultúrája. Az utolsó pedig az átélt és az elmúlt korok kultúráját összekötő tényező, a szelektív tradíció kultúrája. (Williams 2003) A tanulmányban az utóbb említett szintre fogom a hangsúlyt helyezni. A szelektív tradíciónál a rostálás az adott korszakban megkezdődik, az összes tevékenység közül csak bizonyos dolgokat hangsúlyoznak és értékelnek. Ez többnyire a korszak szerveződésének egészét tükrözi. (Williams 2003)

Megkülönböztethetünk többek között népi és nemzeti kultúrát. Barna Gábor (2011) tanulmányában Niedermüller alapján háromféle felfogást különböztet meg, ami alapján a kultúrát közös társadalmi gyakorlatként értelmezhetjük, a nemzetet pedig egy kommunikációs közösségként. Egy másik értelmezés szerint a nemzeti kultúra örökség, emlékezet, mint nemzeti múlt emlékműve lép elő a közösségi rítusokban, kulcsszimbólumokban. A harmadik értelmezés szerint a nemzeti kultúrát konstrukciónak, innovációnak, szelekciónak tartja. A nemzeti kultúrán egy reprezentatív kultúrát értünk.

A népi kultúra a közösségen és a szóbeliségen alapszik. A közösség élteti, a szóbeliségben él, szóbeli úton hagyományozódik. Csak azok az alkotások maradnak fenn és válnak hagyománnyá, amiket a közösség előzetesen jónak lát és elfogad. Nagyrészt ezeknek a folyamatoknak a következménye, hogy a népi kultúra nem az individuumot állítja a középpontba. A lényeg a kész mű, amit továbbörökítenek, áthagyományoznak generációról generációra. (Podevák 2004)

A térség és a kultúra szoros kapcsolatban van egymással. Az érzelmi beállítottsága az embereknek, a térség kulturális jellemzőinek, képének a kisugárzása befolyásolja az egyén településsel kapcsolatos érzését, kötődését, lojalitását, lokálpatrióta szerepkörét. Mindezek mellett befolyásolja az értékhozzáadását a kultúraépítés folyamatában. (Berki – Drávavölgyi 2004) A társadalmak életében bekövetkező gyors és átfogó minőségi változások kényszerítőerővel mutatnak rá az egyéni és a kollektív versenyben maradás kritikus feltételére, azaz a kultúrateremtő képesség jelentőségére. (Varga A. – Vercseg 1998) A fejlesztéseknél fontos megismerni többek között a helyi kultúra sajátosságait és a helyi szellemi életet. Elengedhetetlen továbbá, hogy megismerjük a

település vagy térség táji feltételeit, adottságait; a földrajzi fekvést, forgalmi helyzetét; történetét stb. (Vercseg 2004)

A kutatás helyszíne: Derecske

Derecske Hajdú-Bihar megye középső részén helyezkedik el. A település tipikus alföldi, nagyhatású, nagy népességű mezővárosként élte meg az elmúlt évszázadokat. Derecske térszerkezeti-közlekedésföldrajzi helyzetét a 47. számú főközlekedési út befolyásolja leginkább. A megyén belüli jelentőségét az adja meg, hogy döntően ezen keresztül kapcsolódik a megyeszékhelyekhez és a megye fejlettebb hajdúsági részéhez. A terület- és településfejlesztés nemzetközi szakirodalmában² már többen is megfogalmazták, hogy a modern társadalmakban egy terület vagy település boldogulását, gazdaságát az ott élő népesség műveltsége, korstruktúrája, társadalmi szervezetsége és az innovációk befogadására való alkalmassága határozza meg. Azaz a humán erőforrások jelentik a jövőbeli boldogulás legfőbb alapját és zálogát. A 18 évnél idősebb népességből a középiskolai végzettségűek aránya az első olyan kategória, ami tőkevonzást jelenthet, ők a potenciális szellemi tőke. A 25 évnél idősebb felsőfokú végzettséggel rendelkezők a szellemi tőke letéteményesei. (Süli – Zakar 1998) A Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék – Nagyváradi Egyetem kutatási projektje alapján Szabó Fanni és Krémer Balázs a tanulmányukban a Derecskei kistérségre nézve leírták, hogy komoly problémát jelent a munkanélküliség, a munkalehetőségek száma is alacsonynak mondható. Viszont Derecske az a település, ahol a megkérdezett fiatalok szerint akad még munkalehetőség és látnak némi perspektívát a jövőt illetően. (Krémer – Szabó 2013)

A kutatás keretén belül Derecske-Létavértes kistérségen belül Derecskén hét személlyel készítettem félig strukturált interjút. Az interjúalanyok valamilyen szempontból meghatározó szerepet játszanak Derecske kulturális és turisztikai életében (pl. Helytörténeti Gyűjtemény, Kézműves Kör, különféle vendégházak stb.). Az interjú négy blokkból tevődött össze. Az első blokk az általános helyzetképre kérdezett rá, a második a turizmus és a kultúra kapcsolatáról szólt, a harmadik a kultúra és a közösség viszonyára kérdez rá és végül a település meghatározó eseményéről kérdeztük az interjúalanyokat. A kis mintából adódóan az eredmények általánosításra nem alkalmasak, a megkérdezettek véleménye a helyi közösségekben betöltött szerepük és pozíciójuk okán képes rámutatni a derecskei kulturális és közösségi élet legfontosabb sajátosságaira, valamint a kulturális értékek turisztikai, közösségi hasznosításának legfontosabb kérdéseire, problémáira.

² Christopher Ray: Kultúra, intellektuális tulajdon és a területi alapú vidékfejlesztés tanulmányában leírja, hogy a nyugat-európai vidéki és városi területek egyre növekvő mértékben használják legfontosabb erőforrásaként a lokális kulturális jellegzetességeket a területi alapú vidékfejlesztésben. Az ilyen a megkülönböztető jellegzetességek közé a hagyományos ételeket, dialektusokat, népművészetet, kézművességet, helyi vizuális és dráma művészetet, irodalmi vonatkozásokat, történelmi és őskori helyszíneket, tájegységeket, azok állat- és növényvilágát sorolhatjuk. (Ray 2013)

A tanulmány további részében kétféle kutatási dimenzió mentén elemezem az interjúkat. Az egyik dimenzió Derecske fontosabb kulturális értékeinek bemutatását jelenti, a másik esetében pedig a közösség és a kultúra kapcsolatát elemzem. Leginkább arra voltam kíváncsi, hogy a megkérdezettek mit gondolnak a kultúra közösségfejlesztő szerepéről, illetve milyen kulturális értékek, hagyományok a legfontosabbak a helyiek identitásában?

Derecske identitásképző és kulturális értékei

A vidék kulturális örökségének legmeghatározóbb elemei a folklórhoz kapcsolódnak, ami egyaránt jelenti a tárgyi és a szellemi kultúrát. A helyi kultúrában fontos szerepet kapnak a népzenei és a néptánckultúra helyi, regionális vagy nemzeti elemei, a kézművesség és az iparművészet helyi vagy regionális formái. (Csurgó 2014)

A kutatás keretén belül a megkérdezetteket arról kérdeztem, hogy melyek a térség vagy a település legmeghatározóbb kulturális értékei, hagyományai. Az interjúalanyok válaszai alapján az épített örökség, a gasztronómiai kultúra, a népi kultúra és a populáris kultúra kategóriákat alkothatjuk meg.

A néphagyomány, a népi kultúra kategóriájában a megkérdezettek a néptánc, a kézművesség, a citerazenekarok és a népdalkörök fontosságát hangsúlyozták. A néptánc, az egyedülálló derecskei verbunk és a népdal a helyi közösség identitásában is fontos szerepet játszik az interjúalanyok meglátása szerint. Az egyik megkérdezett elmondta, hogy a derecskei emberek szeretnek énekelni, dalolni. Gazdag dalkultúrával rendelkeznek, szeretik az anekdoták és a tréfák világát. A tánc szintén az ősöktől ered. Az egyik megkérdezett fontosnak tartja a témával kapcsolatban a szocializáció szerepét is, azt, hogy ki miben nőtt fel:

„Megmondom őszintén én nem abban nőttem fel, nem a népzeneben, én nekem különösebben nem is mond semmit sem. Nekem inkább a mulatságok az, amik inkább érdekelnek... Jó dolgok ezek, csak tudni kell ezeket értékelni.”

A hagyomány és a népi kultúra megőrzésében fontos szerepet játszik a Helytörténeti Gyűjtemény is, ahol a település tárgyi emlékeit őrzik. A gyűjtemény több mint 2000 tárggyal rendelkezik, ebből közel 1000 darab van kiállítva. Az egyik megkérdezett elmondta, hogy a generációk által összegyűjtött tárgyaknak kistérségi múltjuk van.

„Tulajdonképpen a gyűjtemény pusztán léte az rendkívül vonzó az emberek számára és olyan területre gondolok itt elsősorban, nem egyszerűen a látogatásra, hanem valami fajta nagyon egészséges kis vetélkedésre a társadalom, a helyi mikrotársadalom egy meghatározott része, nyilván ezek idősebb korosztályok, de vannak fiatalabbak is. Például van egy olyan gyönyörű 19. század eleji szekrényünk, amelyet egy fiatalember adományozott át, egy nagyon szép és nemes dolog. Na szóval, visszatérve van egy ilyen nagyon egészséges törekvés, Te is hoztál valamit? Én is hozok akkor valamilyen tárgyat. Ez az

egyik. Ez egy nagyon fontos dolog tudod, megragadni ezt a picit versenyképességet. Nem biztos, hogy vetélkedés ez, benne van ezekben az emberekben az, hogy merthogy azzal a jeligével hozzák tudod, hogy itt biztos megmarad Tanár Úr, tehát itt biztos megmarad ez az anyag. A családnak, már a leszármazottaknak már nem biztos, hogy kell, meg nem őrzik meg, itt biztos megmarad és ez a rendkívül biztató, tehát látják ebben az értékmegőrzésnek egy olyanfajta formáját, amiben rettenetesen bíznak az emberek és ugyanakkor, tehát a társadalom egy csoportja, nyilván ezek a ma már nyugdíjas korosztály, elsősorban különböző foglalkozású nemcsak volt paraszt és mezőgazdasági munkákkal foglalkozó emberek sokasága, akik szinte kívánják, hogy hagyjanak valamit a közösségre, a városra, a múlta.”

A településen megjelenik a kulturális értékek egy modern vonulata, ugyanis a néptánc mellett megjelenik a színjátszás, a fúvós zenekar előadásai, a modern- és társas tánc is. Ezeken kívül a településen minden nyáron megrendezik a grafikai művésztelepet, ahol a Derecskére érkező grafikusok egy héten keresztül alkotnak, majd a munkájukat egy zárókiállításon mutatják be.

„Az egyik alap derecskei érték az a tánc. Van a derecskei verbunk, ami meggyőződésünk szerint a Kárpát-medencében ezen néptánc területen az egyik legnagyobb érték. És több néptánc csoportunk is van a legkisebbektől a már majdhogynem nyugdíjba hajlókig. Legutóbb a Szivárvány Néptáncegyüttes Prima díjat is kapott. A művészeti iskolában néptáncot oktatnak a gyerekeknek, tehát ez a tánc az egyik erős oldalunk. Ez most már a néptánc mellett társas tánc és modern táncban is megjelenik. A másik azt gondolom, hogy alappillére a kulturális életünknek az a nyári grafikai alkotótábor. Másfél évtizede rendezzük meg Kárpát-medencei alkotóknak és egy óriási grafikai gyűjteménnyel rendelkezünk. Ez már több mint hatszáz grafikát, kortárs grafikát tartalmaz, ami így egyben úgy gondolom nem sok helyen van az országon.”

A harmadik megemlített kategória az épített örökség kategóriája. Ebben a kategóriában a megkérdezettek a kiemelték a református és a katolikus templom és az általános iskola épületét. Ezen kívül az egyik megkérdezett a bányakerti csőszházra is fontos épített örökségként tekintett. Elmondása szerint a csőszház még évekkel ezelőtt is állt és kitűnő példája volt a tipikus csőszháznak. Azt gondolja, amikor a helyi értékekről beszélünk, akkor a csőszházat szívesen megmentené, vagy legalábbis a skanzenek mintájára újraépítené a meglévő dokumentációk alapján. Az utolsó kategória, ami megjelent az interjúkban, Derecske ízvilágához, termékeihez, gasztronómiájához kapcsolódik.

„Helyi termékünk most előtérbe tört vagy feltört, a méz, a derecskei hagyma, mondjuk ez, ebből még nem láttunk, nem volt olyan borzasztó nagy látványosság, de ez hagyomány, ugye a derecskei hagyma és a Jóbarátok Nyugdíjasklub tavaly már megrendezte a Hagymafesztivált, azt hiszem ez volt a

neve. Tehát a helyi termékünk. Aztán próbálkoznak emberek a régi, hagyományos lekvárfőzéssel például, az is vagy foglalkoznak a régi, az ilyen Lacikonyha-szerű sütés-főzéssel, lángossütéssel.”

Emellett megjelent a Derecske ízei elnevezésű kiadvány is, aminek a receptjeit a helyi nyugdíjasklub tagjai gyűjtötték össze. Az egyik megkérdezett úgy látja, hogy a gasztronómiának jelenleg nagy szerepe van. Elmondása szerint ez még nincs erős piaci alapokon, de több vállalkozás is elindult ezen az úton.

A vidéki kulturális alapú rendezvények egyik központi eleme a gasztronómia, ami jelenti a helyi népi étel vagy nemzetiségi étel- és élelmiszerkultúra felidézését, illetve a tradicionális paraszti ételkínálat megjelenítését. (Csurgó 2014) Több megkérdezett is említette a hagyományos disznótör jelentőségét, ami turisztikailag is kiemelt fontossággal bír a település életében. Az egyik vendégház tulajdonosa elmondta, hogy ha lehetősége adódik, akkor szívesen bővítené a programkínálatát különféle gasztronómiai programokkal, például hagyományos disznótörrel, kenyérsütéssel.

A kutatás egyik központi kérdése volt, hogy a helyi kulturális élet meghatározó szereplői hogyan látják, a helyi kultúrának, kulturális örökség alapú tevékenységeknek mennyire van közösségépítő szerepe, mennyire lehet vele megszólítani a lakosságot. Mindemellett kitértünk a kultúra identitásképző szerepének kérdéskörére is.

A népi- és a nemzeti kultúra fontos szerepet tölt be az azonosságtudat felépítésében. Az identitás fogalma a mi/ők – én/ő ellentétpárban értelmezhető. Reflektáltsága csak bizonyos konfliktushelyzetekben erőteljes. Az identitás őrzéséhez intézmények kellenek, mint például az iskola, templom folklórcsoportok stb. Ha ezek hiányoznak vagy elvesznek, akkor az identitásőrzés nehezebb vagy lehetetlen. Ezekben a helyzetekben a népi kultúra hangsúlyosabb szerepet kaphat. Az identitás külső funkciói a területiség, a gazdaság és a politika. A belső funkciói az egyénre és a közösségre vonatkoznak. (Barna 2011)

1. táblázat

Identitásképző helyi értékek	
Önszerveződő irány	Intézményesített kultúra
Néptánc	mazsorett
Népdalkör	színház
kézműves kör	grafika
színház	

Forrás: Saját készítésű 2014

Az identitásképző helyi értékek a megkérdezettek elmondása alapján két irányt vehetnek. Az egyik az önszerveződő irány, amikor megmutatkozik, egy közösség, egy csoport ereje. Ezen kívül megjelenik az intézményesített kultúra, amelyben nagy szerepet játszik a helyi művészeti iskola, ahol zenei oktatás folyik, a mazsorett, a színház és a grafika. Az önszerveződés terén a néptánc, a népdalkör és a kézműves kör

a legjelentősebb, viszont ide is be lehetne sorolni a színházat a diákokból alakult színjátszókör miatt.

Közösségek Derecske kulturális életében

A néptáncsoportok és a népzenei együttesek, illetve a kézművesek a folklór alapú közösségi élet rendszeres és folyamatos formáját jelentik. A népi kultúra közösségépítő erejének időszakos megjelenési formáját jelenti, amikor a helyi közösségi rendezvényeken a hagyományos mesterségek és kézművesség közös felidézése és elsajátítása zajlik. (Csurgó 2014)

A megkérdezettek úgy vélik, hogy a helyi kultúrának van közösségformáló ereje, meg lehet vele szólítani az embereket. A válaszokban megmutatkozott, hogy egyrészt kisebb közösségeket is épít, akik továbbviszik a helyi kulturális értékeket. Ahogy Csurgó Bernadett (2014) a tanulmányában leírja, ezek a kisebb, döntően hagyományőrző közösségek folyamatosan megjelennek a vidéki településeken belül. Derecskén ilyen jelentős közösségnek számít a helyi citerazenekar, a néptánc együttesek, népdalkörök, a nyugdíjasklubok, kézműveskörök, hagyományőrző csoportok. A különféle civil szerveződések ernyőszervezeteként a Derecskéért Civil Összefogás Egyesület működik.

Másrészt az előbb említett kultúraművelő közösségek meg is mozgatják a helyieket és a rendezvények keretén belül, ezek a kultúra közösségépítő erejének időszakos megjelenési formáját jelentik. (Csurgó 2014)

A közösségformáló tevékenységeken belül megjelenik egy hagyományos vagy népi és egy modern vonulat. A következő interjúrészlet azt illusztrálja, hogy a hagyományos vagy népi vonulaton belül a kézműves tevékenységek a helyi rendezvényeken vonzerőt jelentenek a helyiek számára.

„Én azt tapasztaltam, hogy amikor vannak ezek a városi rendezvények, a kézműveseket nagy szeretettel látogatják, de nagy-nagy szeretettel. Úgy elidőznek nálunk, úgy elbeszélgetnek ott a sátor körül. Megszólítanak bennünket, de ami is olyanok vagyunk, hogy elbeszélgetünk velük. Tehát én szerintem itt kapcsolatunk van az emberekkel és pozitív.”

Az egyik megkérdezett az Adventi Kiállítást hozta fel példának. Ezen a rendezvényen telt ház van, a kiállítás alatt az érdeklődők vásárolhatnak a helyi kézműves termékekből.

A válaszok alapján több kategóriát is alkothatunk azzal kapcsolatban, hogy a helyi kulturális értékek kiket tudnak aktivizálni. Az egyik ilyen kategória a hagyományőrzésre nyitott fiatalok kategóriája. A fiatal korosztály érdeklődési körét inkább a népi játékokkal, a tánc házzal lehet megszólítani. A Helytörténeti Gyűjteménnyel kapcsolatban az egyik megkérdezett elmondta, hogy az óvodáskorú és a 17-18 éves ifjúságot is meg lehet szólítani a gyűjteménnyel, mindig különleges áhítattal jönnek a gyűjteménybe, látszik, hogy tisztelik a tárgyakat.

A második kategória a felnőtt, idősebb korosztályból az őslakos, hagyományos foglalkozású társadalmi réteg az, akiket kulturális értékekkel meg lehet szólítani. Azokra az emberekre, akikre az előbb említett kategória jellemző azoknál erős szerepe van a helyi identitásnak, a paraszti múltnak. Az egyik interjúalany a következőképpen nyilatkozott erről a helyi nyugdíjasklubbal kapcsolatban:

„... Amikor ezek az emberek úgy jönnek ide, hogy mindennek fölött, tehát hagyományokat ápolva póthúsvétot, meg pótpünkösödöt meg nem tudom én névnapokat vagy valamilyen hagyományos, közös egyházi ünnep utáni napot akarnak itt tölteni még egyszer közösen és nem a családban, akkor természetesen nem csak a mulatozás, nem nagyon szoktak egyébként mulatozni. Ez az a világ tudod, legalábbis amit én ismerek belőle, ahol nem duhajkodni szoktak. A derecskei ember szerintem az általában nem szokott duhajkodni. Én úgy érzem az öregekről, akik tulajdonképpen a velem élő történelem tudod, mert hát ők végig éltek, még talán korábban is, hiszen hát ők maguk végigszenvedték a II. világháborút és a katasztrófákat utána is meg akkor is, tehát idősebbek is vannak. Szerintem ők a velünk élő történelem, tudod. És őket nem csak ez a közös, tehát az, hogy közösségi erővé formálódik vagy közösségé formálja őket az, hogy nyugdíjasok és közös az érdeklődésük. Hanem szívesen megmerítkeznek a múltba, a saját múltjukba, vagy ha nem a saját múltjuk, mert akkor az elődeik múltjába. Tehát itt van a kontinuitás, itt van az egymásraépültség és az összefüggés, ami egyáltalán nem mesterkélt dolog, nem úgy hogy kívülről elültetjük. Szóval azt mondja egy..., aki bejön ide a gyűjteménybe és végigsodálja az üveges almáriumokat és a vetett ágyat a gyönyörű hímzéses párnákkal és azt mondja, 86 éves, hogy én még éldelegélnék ebbe a világba, még ezek között a bútorok között. Tehát tulajdonképpen a folytonosságot érzik meg benne. Ők már ugyan nem ez a világ voltak, de ez volt a nagyanyám, nagyapám, ez volt az őszám, ez volt az őseim élete és az egy fantasztikus, minden túlzás nélküli, hogy mondjam neked, hóbort nélkül egy olyan kötőerő, amiről nem beszélni szoktunk, amit látni kell, hogy megvalósul.”

A fentiekben már említettem, hogy a hagyományos, népi vonulat mellett van egy modern vonulata a közösségformáló tevékenységeknek, amibe a színház, a grafika és a komoly és könnyűzenei koncertek tartoznak bele. Ezekkel a tevékenységekkel mind a fiatalokat, mind az idősebb korosztályt meg lehet szólítani a megkérdezettek szerint. Ők alkotják a modern kultúrafogyasztókat. Ahogy azt a következő interjúrészlet is sugallja, a magas kultúra részeként azokat az embereket is meg lehet szólítani, akik feltételezhetően elutasítóak lennének a kulturális örökség alapú rendezvényekkel kapcsolatban.

„Nekem a néptánc nem tud mondani semmit sem, tehát ha népi játék lenne, mint például ez a Ludas Matyi vagy régi, amiket meg is filmesítettek, régi bármi, ami ilyen színházasdi. Annak szerintem volt nagy vonzásköre, mert tényleg a kicsiktől, az óvodásoktól az iskolások, középiskola, felnőttek, teltház volt mindig. Azokra biztos, hogy elmennének az emberek, de nekem a néptánc az mindig ugyanaz. Nekem ugyanaz a csörömpölés, ugrabugra, tehát nem jó, hogy ezzel engem így kerestél meg. Nekem nem mond semmit. Nekem többet mondana az, ha tényleg egy színház lenne vagy gyerekek játéka, ez nekem sokkal többet.”

A következő ilyen kategória a hagyományőrzők, azoknak az embereknek a csoportja, akik maguk is hagyományőrzéssel foglalkoznak. Az egyik megkérdezett elmondása szerint mindenképpen nyitottabbak azok az emberek, másképp viselkednek, akik ebben a kultúrában részt vesznek, akik hagyományőrzéssel foglalkoznak, ugyanis aki részt vesz benne, annál biztos, hogy a másikat is megbecsüli.

A civil szerveződések mindenképpen fontosak a város életében, ugyanis a megkérdezettek elmondása alapján a különféle rendezvényeken ők segédkeznek, ők töltik fel tartalommal az adott eseményt. Bizonyos mértékig egymásra vannak utalva, ugyanis kiegészítik egymás programját, részt vesznek egymás rendezvényein. Erre jó példa, hogy a kézművesek adventjén szerepel a Kék Kálló Citerazenekar, a Szivárvány néptáncs csoport és meghívják őket a kis advent megnyitójára is.

A szerveződések kettős célnak is eleget tesznek, ugyanis amellet, hogy a város közösségi életének a fejlődésében kiemelt szerepet játszanak, odafigyelnek az utánpótlás nevelésére is, akik az adott tevékenységet majd tovább tudják vinni.

Az ötödik kategória az elszármazottak kategóriája, ugyanis a Tanka János kötetekkel és a Fénnyel írt történelem című könyvvel inkább azokat az embereket lehetett megszólítani, azoknak az emlékképeit mozgatták meg a kérdezettek szerint, akik valahonnan elmentek és otthagyták a szülőhelyüket és visszavágytak.

Az utolsó, a hatodik kategória, ami elhangzott azok a fellépők és a családtagjaik, ugyanis az egyik megkérdezett elmondása alapján a helyi kultúrával a néptáncosokat és a családjukat lehet a leginkább megszólítani. Az érdeklődésük jellemzően időszakos, csak a családi érdekltség idejére korlátozódik, viszont az interjúk alapján elmondhatóak, hogy akik fiatalokkorukban néptáncra járnak és megszeretik, azokat egész életükben elkíséri, azaz jó esetben a fellépő gyerekekből lehetnek később a hagyományőrzők.

Az átláthatóság és a könnyebb megértés kedvéért a megalkotott kategóriákat és a tevékenységeket egy táblázatban szemléltetem:

2. táblázat

Közösségek és kultúra	
Kategória elnevezése	Tevékenység megnevezése
Hagyományőrzésre nyitott fiatalok	Népi játékok Táncház Helytörténeti gyűjtemény
Őslakos, hagyományos foglalkozású társadalmi réteg	Népi kulturális értékek, hagyományok
Modern kultúrafogyasztók	Színház Grafika Komoly és könnyűzenei koncertek
Hagyományőrzők	Hagyományőrző tevékenységek
Elszármazottak	Derecskéről írt könyvek, kötetek
Fellépők és a családtagjaik	Rendezvények, aminél családi érdekeltség van

Forrás: Saját készítés 2014

Összegzés

Derecske kulturális örökségét, értékeit négy kategóriában lehetett kifejezni a megkérdezettek válaszai alapján, amikbe beletartozik az épített örökség, a gasztronómiai kultúra, a népi kultúra és a populáris kultúra.

Csurgó Bernadett (2013) egy a Buda környéki falvakra vonatkozó kutatásában többek között arra kereste a választ, hogy a városi nyomás hatása milyen változásokat eredményez a helyi társadalomban. A témához kapcsolódva a közösségépítés, a kultúra és a hagyományok tekintetében kapott kutatási eredményeire térek ki, miszerint a városból vidékre érkezők aktív közösségteremtő tevékenységekbe kezdenek, aminek jellemző formája a falu hagyományainak, kulturális értékeinek újrafelfedezése. Ők váltak a civil és közösségi élet aktív irányítóivá. Az ő igényeik és értékválasztásuk határozza meg a helyi és kulturális életet. Derecskén ezzel szemben az interjúk alapján megfigyelhetők, hogy a helyiek vannak többnyire jelen, motiváltak és megszólíthatók a helyi kulturális értékek, hagyományok őrzésével, ehhez kapcsolódó tevékenységekkel, rendezvényekkel kapcsolatban. Illetve a kialakított kategóriák is rámutatnak arra, hogy melyik célcsoportot milyen tevékenységekkel lehet megszólítani. Ez alapján elmondható, hogy többnyire nem a beköltözők, hanem a helyiek irányítják a kulturális-közösségi életet.

Csurgó Bernadett (2013) Buda környéki falvakra vonatkozó kutatási eredményeihez hasonlóan Derecskén is a település helyi kulturális és turisztikai életére leginkább a következő személyek vannak hatással: az önkormányzat különféle tisztségviselői, a helyi intézmények képviselői, a civil szervezetek képviselői és a vállalkozók.

Az identitásképző helyi értékeknél két irányt lehet felfedezni. Az egyik ilyen az önszerveződő irány, amikor megmutatkozik, egy közösség, egy csoport ereje. Emellett megjelenik az intézményesített kultúra is, ahova a művészeti iskola oktatási tevékenységét lehet a leginkább besorolni. Az identitásképző tényezőknél leginkább a népi kultúra (néptánc, népdal stb.) és a modern kultúra (színház, grafika stb.) bizonyos elemeit említették meg a megkérdezettek. A nemzeti kultúra, habár identitásképző tényezőként nem fogalmazódott meg a megkérdezettek körében, viszont amikor a település meghatározó eseménye került szóba, akkor többen említettek többek között a megemlékezéseket, nemzeti ünnepeket, mint például az augusztus 20-ai, a március 15-ei és az október 23-i ünnepséget. Mindezek mellett megjelentek hagyományőrző (pl. verbunktalálkozó, disznótor stb.) és a várossal kapcsolatos (Város Napja, Város bálja stb.) ünnepségek is.

A közösségformáló tevékenységi körökön belül is megjelenik a modern és a hagyományos vagy népi irány, vonulat. Ezen kívül további hat kategóriát lehetett kialakítani a helyi kultúra iránt érdeklődők között: (1) a hagyományőrzésre nyitott fiatalok, akiknek a megkérdezettek elmondása alapján a közösségi élmény iránti vágy és a tárgyak iránti tisztelet a fő motivációjuk; (2) a hagyományos foglalkozású társadalmi rétegek, akiknél a régmúlt játszik szerepet; (3) a hagyományőrzők és (4) az elszármazottak, akik valamilyen nosztalgikus élmény kapcsán kötődnek bizonyos kulturális értékekhez; ezen kívül vannak a (5) modern kultúrafogyasztók és végül az utolsó kategória a fellépők és családtagjaik, akiknek a motivációja a családi érdekesség idejére korlátozódik. A fenti csoportok eltérő módon kötődnek a helyi kulturális értékekhez és ezáltal a helyi közösségi aktivitásuk és részvételük is eltérő, és ezen keresztül a helyi identitásuk is különböző lehet, amelynek igazolására azonban még további kutatások szükségesek.

Irodalom

- Barna Gábor (2011): Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás. A népi kultúra szerepe a nemzeti kultúra és a magyar identitás megszerkesztésében. In (Jankovics József – Nyerges Judit szerk.): Kultúra, nemzet, identitás. Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság.
- Berki Mónika – Drávavölgyi Tibor (2004): A kulturális örökség hatása a térségi versenyképességre. In (Kovács Ferenc szerk.): II. Magyar Földrajzi Konferencia. Szeged, 2004. szeptember 2–4. Szeged, SZTE TTK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék. Elérhetőség: <http://geography.hu/mfk2004/mfk2004/keretek.html> Utolsó letöltés: 2014. október 19.
- Csurgó Bernadett (2013): Vidéken lakni és vidéken élni. A városból vidékre költözők hatása a vidék átalakulására: a város környéki vidék. Budapest, Argumentum Kiadó_MTATKSZI
- Csurgó Bernadett (2014): A vidék nosztalgiája. Kulturális örökség, turizmus- és közösség-szervezés három Észak-alföldi kistérségben. In socio.hu. 2014. év 2. szám Elérhetőség: http://socio.hu/uploads/files/2014_2/csurgo.pdf Utolsó letöltés: 2014. október 19.
- Krémer Balázs – Szabó Fanni (2013): A Derecskei járás fiataljainak helyzete a foglalkoztatás és munkalehetőségek tükrében. In Metszetek. 2012/4. szám - 2013/1. szám Elérhetőség: http://metszetek.unideb.hu/derecskei_fiatlok. Utolsó letöltés: 2014. október 19.
- Kondor Zsuzsanna (2003): A kultúra fogalmának és tartalmának változása Cicerótól Carey-ig. Elérhetőség: <http://www.fil.hu/uniworld/kkk/crosscul/kondor/1.htm> Utolsó letöltés: 2014. október 19.
- Murányi Péter (2012): Rész az egészben. A helyi kultúra a vidékfejlesztésben. In (Weinreich László szerk.): Kultúra és kreativitás: kulturális klaszterek Magyarországon. Pécs, Pannon Klassz Közösség Kulturális Klaszter
- Podevák István (2004): Népi kultúra vagy populáris kultúra. Birkózás a fogalmakkal. In Tiszatáj. 53. évfolyam 8. szám, 84-89. oldal Elérhetőség: <http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/folyoiratok/tiszataj/04-08/podevak.pdf> Utolsó letöltés: 2014. október 19.
- Ray, Christopher (2013): Kultúra, intellektuális tulajdon és területi alapú vidékfejlesztés. In: Czibere Ibolya – Kovách Imre szerk.: Fejlesztéspolitika – vidékfejlesztés. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó
- Süli-Zakar István (1998): Derecske földrajza. In (Gazdag István szerk.): Derecske története és néprajza. Derecske, Derecske Város Önkormányzata
- Szóllósi Imréné (2008): Szülőházam Derecske. Tanka János élete és versei 1908 – 1992. Debrecen, Center- Print Nyomda

- Varga A. Tamás – Vercseg Ilona (1998): Közösségfejlesztés. Elérhetőség: http://muvelodes.vfmk.hu/4-szakmai_anyagok/letoltes/kozossegfejlesztas.pdf
Utolsó letöltés: 2014. október 19.
- Vercseg Ilona (2004): Közösségfejlesztés - Módszertani segédlet a közösségi egészségtervek készítéséhez. Elérhetőség: http://www.kka.hu/_soros/kiadvany.nsf/44cfa372d3c5a279c1256e9600682640/91667470eec2e31cc1256f0e00349453?OpenDocument Utolsó letöltés: 2014. október 19.
- Williams, Raymond (2003): A kultúra elemzése. In (Wessely Anna szerk.): A kultúra szociológiája. Budapest, Osiris kiadó, Láthatatlan Kollégium

Szerzőink

A. GERGELY ANDRÁS

tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
Politikatudományi Intézet

BENE VIKTÓRIA

szociális munka BA szakos hallgató, Debreceni Egyetem Politikatudományi és
Szociológiai Intézet, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

BLÁGA ÁGNES

szociológus, doktorandusz, Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola,
Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

CZIBERE IBOLYA

szociológus, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Politikatudományi és
Szociológiai Intézet

CSURGÓ BERNADETT

szociológus, tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
Szociológiai Intézet

HORVÁTH ÁGNES

szociológus, vendégkutató, University College Cork, Írország

KOVÁCH IMRE

szociológus, tudományos tanácsadó, egyetemi tanár, MTA Társadalomtudományi
Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Debreceni Egyetem Politikatudományi és
Szociológiai Intézet

KOVÁCS LÁSZLÓ IMRE

egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Politológiai
Tanszék

NAGY LEVENTE

politológus, főiskolai docens, Politikatudományi és Szociológiai Intézet

PRAZSÁK GERGŐ

szociológus, tudományos munkatárs, ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola

SILLÓ ÁGOTA

szociológus, doktorandusz, Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola,
Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

STUMPF PÉTER

politológus

SZATMÁRI ANITA

szociológia BA szakos hallgató, Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai
Intézet, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

TAKÁCS ERZSÉBET

szociológus, egyetemi tanársegéd, Debreceni Egyetem Politikatudományi és
Szociológiai Intézet

WEAVER, ERIC BECKETT

történész, politológus, egyetemi docens, Debreceni Egyetem Politikatudományi és
Szociológiai Intézet